

Dicsőség a forradalmárnak, Fidel Castrónak! – Samir Amin..... 5

Trump – az amerikai Hitler? Néhány szempont a „trumpizmus” értelmezéséhez
– Krausz Tamás..... 6

Történelem

Zolcsák Attila: **A „köztársasági oldal” a spanyol polgárháborúban. Forradalom vagy antifaszizmus?**

A tanulmány a spanyol köztársasági oldalt megosztó legfontosabb belső törésvonal, a „forradalom vagy háború” dilemmáját elemzi, amely az antifaszizmus, illetve a társadalmi forradalom elsődlegességét hirdetők erői konfliktusában fejeződött ki. Bemutatja a kapitalizmus meghaladása felé mutató tendenciák megjelenésének, megerősödésének és eltűnésének folyamatát az 1930-as évek Spanyolországában 9

Tarbai Gabriela: **Az 1965–66-os indonéziai katonai hatalomátvétel és népi-irtás. Tények, kérdések és válaszkísérletek**

A cikk a modern Indonézia világtörténelmileg is kiemelkedő eseményeivel, az 1965–66-os katonai hatalomátvétellel, az Ahmed Sukarno elnök vezette s az indonéz kommunisták által támogatott kormányzat megdöntésével, illetve a közel egy millió ember meggyilkolásával járó megtorlások indonéz és nemzetközi körülményeivel foglalkozik. Részben eddig ismeretlen források alapján világítja meg a máig sem teljesen feltárt és napjainkban is erős érzelmeket, gyakran félelmet kiváltó eseményeket, valamint azok korabeli nemzetközi politikai körülményeit 28

Dokumentum

Az Egyesült Államok szerepe az indonéziai tömegmészárlásban, 1965–66. 44

Szocializmus

Krausz Tamás: **Deutscher, Lenin és a kelet-európai perspektívák. Néhány gondolat a szocializmus elméletitörténetéről. A Historical Materialism konferencián (SOAS, University of London, 2016. november 11.) megtartott Deutscher Memorial Prize Lecture magyar nyelvű, írásos változata.**

A szocializmus gondolata Isaac Deutscher életművében szervesen illeszkedik a marxizmus kelet-európai fejlődéséhez, Lenintől Lukácson át Mészárosig. Idegen főle az államszocializmus államkapitalizmusként való felfogása. A szerző a szocializmus fogalmának néhány mai, fontos kérdésében is állást foglal..... 57

Melegh Attila: Átmeneti osztály és hegemonia

A tanulmány három állítást vizsgál meg. Először is: ha a Szelényi-féle „új osztály” fogalom hasznos a késő szocializmusbeli társadalmi struktúrák megértéséhez, akkor e hatalmi csoport átmeneti osztályként működött a rendszerváltozás idején. Más szóval, a szocialista redistributív rendszer hatalmi egyenlőtlenségei csak a rendszer legvégén, egy adott globális és lokális térben váltak igazából osztályviszonnyá. Másodsor, Szelényinek igaza volt abban, hogy az 1960–70-es években ennek az „új osztálynak” nem volt osztálytuda. Am a nyolcvanas évek elejétől a Kelet/Nyugat- vagy az „Európa”-diskurzusok éppen ezt az űrt töltötték be. Harmadsor, Szelényi szerint, ha az értelmiség osztályhatalomhoz jut, alapvető érdeke, hogy más osztályideológiákat ellehetetlenítsen és hegemoniára tegyen szert. Ezt főként azzal érte el, hogy az elnyomott osztályokat megakadályozta abban, hogy „szerves értelmiségi” képviselőre tegyenek szert, ami segíthette volna őket a társadalmi és politikai küzdelmekben..... 78

Karl Heinz Roth – Marcel van der Linden: A munka és a munkásság globális történetének körvonalai

Az írás a marxi érték- és kizsákmányolás-elmélet megújításához kínál kiindulópontokat. A világ munkásosztálya nem alkot homogén egységet, hanem rétegek és társadalmi csoportok összetett egésze. A világproletariátus nagyobbik része ma sem felel meg a „kettős értelemben szabad bérmunka” Marx által felrajzolt ideáltípusának. Ahhoz, hogy a marxi elmélet releváns maradjon, szükség van a munkásosztály – és a kizsákmányolási mechanizmusok – heterogenitásának beépítésére a munka politikai gazdaságtanába..... 92

Helyzet Műhely

Gagyí Ágnes – Szarvas Márton: Válság, művészet és politikai aktivizmus – ma. A kortárs kulturális mező újrapolitizálódásának társadalmi környezete

A jelenlegi világgazdasági válság és az annak nyomán születő mozgalmak környezetében a közép-kelet-európai és magyar művészeti mező is közvetlenebbül fordul a politika felé. A tanulmány e folyamat értelmezéséhez a következő szempontokat ötvözi: a helyi társadalomszerkezet integrációja a globális folyamatokba; az ennek megfelelő intézményes változások; illetve a politizálódó kulturális szféra által kialakított mozgalmi-politikai szókincs. A szerzők szerint, míg az értelmiségi politikai mobilizációk diagnózisait és normatív javaslatokat univerzális formákban fogalmazzák meg, kialakulásuk *tágabb társadalmi folyamatokba ágyazott*, partikuláris szituációkhoz kötődik, s ezeket érdemes az értelmiségi programok megértésében figyelembe venni..... 111

Beverly J. Silver – Sahan Savas Karatasli: A kapitalizmus és a munkásmozgalmak történeti dinamikái – munka, kapitalizmus és mozgalmakutatás

A tanulmány a munkásmozgalmak világrendszer-szemléletű megközelítésének tanulságait foglalja össze. A szerzők szerint, e mozgalmakat nem egy-egy ország partikuláris történetén belül, hanem a tőkés világrendszer globális kontextusában érdemes vizsgálni. Ahol a tőke új termelési kapacitásokat épít ki, a munkásmozgalmak klasszikus, Marx és Engels által az angol munkásság helyzetéről

leírt formái alakulnak ki, ahol viszont a tőke a termelési kapacitásokat leépíti (mint a centrumországokban az 1970-es évek óta tartó termelés-áthelyezési hullám esetében), a kivívott jogokat védelmező mozgalmak jönnek létre. Az így kialakuló mobilizációk sikeressége attól függ, hogy az innovációs ciklus melyik szakaszában, illetve hogy a centrumban vagy a (fél)periférián lépnek-e fel. A munkanélküliek és alulfoglalkoztatottak aránya a globális munkásságon belül az egymást követő globális ciklusok során nő; a cikk azokat a mozgalmakat, amelyek proletarizált, de tőkebefektetéseket nélkülöző területeken alakulnak ki, a mai mozgalmi cikluson belül külön típusba sorolja 134

Szelényi Iván – Lawrence Peter King: **Az újosztály-elméletek az értelmiségiek és a hatalom viszonyáról** (Válogatás)

Szelényi Iván Lawrence Peter Kinggel együtt 2004-ben publikált műve a történeti értelmiségyszociológiai irányba viszi tovább *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* kritikai gondolatát. Míg *Az értelmiség útja* a posztisztálini időszakban az értelmiség és a bürokrácia között megszülető hatalmi koalíciót kritizálta, mondván, hogy a munkáshatalom ideológiájának fenntartása révén az értelmiségiek saját hatalmukat alapozzák meg, *Az újosztály-elméletek* tágabb értelemben kérdez rá arra a szociológiai jelenségre, hogy az értelmiségiek más társadalmi csoportok nevében univerzális emancipációs programokat fogalmaznak meg, majd e programok kritikái az értelmiség saját érdekére mutatnak rá az adott program végrehajtásában. A válogatás a könyv érvelésének főbb állomásait összegzi, különös tekintettel a kelet-európai értelmiség ideológiai projektumaira..... 148

Giovanni Arrighi – Terence K. Hopkins – Immanuel Wallerstein: **Osztály és rend a vilárendszer-elemzés perspektívájából**

A szerzők – a vilárendszer-elemzés „klasszikusai” – az osztályok és a rendek képződésének elméleti-módszertani alapjait veszik szemügyre, rekonstruálva előbb Adam Smith és a klasszikus politikai gazdaságtan, majd Karl Marx és Max Weber megközelítésmódját. Álláspontjuk szerint, az osztályok és rendek jelensége (képződése, aktivitása és felbomlása) csak akkor érthető meg, ha azt történetileg, a modern vilárendszerbe – a kapitalista világ gazdaságba – ágyazva vizsgáljuk..... 165

Asszociációk

Alèssi Dell'Umbria: **Az egész világ vagy semmi más. Megjegyzések a 2016. tavaszi franciaországi megmozdulásokról**

A marseille-i esszéista és filmrendező bemutatja a tőke és munka között a II. világháború utáni Franciaországban létrejött kompromisszumot felszámoló ún. El Khomri-törvénnyel szembeni, 2016. tavaszi tiltakozások jellegzetességeit. Ezek az akciók – jelesül a *Nuit Debout* (Éjszaka talpon) néven híressé vált népgyűlések Párizsban s mintegy száz másik városban – túlléptek egyrészt a szakszervezetek irányításán, másrészt a munkajog konkrét témáján, és egyre inkább egy általános, rendszerellenes tiltakozásra kezdtek emlékeztetni 185

Címlapkép: Natalja Goncsarova: *Kaszálók*, 1911., a Jekatyerinburgi Szépművészeti Múzeum tulajdona

Következő számunk tartalmából:

- A nők társadalmi státusza a modern kapitalizmusban
- A család – marxista megvilágításban
- Osztályok és nemzetiségek
- Az USA és a migráció kérdése
- Vita a kapitalizmus fogalmáról

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Dicsőség a forradalmárnak, Fidel Castrónak!

Fidel Castro a XX. század legnagyobb forradalmárainak panteonjába lép, azok közé, akik előmozdították, hogy az emberiség kiszabaduljon az imperialista kapitalizmus poklából.

Ő volt népe minden erőfeszítésének ösztönzője. Fidel és legközelebbi harcostársai, Che Guevara, Raul Castro és a Kommunista Párt valamennyi harcosa, felszámolták a rabszolgatartó cukornád-ültetvények és az észak-amerikai turistákat kiszolgáló bordélyházak gyűlöletes, kettős örökségét, és Kubát szabad, szocialista országgá változtatták. Ezek nem pusztá szavak vagy szlogenek. A kubai nép 100%-a írástudó, s jobban táplálkozik, lakik, jobb egészségügyi ellátásban részesül, mint a latin-amerikai és karibi országok dolgozóinak nagy többsége, noha ezek némelyike jóval gazdagabb Kubánál.

Kuba és népe, a forradalmi marxizmus internacionalista és egyetemes küldetéséhez hűen, cselekvőn támogatta az afrikai népek fegyveres, nemzeti felszabadító harcait. A kubai hadsereg Angolában érzékeny vereséget mért Dél-Afrikára, amely meghúzta a harangot az apartheid felett, amit az Egyesült Államok és alárendelt európai szövetségesei az utolsó leheletéig támogattak.

A szabad és szocialista Kuba győzedelmesen dacolt korunk történelmének viszontagságaival, felülkerekedett az USA és Európa által rákényszerített visszataszító blokádon, s úrrá tudott lenni a Szovjetunió összeomlásából eredő drámai következményeken. Ez a harcos nép, tisztán látó vezetőivel együtt, felelni tudott az új kihívásokra, amelyekkel szembesült, helyes és hatásos válaszokat talált, s előrehaladt a XXI. századi szocializmus megvalósításának útján.

Dicsőség elvtársunk, Fidel Castro emlékének!

2016. november 27.

Samir Amin

(Fordította: Lugosi Győző)

Trump – az amerikai Hitler?

Néhány szempont a „trumpizmus” értelmezéséhez

A kapitalizmus globális rendszerében a politikai alternatívák is globálisak, minden sajtószerűségük ellenére is. Mi, kelet-európaiak igazán jól ismer(het)jük Trumpot és a „trumpizmust”. Most már jobban ismeri Amerika, és hamarosan még intenzívebben megismeri majd Nyugat-Európa is a francia Le Pen, az osztrák Hoffer vagy a holland Wilders és a többi szélsőjobbos figura alakjában. Orbán és Kaczynski a klasszikus történelmi örökség modern megszemélyesítői Kelet-Európában. Ők a „nemzeti töke” kíméletlen, tréfát nem ismerő képviselői, akik érdekeiket úgy tudják eladni, mintha a mindenkori „nemzeti” vesztesek, a „kisemberek” oldalán állnának, őket védenék. A recept szinte mindenütt ugyanaz: a kapitalizmus megoldhatatlan strukturális válságát, a munkanélküliséget, emberek milliárdjainak végtelen szegénységét, a környezetpusztítást, a háborúk és az erőszak örökös körforgását nem tudják, nem is akarják kiküszöbölni. Az ellenállás, a „lázadók” leszerelésének „vezérelvű” módszereit alkalmazzák. Mindezt azzal a látszattal teszik, mintha valóban el akarnák söpörni az establishmentet. Eltekintve itt a történelmi gyökerek felidézésétől, csupán jelezzük, hogy a tőkés rendszer több mint két évszázados történetében a politikai hatalom menedzselésének különféle típusai jöttek létre: polgári demokrácia, tekintélyuralmi rezsim, fasizmus...

Az Egyesült Államokban nyilvánvalóan nem fenyeget fasiszta diktatúra. A félperiférián a lengyel és a magyar fejlődés a tekintélyelvű politikai rezsimet szült (Horthy, Pilsudski), beleértve itt az államszocialista rendszerek – természetesen egészen más tartalmú – tekintélyelvű alapjait is. Mára ez ismét megszilárdulni látszik. Ám Ukrajnában a fejlemények egy pronáci rezsim létrejöttéig terjednek, amelyet alapjában a Nyugat hívott életre, hogy biztosítsa a tőkés újratermelési folyamatot a korábban nem létezett állami keretek között, amely vagy csak szovjet kommunista vagy erős szélsőjobboldali-pronáci hagyománnyal rendelkezett.

Az USA-ban a polgári rezsim másfajta eltorzulása megy végbe, itt a kígyótojásból másfajta kígyó kel ki, a történelmileg létrejött tényésztelepen a fasizmus csak perifériálisan bukkan elő, például a Ku-klux klán formájában. A „trumpizmus” sem előzmények nélküli, ha belegondolunk, a mccarthyizmus bizonyosan rokonságban áll vele. De

napjainkban nincsen kommunistaellenség, nincs „ötödik hadoszlop”. Van viszont „hivatkozás” a régi tekintélyi elvekre, a tisztességre, a lovagiasságra, a helyi értékekre, a vallásra. A liberalizmussal szemben az idegenek megvetésére, kirekesztésre és a rasszizmusra támaszkodó autoriter kormányzási mód körvonalazódik, amely mögött felsejlik a hazai piacokhoz erősebben kapcsolódó tőke profitrátájának süllyedő tendenciája, a közvagyonok, a közpénzek „nemzeti”, azaz magánkisajátítása. A demokrácia „globális értékeivel” (Jugoszlávia, Irak, Líbia, Szíria, Afganisztán, Ukrajna stb. „felszabadítása”) szemben a nacionalizmus egy másfajta, az izolacionizmus hagyományait követő formája borul virágjába. A világ gazdasági és területi újrafelosztásáért folyó harc modellt vált: a nemzetállam zászlaja alá áll. Az országok nemzeti dohányboltokká változnak... A félperifériás gengszterkapitalizmus törvényeit kezdjük itthon végre megismerni, most megismerhetjük a centrumkapitalizmus fokozatos lerohadását, alámerülését is – a „trumpizmus” formájában.

Trump és a „trumpizmus” győzelme – a neoliberalizmusra mint koncepcióra és (geo)politikai gyakorlatra épülő világrendszer válságának terméke és megnyilvánulása. A globális tőkeuralom másik arca. A „trumpizmus” alapvető társadalmi bázisa a fellázadt „vidéki bunkó”, a sportos homofób macho, a felfegyverzett, emellett persze „bigottan” vallásos, piás „kisember”, aki (kis)vállalkozóként ma már az „amerikai álmom” egyre hervatagabb képviselője. A fehér angol-szász kispolgár mindenre kész, ha érdekeiről van szó.

Obama vagy Clinton asszony talán szebb, mint Trump, hiszen legalább nem rasszisták, de minden feltételt megteremtettek Trump számára. Már réges-régen „kinyírták” az amerikai baloldalt, a mostani választási kampányban még a mérsékelt szocialista Sanders-ből is bohócot csináltak, aki segíteni próbált azáltal, hogy fellépett a demokraták (liberálisok) által létrehozott rémes egyenlőtlenségek ellen, az USA-ban is terjedő szegénység ellen, az általuk gerjesztett háborúk, a globális tőkeuralom korlátlansága ellen. Ám a liberális uralmi elit, amely a korrupcióban elmerülve azt gondolta, hogy bármit megtehet, tévedett. Európában már régen tart az a folyamat, amely a kapitalizmus megnyomorító jelenségeit a „kisebbségekből” (színesbőrűek, melegek, kommunisták, civilek, nagyvárosi értelmiségiek, zsidók, mexikóiak, másként gondolkodók és nők stb.) ellenséget faragó új (szélső)jobboldal. Mert hát ellenség, az kell, mégsem helyezkedhet a „trumpizmus” osztályalapokra a milliárdos zagyváló vezérrel az élen. Trump mögött felsejlik a tőke minden csoportja, az olajnyagtőkétől Zuckerbergig.

Trump „érdeme”, „haszna” annyi, hogy érzékelte azt, amit az elbizakodott, a világoralmi pozíció fenntartásába belerokkant nagyvárosi elit nem érzékelt. Nem veszi tudomásul, hogy Amerika többé már nem képes arra, hogy a világot ellenőrzése alatt tartsa. E feltételek között

∞

megerősödhet az antikapitalista baloldal a maga rendszerellenes, a rendszeren túllépő alternatívájával. Ki az, aki még ez után is hisz a jó kapitalizmus eljövételében?

Ha van ilyen, ne nevezzétek többé baloldalinak, végleg eladta lelkét az ördögnek.

Krausz Tamás

(Eredeti megjelenés: <http://hu.mebal.eu/krausz-tamas-trump-az-amerikai-hitler/>)

A „köztársasági oldal” a spanyol polgárháborúban

Forradalom vagy antifaszizmus?

A spanyol polgárháborút az elmúlt nyolcvan évben számtalan történeti munka boncolgatta. Az egyik kiemelt területet a „köztársasági oldalnak”¹ nevezett csoportosulás elemzése alkotta.

A „köztársasági oldal” több szerveződésből tevődött össze, amelyeket a közös cél mellett belső ellentétek sora osztott meg. A törésvonalak közül 1936-ban egyértelműen a „háború vagy forradalom” dilemmája tűnt a legsúlyosabbnak. 1936 júliusa nemcsak *fasiszta–antifasiszta polgárháború*, hanem *társadalmi forradalom* kirobbanását is jelentette. Az „előbb a háború, azután a forradalom” elve – vagyis a forradalom „visszafogása” a „közös cél” érdekében – a látszat ellenére legalább annyira megkérdőjelezhető volt, mint az általa bírált „radikális” forradalmiság. Az előbbi felismerte ugyan az erők összpontosításának szükségességét, azonban azt az események által – legalábbis jelentős részben – meghaladott fasiszta–antifasiszta törésvonal alapján törekedett megvalósítani: Utóbbi, felismerve a társadalmi forradalom jelenségét, az osztályok közötti hasadást tekintette döntőnek, ám a gyakorlatban tehetetlennek bizonyult. A Köztársaság ellen lázadó jobboldal – csakúgy, mint a Nyugat – ugyancsak felismerte a konfliktus osztályjellegét, ellenben gyakorlatát is képes volt ehhez igazítani.

A három perspektíva küzdelmének eredményét a nemzetközi politika is döntő módon befolyásolta. Itt szükséges fölmutatni még egy szempontot. A „kommunizmus egyenlő náciizmus” tézise alapján, könnyen el lehet jutni ahhoz a véleményhez – és a revizionista történetírás el is jutott ide –, hogy nem is a spanyolok, hanem a Sztálin által támogatott „vörösök” és a Hitler által támogatott „fasiszták” konfliktusáról volt szó. Az előbbieket illetően, már a fenti bekezdésből látható, hogy a „köztársasági oldalra” ez a tézis eleve csupán részben lehet igaz. Ehhez még azt is tegyük hozzá, hogy a Szovjetunió és Spanyolország Kommunista Pártja nem a radikális társadalmi forradalom koncepcióját képviselte, *sőt...*

A népfront a kapitalizmus válságperiódusa után jelent meg. Az 1929-es világválság a kapitalizmus két szakasza közötti átmenetet jelentette, amikor a világ kapitalista országai a „klasszikus” monopolkapitalizmustól az állammonopolista kapitalizmus felé fordultak, amit demokratikus vagy diktatórikus úton az állam erősödő intervenciója jellemzett. A válságra adott válasz az adott ország megelőző társadalmi-gazdasági formájához kapcsolódott. Az Egyesült Államokban ez a *New Deal* volt, máshol a fasizmus, Latin-Amerikában az importhelyettesítő iparosítás, illetve a világválsággal párhuzamosan, a Szovjetunióban ekkor zajlott le a teljes kollektivizálás is.

A válság előtt Spanyolország rendkívül elmaradott, nagyjából agrár-, illetve ásványkincs-exportra épülő ország volt, ahol a lakosság többsége az elmaradott, részben még prekapitalista mezőgazdaságban dolgozott; röviden félperifériaként jellemezhetjük. Az ipar gyenge és erősen kisipari jellegű, a modernebb nagyipar pedig sokszor külföldi kézben volt. A centrum (azaz főként Nyugat-Európa) az egyenlőtlen cserén keresztül elvonta a földbirtokostól az érték-többlet jelentős részét, akik ezt szükségképpen csak a munkaerő árának lenyomásával tudták kompenzálni – azaz nem korszerűsítéssel, hanem a munkabérek csökkentésével tettek szert profitra. Ez azonban gyengítette a belső piacot, továbbá az olcsó munkaerő és a földbőség technikai fejlődést sem követelt, ami tovább korlátozta az iparosodás lehetőségeit. Ugyanakkor a latifundium nélkülözhetetlen is volt: a spanyol gazdaság csak annak termékeivel tudta importját fedezni. A latifundium továbbélése az agrárexportőr félperiférián tehát nem egyszerűen „rendellenességet” vagy „feudális maradványt” jelentett, hanem a gazdaság szerves kiegészítője volt.²

A gyenge ipar összefonódott a latifundiummal, aminek alárendelt elemét alkotta. Az ipar lassú erősödése azonban a XIX. század folyamán, a modernebb *ipari burzsoázia* felemelkedését eredményezte, aminek azután az első világháború adott nagy lökést. A semleges Spanyolország mindkét hadviselő oldal beszállítójává vált, s ez a latifundium számára is előnnyel járt; igazi nyertese azonban a spanyol ipar volt, ami megingatta a hagyományos elit belső erőviszonyait. A politikai rendszert mint a régi, nagybirtokos oligarchia politikai uralmát biztosító struktúrát írhatjuk le; vagyis a politikai és a gazdasági hatalom részleges aszinkronitásba került egymással. Ezt tovább súlyosbította, hogy az ipar döntően a nemzetiségi – katalán és baszk – területeken összpontosult. Az ipar fellendülése a munkásmozgalom megerősödésével járt, amely a háborús konjunktúra befejeződését követő válság során már önálló, aktív erőként lépett fel.³

Az 1929-es válság során az agrárexportőr országok termékeinek ára lezuhant, ezért az import ellehetetlenült, ami az ipart is válságát

okozta. A számára eleve gyenge belső piac éppen akkor szűkült még jobban össze, amikor bővülnie kellett volna. A spanyol vidéken megjelent a tömeges éhezés. A lakosság növekedése (1931 és 1938 között 2,3 millió fő) és az aszályos évek tovább fokozták a nehézségeket.⁴

1931 és 1936 között az uralkodó osztály két frakciója állt az ország élén: 1931-től 1933-ig egy liberális-baloldali, 1933-tól 1936-ig pedig egy konzervatív-jobboldali kormányzat. Ilyenformán Spanyolországban két fejlődési út küzdött egymással a kapitalizmuson belül. A kettő közötti különbség felvázolása közelebb visz minket a „köztársasági oldal” megértéséhez.

A polgári liberálisok az angolszász–francia mintában, tehát a centrumországok demokratikus modelljében gondolkodtak, s szövetségesük a két nagy munkásmozgalmi áramlat egyike, a PSOE (*Partido Socialista Obrero de España* – Spanyolországi Szocialista Munkáspárt) volt. A későbbi Népfront két társadalmi csoportja – a liberális burzsoázia és a munkásosztály – tehát már 1931-ben egymásra talált. Ugyanakkor az ellentét is megjelent: a liberális demokrácia reformjai a munkásosztály jelentős hányada számára egyszerűen keveseknek bizonyultak: e szárnyat ekkor az anarchoszindikalista CNT (*Confederación Nacional del Trabajo* – Nemzeti Munkakonföderáció) képviselte.

A baloldali burzsoázia a krízis megoldását és az új típusú, kapitalista felhalmozást a „régii elit” rovására kívánta végrehajtani. A belső piac kitágításához a tömegek egy részét földosztáson és béremelésen keresztül kívánta fogyasztóvá tenni – így természetes szövetségesként támaszkodhatott a munkásosztályra és a népi rétegekre. 1931 és 1933 között az Azaña-kormány legfontosabb intézkedései között szerepelt a földreformtörvény, illetve az egyházellenes törvénykezés. Ide sorolhatók továbbá az oktatás és családi jogok demokratizálására irányuló intézkedések, valamint a hadsereg szerkezetváltásáról, a béremelésről intézkedő és más szociális jellegű törvények (laktörvények stb.), illetve a katalán autonómia törvény is.⁵

A latifundium a munkaerőt mélyen valós érteke alatt tudta megvenni, gyakran természetben fizetve ki. Ezáltal szűkítette a városi burzsoázia számára létfontosságú belső piacot. A nagybirtok emiatt nemcsak az agrárproletár, hanem a városi kisiparos és kiskereskedő számára is terhet jelentett. Az állam segítségével történő felszámolása tehát az eleve gyenge burzsoá rétegek számára, amelyek a válság hatására kénytelenek voltak a belső piac felé fordulni, immár létkérdéssé vált.

Az egyház Spanyolországban óriási gazdasági hatalom maradt: egyes források az egyházi tulajdont a korszakban a nemzeti vagyon egyharmadára becsülik. Javainak kisajátítása, és/vagy piaci forgalomba bocsátása a válság miatt szintén vonzó perspektívának látszott. A köztársaság, a jezsuita rend mellett, eredetileg valamennyi szerzetesrend vagyonának elkobzását tervezte; ebből végül csak a gazdasági tevékenységtől való eltiltásuk valósult meg. A „hagyományos”, függő

kapitalizmus nem követelt képzett munkaerőt, s így az egyház kezében lévő oktatás korlátozása, ami modernizáció nélkülözhetetlen előfeltétele volt, szintén az egyházzal szembeni harc fontos tétjévé vált.⁶

A katalán és a baszk autonómia kérdése ugyancsak kiéleződött, mivel túl a nemzetiségi szempontokon, e két terület volt a legfejlettebb kapitalista régió Spanyolországban. A baszk és főleg a katalán burzsoázia számára a válság nyomán különösen terheessé vált a kasztíliai nagybirtokosok politikai ellenőrzése, amely nem agrár–ipari, hanem centrum–periféria-ellentétet jelentett. A hadseregnek mint a régi uralkodó osztály támaszának kiemelt jelentősége volt. A fegyveres erők a spanyol történelem fordulópontjain több alkalommal is a mérleg nyelvének szerepét töltötték be. Megnyerésük, illetve semlegesítésük emiatt nagy jelentőséggel bírt.

A felsorolt kérdésekben a polgári rétegek joggal számíthattak a munkásosztály támogatására. A szociális reformok ügye azonban – az említettekén túl, a sztrájkjog vagy a nyolcórás munkanap bevezetése – együttműködésük érzékeny pontjává vált.

Egyrészt, a spanyol kapitalizmus túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy kielégítthesse a munkásosztály követeléseit. Azaz itt nem lehetett valamiféle „New Deal” napirendre tűzni – ez a tényező már az 1920-as években, Primo de Rivera rendszerének bukásában is közrejátszott. Efféle lehetőség csak a régi elit rovására volt elképzelhető. Ez utóbbi megsemmisítése azonban az egész függő kapitalizmus megingásához vezetett volna, ami megmagyarázza a republikánusok tétovaságát. Így viszont a munkásmozgalommal kötött érdekszövetségük is törekeny maradt. A rendszer számára – a liberálisok modernizálási törekvésének kudarca esetén –, a munkásmozgalom visszaszorítása, a munkásmozgalom számára pedig a reformokra képtelennek bizonyuló kapitalizmus meghaladása maradt az egyetlen járható út.

Másrészt, a spanyol munkásmozgalom szervezetei a korabeli Európában erőseknek és radikálisaknak számítottak, „balról” fenyegették a polgári liberális modellt. A nekik tett polgári engedmények tehát nem mozgósításukra szolgáltak – ami az ország különböző területein nagyon eltérő mértékben ugyan, de már eleve adott volt –, hanem visszafogásukra és felhasználásukra. A korszakban két áramlat volt döntő jelentőségű: az egyik a PSOE, szakszervezeti szövetségével, az UGT-vel (*Unión General de los Trabajadores* – Általános Munkásszövetség), a másik az anarchoszindikalista CNT volt. Az előbbi együttműködött a baloldali kormánnyal, az utóbbi viszont szemben állt vele. A kommunista párt (PCE) jelentősége ekkor még elhanyagolható volt.⁷

Vagyis az uralkodó osztályon belüli alternatíván – a „régí”, latifundiumon alapuló és az „új”, modernizáló csoportosuláson – kívül jelen volt egy harmadik lehetőség is: a forradalmi-antikapitalista átalakulás útja. Az 1931 és 1933 közötti szövetség a munkásmozgalom „alären-

delődését” jelentette a liberális burzsoázia céljainak. Ez már eleve felvetette egy jövőbeli szakítás lehetőségét, ugyanis a közös ellenfél legyőzésén túl homlokegyenest eltérő végcélokat tűztek ki. A kormány két tűz közé került: mivel a gyenge spanyol kapitalizmus képtelen volt arra, hogy a rendszeren belül kielégítse a tömegek követeléseit, ezért ez utóbbiak a harcot a tulajdonviszonyok területére helyezték át. A gazdasági hatalmat lényegében továbbra is a kezében tartó jobboldali elit a Köztársaságot növekvő gyanakvással szemlélte, s annak reformjait „kommunizmusként” bélyegezte meg.

Az Azaña-kormány bukása 1933-ban a szövetségi rendszer ennek a szerkezeti gyengeségével magyarázható, ami később a Népfront 1939-es vereségéhez is hozzájárult. Az 1933-as választások elvesztésében szerepet játszott, hogy a koalíció pártjai külön indultak – ami a spanyol választási rendszer miatt számukra kedvezőtlennek bizonyult –, illetve az is, hogy a kiábrándult anarchista tömegek nem mentek el szavazni.

Az 1933-ban hatalomra került jobboldali kormány nem a modernizációban, hanem a kizsákmányolás addigi formájának fokozásában, a munkásosztály és a népi rétegek rovására kereste a kibontakozást. A Marx által elemzett, XIX. századi, angol gabonatörvények érdekes újrakiadását is megfigyelhetjük: a republikánus kormány engedélyezte az olcsó argentin gabona behozatalát, míg utóda azonnal védővámat állított fel. 1933 és 1936 között a jobboldali burzsoá kormány összességében az 1931–1933 között végrehajtott reformok „megfordítására” törekedett, elsősorban a mezőgazdaságban. Politikai téren az agrárproletárok fő szervezetét, az UGT legradikálisabb szárnyát, a mezőgazdasági dolgozókat tömörítő FNTT-t (*Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra*) igyekezett szétzúzni. Uralma alatt a szembenálló erők polarizálódását lehet megfigyelni. Az anarchoszindikalista CNT/FAI – az utóbbi radikális CNT-tagok által alkotott szervezet volt (*Federación Anarquista Ibérica*, Ibériai Anarchista Föderáció) – szervezetében már 1933-at megelőzőn a radikálisok vették át az irányítást, kiszorítva a vezetésből a baloldali kormánnyal szemben „türelmesebb” vezetést. A PSOE-n belül a Largo Caballero vezette balszárny került vezető pozícióba, a jobboldalon pedig a szélsőjobb nemzetközi előretörésének hullámán feltűnt a *Falange*. A baloldal 1934-es – kíméletlenül levert – felkelése már a polgárháború első felvonását jelentette.⁸

Az 1934. októberi, asztúriai felkelés kudarcának egyik oka a széttagoeltság volt. A Népfront utóbb az 1933-ban szétesett koalíció újraéledését jelentette, így – a Spanyolországi Kommunista Párt aktivizálódása ellenére – nem köthető pusztán a Komintern VII. Kongresszusához.⁹

A jobboldali kísérlet 1936 februárjáig tartott, amikor a baloldali pártok választási szövetsége, a *Népfront* nyerte meg a választást.¹⁰ A növekvő polarizálódást jelezte, hogy ezúttal az anarchisták is eltekintettek a választások bojkottjától, ami a győzelem talán döntő oka volt.¹¹ A spanyolországi demokratikus kapitalizmus elmaradottsága és válsága *demokratikus* kapitalista eszközökkel egyre kezelhetetlenebbé vált. Noha a népfrentkormány reformjai gyökeres változásokat jelentettek a spanyol társadalom számára – ezek között a földosztás megvalósítása volt a legfontosabb –, ami a „régii elit” számára túl soknak, az a népi tömegek számára túl kevésnek, lassúsága pedig radikalizáló erejűnek bizonyult. A belső ellentétek szélesedésével a demokratikus intézményrendszer aprólékos érdekegyeztetésen alapuló mechanizmusa fokozatosan működésképtelenné vált. Mivel a reformok lendületet adtak az általuk éppen hogy megfékezni kívánt radikális baloldalnak, a jobboldal gyanúja, hogy a Népfrent polgári demokráciája a „forradalom előőrsévé” válik, valós folyamatok érzékelésén alapult; az a föltételezése ellenben, hogy mindez egyfajta „bolsevizálási mesterterv” lenne, ugyanezen folyamatok teljes félreértése jelentette. A Népfrent győzelme tehát, szándéka ellenére, a forradalom felé mutató folyamatok felerősödéséhez vezetett. 1936 februárja és júliusa között a társadalmi harc további éleződését figyelhetjük meg.¹²

A háború kitörésével, a fasiszta–antifasiszta harc mellett a szociális forradalom és az ellenforradalom harca is kezdetét vette. Már július előtt három erópólus alakult ki: 1. az *ellenforradalmi*, amelyet Franco és a lázadók képviseltek; 2. a legitím, a *mérsékelt reformer* köztársasági kormány mellett álló csoport – ide tartoztak a republikánus pártok (beleértve a baszk és katalán pártokat is), a PSOE jelentős része, illetve a PCE is; 3. harmadikként, komoly történelmi múlttal pedig egy a polgári demokrácián túlmutató erő, amelyet a korszakban az anarchista szervezetek, a kvázi „trockista” POUM (*Partido Obrero de Unificación Marxista* – Marxista Újraegyesítés Munkáspártja), illetve a PSOE balszárnya vallott magáénak. E kvázi „forradalmi” csoportosulások esetében azonban fontos a vezetőség és a tagság megkülönböztetése, mivel az előbbi inkább hajlott a „mérsékelt” köztársaságiakkal való kompromisszumra, amit a tagság elképzeléseinek tisztázatlansága tett lehetővé. Döntő momentumnak tekinthető a Giral-kormány döntése, amely lehetővé tette a szakszervezetek és más munkásmozgalmi szerveződések felfegyverzését. A fegyveres hatalom így a köztársasági oldalon a polgári államéból a radikálisok kezébe került.¹³

A július utáni helyzet – a föld és gyárfoglalások, az autonóm prolektárhatalom – *túllépni* látszott a Népfrent koncepcióján, ám konkrét, világos elképzelések nélkül. A szétesett polgári államhatalom mellett megjelentek a radikalizálódott tömegek által megteremtett forradalmi

szerveződések, amelyek – elvileg – a faszizmus elleni harcot és a polgári köztársaság védelmét szolgálták, de a gyakorlatban sokszor „túlmutattak” rajtuk. Ezek a munkásosztály önszerveződési formái voltak egy forradalmi szituációban, de képtelenek bizonyultak összehangolt és centralizált működésre. Ennek fontos oka, hogy ezek a bizottságok különböző politikai pártok és szakszervezetek delegáltjaiból álltak. E függés akadályozta meg, hogy a bizottságok kooperáljanak egymással, ami az általuk teremtett milíciarendszer legfőbb fogyatékoságát – a centralizáció hiányát – is megmagyarázza. A gyakorlatban nem a kapitalizmus meghaladását, hanem egyfajta „szindikalista kapitalizmust” képviseltek. A földosztást, a katalóniai ipari kollektivizálást ugyanakkor a Népfront is jóváhagyta; nőttek a bérek, csökkent a lakbér stb.¹⁴

Ami a forradalmi folyamat mélységét illeti, a köztársasági Spanyolországot két jól elkülöníthető részre oszthatjuk. Az elsőbe a központi területet sorolhatjuk: ide tartozott Madrid, Új-Kasztília, Extremadura és La Mancha tartomány. Itt a forradalmi átalakulás kevésbé volt mély: forradalmi bizottságok ugyan itt is megalakultak, de a tényleges hatalom nagy része a hagyományos államapparátus kezében maradt, másrészt a társadalmi-gazdasági változások (elsősorban a kollektivizálás) sem váltak igazán jelentőssé. A második csoportba Katalónia, Aragónia és Andalúzia tartozott. Itt a vezetés a spontán módon létrejött népi szervek kezébe került (természetesen nemcsak az anarchistákéba), és a társadalmi gazdasági átalakulás is mélyebb volt; ez utóbbiban szerepet játszott az agrárkollektívizmus történelmi hagyománya is, ami döntő mértékben hatott a tömegek gondolkodására.¹⁵

Az 1936 júliusa utáni helyzettel kapcsolatban a „kettős hatalom” kifejezés annyiban feltétlenül túlzás, hogy az említett szerveződések nem váltak egységes szervezetté; inkább a régi államapparátus szétesése folytán tehettek szert fontos szerepre. A két stratégia a „háború versus forradalom” dilemmában manifesztálódott, amely már július 19-én megjelent a szakszervezetek és a munkásmozgalom felfegyverzésének sürgetésének/halogatásának dilemmájában.¹⁶

A Népfronton „tüllépní” törekvő oldal maga is heterogén volt; a CNT/FAI eleve többféle áramlatot képviselt, s a POUM szintén. Azonban ezen az oldalon is fel lehet vázolni egy szilárd eszmei vázát, amelyet a Népfront és azon belül a PCE gondolatrendszerének kritikájaként lehet megvilágítani.

A szervezethez képest egyre jelentősebbé váló PCE (Spanyolország Kommunista Pártja) koherens – bár vitatható – magyarázatot és megoldást kínált. A Népfront antifaszizmusát olyan „első szakaszként”, fogták fel, amely a faszizmus legyőzése mellett a polgári forradalom feladatait is elvégzi; a „második szakasz”, a kapitalizmus meghaladása pedig „kitolódott” a jövőbe.

Az események menete azonban nem felelt meg ennek a modellnek. A PCE faszizmus–antifaszizmus törésvonalban gondolkodott, amikor

az események ezt már meghaladták: megjelent a kapitalizmus–forradalom ellentét. A két szakasz merev kettéválasztása így azzal járt, hogy az antifasiszta Népfrent nem hogy nem vált a forradalom első lépcsőfokává, hanem gyengítette a kapitalizmus meghaladása felé mutató tendenciákat, azaz nem fenntartotta, hanem restaurálta a kapitalista polgári demokrácia kereteit. A PCE elképzelése szerint, az első szakaszban a Népfrent a polgári forradalom feladatait hajtja végre, a „feudális maradványok” – s így a spanyol fasizmus egyik támaszának – eltörlését. Csakhogy az 1936-os spanyol helyzet nem volt egyenlő 1789-cel. A prekapitalista forma nemcsak „gát” volt, hanem immár a függő kapitalizmus szerves összetevője, amely a kapitalista termelési móddal számos láncszemen keresztül érintkezett; a földbirtokosnak nem egyszer ipari és pénzügyi érdekeltségei is voltak stb. Vagyis a „régii Spanyolország” megdöntése a köztársasági területen a kapitalizmus alapjainak megrendüléséhez vezetett. Ezt a Népfrent „baloldali” erői és a nagytőke egyaránt felismerték, és természetesen teljesen ellenkező következtetéseket vontak le belőle.

A PCE a forradalmi tendenciák „visszafogásával” a középosztály és a liberális burzsoázia megnyerésére koncentrált. Ezt megkönnyítette, hogy a kollektivizálás a Népfrent akarata ellenére a kistulajdonra is kiterjedt; nem véletlen, hogy a kispolgárság éppen a PCE soraiba áramlott. Az ellenérőt a CNT, a FAI, a POUM, illetve a PSOE balszárnya képviselte. A PCE a forradalmat, a radikális forradalmárokat viszont az antifasiszta harcot tekintették másodlagosnak – hozzá kell tenni, hogy a „forradalom” szón sem ugyanazt értették. Az anarchisták decentralizált forradalomképe, a társadalmasítás egységének hiánya a PCE által képviselt álláspont győzelme felé mutatott. Az általa képviselt „fasiszta–antifasiszta” törésvonalra épülő centralizáció a „forradalom–ellenforradalom” tényező „lefojtásával” egymással szembekezdülő társadalmi osztályokat kívánt egységbe fogni, ami utóbbi robbanáshoz vezetett. Politikai téren a „diktatúra–polgári demokrácia” ellentét alapján az utóbbi nevében kívánt centralizációt kialakítani, minthogy a fasiszta veszélyt valóságosabban ítélte meg „baloldali riválisainál”. De mielőtt „realitásérzéküket” túlértékelnék, tegyük hozzá, hogy a kapitalizmus „demokratikus” kiadása Európa félperifériáján – már ahol egyáltalán megjelent – úgyszólván sehol sem vált be a „fasizmus ellenszereként”. Spanyolországban, kivételes módon, a társadalmi forradalom is megjelent, mint alternatíva. A PCE „baloldali” riválisai azonban történelmileg kialakult elméletük és gyakorlatuk miatt nem tudtak megfelelően reagálni a „fasiszta” veszéllyel szemben felkínált lehetőségre.¹⁷

A Szovjetunió és a PCE tehát nagyon messze állt bármiféle „forradalmi” átalakulásnak még a gondolatától is. Elegendő felidézni, hogy 1936 szeptemberében Sztálin a paraszti magántulajdon védelmét javasolta Spanyolországban, a PCE-t illetően pedig nem az erőszakos kollektivizálás, hanem az erőszakos *dekollektivizálás* vádja jelent

meg.¹⁸ Mindennek megértéséhez azonban a Spanyolországon kívüli tényezőkre is vetnünk kell egy pillantást.

Külső tényezők

A spanyol polgárháború alapvetően belső tényezők eredménye volt, kirobbanására a nemzetközi politika nem gyakorolt hatást. Feltételezhető ugyan, hogy német és olasz körök tudtak a puccs tervéről, ám nem játszottak benne döntő szerepet. A lázadók indoklása, miszerint a Szovjetunió tervezett „szélsőbaloldali” fordulatot, teljesen alaptalan; elég talán megemlíteni, hogy szervezőként még Kun Béla neve is szóba került...

A korabeli európai nagyhatalmak szerepe azonban jelentőssé vált az eseményekben. Köztársasági oldalon a Szovjetunió szerepvállalása vált a legvitatottabbá, mivel szorosan kapcsolódott a „köztársasági oldalon” belüli folyamatok alakulásához. Tézisként leszögezhető, hogy a szovjet vezetésnek semmiféle „forradalmasítás” vagy „bolsevizálás” nem állt szándékában. A Szovjetunió nemzetközi „antifasiszta” egységfrontra, vagyis a szocializmus és a liberális demokráciák „népfrontjára” törekedett, ami a köztársasági Spanyolország bármiféle „forradalmi” átalakulását nemkívánatosná tette; még a PCE „túlzott” kormányzati szerepvállalását is elutasította.

Az egyik oldalon Franco, a másikon a köztársaság radikálisai is megfogalmazták azt az állítást, hogy a Köztársaság erőinek „népfrontos” centralizációja moszkvai nyomásra történt, s hogy az a Spanyolországi Kommunista Párt növekvő hegemóniája felé mutatott. Az erre épülő történelmi értelmezésben, a Spanyol Köztársaság a majdani kelet-közép európai „népi demokráciák” első, kísérleti kiadása lett volna. Azon túl, hogy e „visszavetítés” eleve megkérdőjelezhető, hozzá kell azt is tenni, hogy a Népfront nem forradalmi centralizációt követelő erőt nem a Szovjetunió „teremtette meg”. Az „antifasiszta” táboron belüli erőviszonyokat figyelembe véve, nem jelenthető ki teljes biztonsággal, hogy a szovjet beavatkozás lett volna a döntő oka a CNT/FAI, vagy a POUM által képviselt – tendenciájában legalábbis – forradalmi alternatíva bukásának, az viszont kétségtelen, hogy jelentősen hozzájárult ahhoz. A Largo Caballero-féle kormány 1936 májusában elutasította a POUM feloszlátását, az anarchisták kormányból való kiszorítását, amibe belebukott; az új vezetés, Juan Negrín kormánya mindezeket végrehajtotta, azonban nem Moszkva „bábjaként” járt el. Döntése mögött a hátszög további „militarizálásának” szándéka állt, amely a „trockistákat” illetően történetesen egybeesett Moszkva kívánságaival. Több példát ismerünk ugyanakkor arra, hogy a köztársasági kormány nemet mondott Sztálinnak, amit a szovjet vezetés tudomásul is vett.¹⁹

A háború „antifasiszta” felfogása a Népfront „egységesítése”, a had-

sereg regularizálása, illetve a gazdaság fokozódó állami ellenőrzése felé mutatott. E tényezők valóban párhuzamba állíthatók a későbbi kelet-közép európai átalakulással. Ez azonban nem valamiféle szovjet vagy „kommunista” tervre vezethető vissza, hiszen a másik oldalon is hasonló folyamatok zajlottak le; sokkal inkább a háborús állapotok centralizációs logikája érvényesült. Az anarchisták barcelonai felkelésének leverése 1937 májusában, időben például csaknem egybeesett – 1937 április – a „baloldali” falangisták²⁰ bukásával, és a lázadók oldalán, az „egységpárt” kialakításával. Így más tartalommal ugyan, de az egypártrendszer kialakításával Franco közelebb került a majdani „népi demokráciák” politikai struktúrájához, mint a Népfront valaha is...

Kérdéses, hogy a külföldi hatalmak kapcsán az „antifasiszta köztársaságiak” lettek volna realistábbak: a nemzetközi politika „nyugati” szegmense is erősen szovjetellenes volt, és természetesen a társadalmi forradalom lehetőségét is negatívan ítélte meg. A *Benemavatók Bizottság* előtt Franco és a Köztársaság gyakorlatilag egyenlő elbírálásban részesült, ami ennek a tendenciának a kifejeződése volt. Egy, forradalom által fenyegetett polgári köztársaság és egy fasiszta színezetű diktatúra közül mind a nagypolitika, mind az üzleti körök számára egyre inkább az utóbbi tűnt elfogadhatóbb perspektívának.

A külföldi beavatkozás hatása eltérő volt: 1936 júliusában Francót a német–olasz támogatás, míg 1936 őszén a köztársaságot valószínűleg a szovjet segítségnyújtás mentette meg. Az utóbbival kapcsolatban gyakran felhangzó kritika, hogy a Szovjetunió csupán „módjával” nyújtott segítséget. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a szovjet fegyverszállítást eleve nehezítette a földrajzi távolság, az ellenséges – olasz – tengeralattjárók kalóztámadásai a Földközi-tengeren, továbbá 1937 őszén a Kína elleni japán támadás. Tekintve, hogy az előbbi mindvégig jelentősebb volt az utóbbinál, nyugodtan kijelenthető, hogy a külföldi beavatkozás meghatározó szerepet játszott Franco győzelmében.²¹

Forradalom vagy háború?

Mivel a forradalmi szerveződések nem voltak alkalmasak a háború által megkövetelt centralizáció végrehajtására, ezt az újraéledő államhatalomnak kellett megtennie. Így a háború a forradalom katalizátorából annak gátjává vált.²² A „visszarendeződés” folyamatának első szakaszában *ideológiai háború* zajlott. Amint a CNT-vel sikerült elfogadtatni az „előbb a háború azután a forradalom” elvét, lehetővé vált a befolyása alatt álló, különböző forradalmi szervek, intézmények részleges integrálása. Katalóniában e folyamat az *Antifasiszta Milíciák Központi Bizottságának* felállításával kezdődött, amely ellenőrzése alá vonta, majd egymástól elkülönítette a júliusban spontán módon megszületett forradalmi bizottságokat, amelyeket a köztársasági szervezetek dele-

gáltjaival kiegészített népfrent-bizottságokká alakított át. Ennek logikus folytatása volt az anarchistáknak a katalán kormányba (aminek nevét kérésükre *Területi Védelmi Bizottságra* változtatták, hogy ne kelljen a „kormány” szót használni) és a központi kormányba való belépése.²³

Caballero, a PSOE által jelölt miniszterelnök (a „spanyol Lenin”) személye 1936-ban elfogadható volt a forradalmi tömegek számára. Caballero hosszú távon – legalábbis retorikájában – „forradalmi” fordulatot hirdetett. A Népfrentot átmeneti lépésnek tekintette, s a polgári republikánusokra kívánta hagyni a vezetést – 1936 tavaszán a PSOE kormányba való belépését is ellenezte –, második lépésként pedig a kapitalizmus szakszervezetek által vezetett „meghaladásában” gondolkodott. 1936 szeptemberében megalakult kormányára a szakszervezetek (CNT, UGT) erős dominanciája volt jellemző, a gyakorlatban azonban az 1936 júliusában kialakult párhuzamos struktúrák említett kezelésével a társadalmi forradalom „korlátozását” hajtotta végre. A forradalmi bizottságokat a városi tanácsok, a milíciákat egy félig-meddig reguláris hadsereg, a munkásszervezetek általi áruelosztást pedig a kiskereskedelem váltotta fel. A további illegális föld- illetve gyárfoglalást betiltották (1936 augusztusa, illetve novembere). Szabályozták a kollektívák működését (katalán kollektivizálási dekrétum), ami a kapitalista viszonyokon belülről szorított munkás-önigazgatást jelentett. A baloldali csoportosulások azért álltak Caballero mellé, mert ebben az egyetlen lehetőséget látták a forradalmi vívmányok részleges „konzerválására”. A liberálisok, a mérsékelt szocialisták és a PCE pedig azért, mert a töredezett és decentralizált forradalmi struktúrákat nem lehetett egy lépésben az általuk elképzelt centralizációra felcserélni. A Caballero-kormány e folyamat első szakaszának elvégzésére alkalmasnak bizonyult, teljes végrehajtásának azonban már gátjává vált. A liberálisok, a mérsékelt szocialisták és a PCE addig a pontig álltak Caballero mellett, ameddig a forradalmi alternatíva veszélye el nem tűnt, vagyis a barcelonai felkelés bukásáig, amely már csak feltette az i-re a pontot. Ezt követően megsemmisítették a POUM-ot, és a Caballero-féle szocialista balszárnyat, a CNT-n belüli radikálisokkal együtt, kiszorították a hatalomból.²⁴ Ezt követően az 1936-os forradalom megmaradt zárványait (Aragónia) felszámolták, vagy (a kollektívák esetében) állami felügyelet alá rendelték. Mindebben a Népfrentot elvben tagadó erők kompromisszumos lépései is szerepet játszottak (CNT). Ennek egyik lehetséges magyarázata az, hogy – szervezeti és vezetési korlátaik miatt – a forradalmi struktúra szükséges továbbfejlesztését illetően nem tudtak alternatívát felmutatni.²⁵

1937 májusa után a „köztársaságiak” nem-forradalmi pólusa kerekedett felül. A Negrín-kormány a „szindikalista” alternatíva kiküszöbölésével tovább folytathatta a hátszág militarizálását. 1938-ra sikerült megállapodni abban, hogy a megmaradt kollektívák fennmaradnak, de állami ellenőrzés alá kerülnek, ami már a CNT/FAI és a Caballero-féle

UGT eredeti céljainak teljes feladását jelentette. A megállapodás tartalmazta a kormány támogatásának elvét, a hadiipar állami ellenőrzésének elfogadását, kikötvé, hogy ebben a CNT és az UGT delegáltjainak is részt kell venniük. A nyersanyagforrások és a szállítás szintén állami ellenőrzés alá került. A gazdaság irányítását a *Felső Gazdasági Tanács* vette át, amelyben a szakszervezetek képviselői is helyet kaptak, és ily módon „domesztikálva”, újra beléptek a kormányba. A propagandában a társadalmi forradalomra történő utalásokat felváltotta a honvédő nacionalizmus. Sokatmondó, hogy Negrín 1938-ban a Népfront „Nemzeti Front” néven történő újjászervezésén gondolkodott.²⁶

Az alternatív forradalmi struktúrák felszámolása, illetve integrálása valóban biztosított egyfajta centralizációt, ez azonban az 1936 júliusában döntőnek bizonyuló forradalmi lelkesedés rovására történt. A milíciák regularizálása és egységes irányítása megkönnyítette a háború vezetését, azonban rontotta a morált, nemcsak a radikális baloldal, hanem a katalánok és baszkok részéről is. Számukra a Köztársaság egyre inkább pusztán „kisebbik rosszá” vált. A kiábrándultságot fokozta, hogy a forradalmi tendenciák folyamatos visszafogásának egyik fő érve a Nyugat rokonszenvének elnyerése volt, azonban ez sem látszott megvalósulni. A külpolitikai tényezők mellett ebben szerepet játszott az is, hogy Franco a spanyol forradalom kísérletének teljes felszámolását jelentette számukra.²⁷

A köztársasági burzsoázia a győzelem lehetőségének halványodásával párhuzamosan egyre inkább hajlott a kiegyezés felé. Ily módon, elképzelései teljes megghiúsulásával, a forradalom lehetősége véglegesen elhárult volna, a munkásszervezetek Franco általi szétverése pedig megszabadította volna a munkásosztálynak tett, immár felesleges terhet jelentő engedményektől. A Népfront burzsoá szárnya előtt, a forradalmi átalakulásnak kényszerűen teret engedő demokráciával, illetve az azt felszámoló fasizmussal szemben, kezdetektől volt másik lehetőség is. Ez már 1936. július 19-én felmerült: Martínez Barrio kormánya – amely egyetlen napig állt fenn – már ekkor érintkezésbe lépett a lázadókkal; a katalán és a baszk burzsoázia kiugrási törekvései a háború folyamán is ezt szimbolizálják. Jól jelezte e folyamatot, hogy Negrín 1938-ban 13 feltétellel kívánt véget vetni a háborúnak, ami 1939-re háromra, majd végül – Negrín megbuktatása után – egyetlen feltételre redukálódott: amnesztia fejében kész volt a kapitulációra. Vagyis a népfront polgári erői számára a győzelem lehetetlensége esetén a kiegyezés lehetősége egyre vonzóbbnak tűnt.²⁸

A másik oldalnak, a Népfront munkásmozgalmi összetevőjének hozzáállása szintén módosult: forradalomért igen, polgári köztársaságért azonban már nem szívesen vállalták az áldozatokat. 1936-ban még áramlottak az önkéntesek, aztán megjelent a kényszersorozás és a dezertálás. A háború folytatását illetően a konfliktus a liberálisok és a szocialisták mérsékelt szárnya, illetve a kommunista párt között állt

fenn. Utóbbi a „kis polgárháború” – 1937 májusa – után a forradalmi „tűlzókkal” szemben a defetizmusra és kiegyezésre hajló erőket segítette hatalomra. Ezek számára azonban a PCE, a „veszély” elmúlásával, egyre terhesebbé vált. 1939-ben a Casado-puccs, a liberális köztársaságiak, a mérsékelt szocialisták és –paradox módon – az anarchisták támogatásával, megbuktatta Negrín és az őt támogató kommunista párt hatalmát, s ezzel eldöntötte a háború sorsát.²⁹

Franco győzelme után a versenyképesség javítását a bérek leszorításával, a felhalmozás növelését pedig kényszerakkumulációval próbálták elérni – az 1933–1936 közötti jobboldali kormányzat elveit követve, rövid távon azonban nem sok eredménnyel. Ehhez szét kellett zúzni minden olyan társadalmi mozgást, amely ennek ellentétét követelhetne volna. Az állami terror alapvető funkciója az ellenállás, valamint mindazon gazdasági, társadalmi és politikai viszonyrendszerek szétverése volt, amelyek e modellel összeegyeztethetetlenek voltak.

Perspektívák

A köztársasági oldalon egymással küzdő erőkkel kapcsolatban feltétlenül meg kell említeni a *perspektíva* kérdését, azt, hogy a CNT-FAI vagy a POUM irányvonala hosszú távon mivel kecsegtetett? A korszak nemzetközi helyzetét figyelembe véve, nagyon nehéz elképzelni, hogy elszigetelten akár az ő győzelmük, akár egy „igazibb” forradalmi szervezetét tartós maradhatott volna. Mindezzel azonban a korszak gondolkodói is tisztában voltak: a szomszédos Franciaországra, illetve Portugáliára gyakorolt radikalizáló hatás mellett az arab világhoz fűztek reményeket. Marokkó területének egy része a korszakban protektorátus volt, amely Abd elKrim alatt az 1920-as években sikertelen függetlenségi háborút vívott Spanyolország ellen; 1936 júliusában Franco háttérországának és sorozási területének számított. Az anarchisták vetették fel a javaslatot – elenálló szervezetekkel is egyeztetve –, hogy a Köztársaság egyoldalúan mondjon le a protektorátusról. Reményeik szerint, ez mind Spanyol-Marokkóban, mind a lázadók jelentős marokkói katonai kontingensében erjedéshez, vagy akár robbanáshoz is vezethetett volna. A kormány azonban ezt elvetette, mivel a terv nyilvánvalóan megingatta volna Francia-Marokkó stabilitását is, és potenciális hatása a Maghrebben nemcsak francia, hanem brit érdekeket is sértett volna. Míg tehát az anarchisták forradalmukat az észak-afrikai gyarmati felszabadító mozgalmakhoz kívánták volna kötni, a hivatalos vezetés Franciaország és az Egyesült Királyság jóindulatát fontosabbnak ítélte. A külföld hatása a belső folyamatokra itt tehát közvetlenné vált. Hogy az előbbire mekkora esély volt, nehezen becsülhető fel, az azonban bizonyos, hogy a megnyerni kívánt Franciaország és Nagy-

Britannia 1939 elején, tehát már a háború előtt így is nyíltan elismerte Franco rendszerét.³⁰

A „perspektíva” kérdését azonban a Népfront többi erőinél is meg kell vizsgálni. A Népfronttól „balra” álló erők gyanakvása és ellenszenva a polgári/bolsevik centralizációval szemben legfeljebb csak részben vezethető vissza „naivitásukra”, és arra, hogy „nem értették meg” a háború közvetlen követelményeit. Az anarchisták és a POUM részéről gyakori volt a szovjet történelemre mint elrettentő példára való utalás; vagyis arra, hogy egy önkényuralmi tradíciójú, félperiférikus állam „átmeneti” centralizációja hosszú távon önkényuralmi fejlődési pályára állítja az országot. Vagyis a „kényszer” hatására kialakult központosítást illetően nem láttak garanciát arra, hogy egy esetleges győzelem után ezek megszűnnek; a szovjet NKVD jelenléte és tevékenysége okkal súlyosbította ezeket az aggályokat. Mindehhez hozzátehetjük, hogy a hitleri Németország nem valószínű, hogy egy győztes – akármelyik elképzelés által dominált – Spanyol Köztársaságot megtűrt volna.

Noha az 1936-os spanyolországi forradalmi hullám döntően belső okokkal magyarázható, további sorsát meghatározta a külső feltételrendszer; az 1930-as évek Európájában zajló folyamatokat szemügyre véve, nem tűnik túlzásnak kijelenteni, hogy a forradalom „rosszkor” született. Könnyen elképzelhető tehát, hogy szükségszerűen volt bukársra ítélve, miként az is, hogy szükségszerűen „meg kellett próbálni”.

Konklúzió

A Népfront nem valamiféle „szabadon választott” taktikai eszköz volt a faszizmus ellen; a hozzá való viszony a köztársasági oldal erőinek eltérő célrendszerén alapult. A kérdés objektíve a tőke nyílt diktatúrája – a „faszizmus” – vagy a kapitalizmus meghaladva tagadása közötti választás lett; a radikálisok az utóbbihoz közeledtek, ám megvalósításához csak tendenciálisan feleltek meg.³¹ A köztársaságiak másik pólusa viszont a kapitalizmus demokratikus megreformálását tekintette a faszizmus alternatívájának. A felek egyaránt illúziókergetéssel, illetve károkozással vádolták egymást. A Népfront „mérsékeltisége” valóban demotiválta a „forradalmi” oldalt, és kétségtelen az is, hogy ez utóbbi akciói valóban széles társadalmi rétegeket riasztottak el; a két csoportosulás tehát „akadályozta” is egymást.

Az, hogy a Népfronttal kapcsolatos eltérő vélemények közül melyiknek volt több realitása, a konkrét történelmi helyzettől függött. A Népfront – hallgatólagosan – a forradalmi potenciállal nem rendelkező európai országokra lett „szabva”, miközben a spanyol helyzet ettől jelentősen eltérő volt. A döntő kérdés az, hogy vajon mennyire? A történelem egyes periódusaiban a Népfront – vagy a „népfront-típusú” – megoldás hívei, más korszakokban annak radikális ellenzői

álltak a társadalmi változások élére. Vagyis ami adott helyen és időben reálisnak és sikeresnek, az más helyen és időben irreálisnak és sikertelennek bizonyult. Adott esetben a létező kapitalizmus „meghaladva tagadása” bizonyult a körülmények miatt „elhamarkodottnak”, máskor annak egy átfogó demokratikus ernyőszervezet általi reformja „túlhaladottnak”. A korszak Spanyol Köztársasága, véleményem szerint, a kettő közötti „szürke zónában” mozgott, amelyet mind belső harcai, mind a napjainkban is zajló baloldali historiográfiai viták önmagukban is alátámasztani látszanak. A köztársaság hadseregében kialakult „Brigada Mixta” – amely reguláris katonai alakulatok és „forradalmi” milíciák „keveréke” volt – önmagában tükrözi ezt a felemás helyzetet, ami nem kis mértékben járult hozzá Franco győzelméhez.

A háború és a forradalom kérdésével kapcsolatban ugyanez mondható el: ha a korszakban fontos hivatkozási alapot jelentő francia vagy az orosz forradalomra gondolunk, a háború a „rég”i centralizációt és a „rég”i fegyelmet szétzúzni kívánó szélsőséges erőket lendítette hatalomba, majd ezek forradalmi energiája teremtette meg a szükséges, új centralizációt és hadsereget. Spanyolországban, talán az elképzelhető legkatasztrofálisabb módon, csak „félmegoldásig” jutottak; aminek, belső gyengeségeik mellett, fontos oka volt a külső feltételrendszer is.

A kapitalizmus válságára – és a fasizmus ebből következő fenyegetésére – Spanyolországban forradalmi válasz született, amely azonban nem volt képes végrehajtani a válság megoldásához szükséges centralizációt. E feladatot ezért az újjászülető polgári-demokratikus intézményrendszer végezte el – nem forradalmi tartalommal. Ez a „nem forradalmi” centralizáció a szeparatista álmokat kergető nemzetiségek és a forradalomért harcoló munkások megfélemezését, a kollektívák relatív önállóságának megszüntetését, valamint az állam vezetésének egységesítését jelentette, részleges, demokratikus és átmeneti jelleggel. Iránya azonban nem volt ellentétes a Franco által elképzelttől; utóbbi ugyanennek totalizált, diktatórikus és végleges formáját kívánta létrehozni. A köztársaság efféle centralizációja ugyan megnehezítette Franco dolgát, de a forradalmi tömegek előzetes „megfegyelmezése” révén, akaratán kívül, ugyanennyivel meg is könnyítette a diktatúra 1939 utáni „rendteremtését”. A Köztársaság eltávolodása az 1936-os helyzettől, ebből a szempontból „közeledést” jelentett Franco felé: minél inkább alárendelte magát a háborús szükségleteknek, annál több vonását vette fel ellenfelének, s így egyre értelmetlenebbé tette a harcot.³²

Társadalmi szempontból a következőképp elemezhető a folyamat: a krízis társadalmi elégedetlenséget váltott ki, és az uralkodó rétegek egy része számára is szükségessé tette a reformot, hatalomra juttatva a Népfront kormányát. Vagyis a Népfront győzelmének előfeltétele a gazdasági fejlődés megrekedése és egy életképes munkásmozgalom volt. A kormány radikális jelszavai és félbemaradt, felemás reformjai

azonban ahelyett, hogy csillapították volna a tüzet, azt tovább szították. A Népfront radikalizálta az öt korábban hatalomra juttató társadalmi mozgalmat, amely végül túllépett rajta. Ezen alsóbb munkás- és népi rétegek célja a Népfront törekvéseinek realizálása és bővített végrehajtása volt. Miután a rendszeren belüli kikapuk bezárulásával és a háború kitörésével ez a lehetőség eltűnt, kénytelenek voltak forradalmi irányba mozdulni. A kapitalista felhalmozás és a társadalom szegényebb rétegei javára való újraelosztás csak korlátozottan működhett párhuzamosan. Vagyis a kapitalista válság megoldása felé, hosszú távon, két út vezetett: az elit és rendszere, illetve a tömegek rovására. A lázadóknak sikerült ideológiailag és szervezetileg „felőzniük” a második lehetőség végrehajtásához; a „köztársaságiaknak” azonban nem sikerült az elsőhöz. A spanyol társadalmat megosztó törésvonalak nyíltan osztályalapúvá váltak, amit csak az osztályharcot tagadó jobboldal tudott megérteni és alkalmazkodni hozzá.³³

A csúcspontot a háború kitörése jelentette, amely a „harmadik út”, a forradalmi radikalizálódás csúcspontját eredményezte a polgári demokratikus alternatíva átmeneti szétesésével. Ezt a spanyol munkásmozgalom forradalmi múltja tette lehetővé, vagyis nem a „semmitől” született.³⁴ Ezt követően azonban a folyamat megfordult. A Népfront által képviselt „antifasiszta” harc külső és belső okok miatt megkövetelte az alternatíva felé mutató társadalmi-gazdasági formák mederbe szorítását, nem utolsósorban ez utóbbiak saját gyengeségei miatt. Már júliusban kezdetét vette az új, „forradalmi” szerveződések Népfront alá rendelődése; az integrálódás felgyorsulását a Largo Caballero-féle kormányhoz köthetjük (1936 őszétől 1937 tavaszáig), amit a CNT/FAI-nak és az UGT-nek a központi és a katalán kormányba való bekerülése tett lehetővé. Ez azonban 1937 tavaszán már nem volt elégséges; az új kormányból kiszorultak a radikálisok, ami lehetővé tette a korábban éppen az ő jóváhagyásukkal „megszelídített” kollektívák, milíciák stb. további militarizálását. Mindezzel párhuzamosan pedig a Köztársaság harcban állt egy fokozottabb – kapitalista – centralizációt, totálisabb militarizálást és a munkásmozgalom teljes visszaszorítását képviselő alternatívával, amely – jelentős részben a nemzetközi helyzet alakulása következtében – végül életképesebbnek bizonyult.

Jegyzetek

- ¹ A „köztársasági oldal” átfogó megnevezés kíván lenni, mely a Franco ellen harcoló politikai erőkre vonatkozik; közülük az anarchoszindikalisták például 1938-ig nem csatlakoztak a Népfronthoz, sokan még a köztársaságot is elvetették, így más elnevezés pontatlan lenne.
- ² A spanyol mezőgazdaság óriási belső regionális eltéréseket mutatott a Galíciára és Navarrára jellemző kisbirtokrendszerrel szemben a kasztíliai magterületen.

- tek nagybirtokrendszerén keresztül – ahol az adósságcsapdában vergődő parasztság a parasztság parcellákban bérelte a földet rövidbérlet formájában – az andalúz latifundiumokig, amely az agrárproletárok világa volt. Gerald Brenan: *The Spanish Labyrinth*. Cambridge University Press, 1950. 92–124. Murray Bookchin: *The Spanish Anarchists. The Heroic Years 1868–1936*. London, AK Press, 1999. 29–33.
- 3 Sajátos jelenség volt az anarchoszindikalista mozgalom, amelynek ereje a sajátos spanyolországi háttérrel magyarázható. A témával bővebben pl. M. Bookchin foglalkozott.
  - 4 Ricardo Robledo: Los males del latifundismo. La hora de la reforma agraria. In Ángel Viñas (ed.): *En El Combate por la Historia. La República, la guerra civil, el franquismo*. Barcelona, Pasado Presente, 2012, 101–112.
  - 5 Paul Preston: Esperanzas e ilusiones en un nuevo régimen: la república reformista. Ángel Viñas (ed.): i. m. 53–72.
  - 6 Az egyház tradicionális hatalmának fennmaradása tekinthető a korszakra jellemző éles vallásellenesség fő okának. Ezt annyiban pontosíthatjuk, hogy ennek célpontja a katolikus egyház volt, míg az arányukat tekintve csekély jelentőségű, kisebb felekezeteket nem, vagy kevésbé érintette. G. Brenan: i. m. 189–190.
  - 7 Az utóbbi irányzatokról bővebben: Aróstegui, Julio: Los socialistas en la Segunda República: Una victoria con alto costo. In Ángel Viñas (ed.): i. m. 155–168; Julián Casanova: Los anarquistas frente a la república burguesa. In Ángel Viñas (ed.): i. m. 169–188.
  - 8 A mezőgazdaság és az abban dolgozók válságát tovább súlyosbította az 1935-ös aszály is, 1936-ban pedig az esőzés. Preston Paul: Bajo el signo de las derechas: las reformas paralizadas. In: Ángel Viñas (ed.): i. m. 73–86.
  - 9 A népfretpolitika – ideológiai és politikai téren – a Komintern 1935-ös VII. kongresszusához köthető. A népfretpolitika a munkásmozgalomnak, illetve szervezeteinek összefogását jelentette a demokratikus burzsoáziával, illetve az azt képviselő politikai szervezetekkel; közös céljuk a polgári demokrácia védelme volt a fasizmussal szemben. Ennek konkrét megvalósulási formája országonként eltérő volt, és erősen kapcsolódott a nemzetközi politikához is. Az említett politikai csoportok – kommunista, szocialista és liberális pártok – különböző társadalmi rétegeket képviseltek, és a népfretpolitika e társadalmi rétegek együttműködését is jelentette; értelmezéséhez megkerülhetetlen tehát a társadalmi-gazdasági aspektusok elemzése.
  - 10 A paktum a republikánus és munkásmozgalmi szervezetek „legkisebb közös nevezőjén” alapult: az előző kormány által bebörtönzöttek számára való amnesztia követelésén, illetve az 1931–1933 között elindult, majd félbeszakadt reformok folytatásán. A PSOE által követelt teljes, kártérítés nélküli földosztást, a bankok nacionalizálását és a „munkásellenőrzés” bevezetését azonban elvetette. Eredménye egy tisztán republikánus kormány megalakulása lett. Josep Fontana: El Frente Popular. In: Ángel Viñas (ed.): i. m. 87–99.
  - 11 A részletekről magyarul lásd Poór Péter: *Az anarchisták és az anarcho-szindikalisták politikai szerepvállalásának problematikája a köztársasági Spanyolországban (1936–1939)*. https://www.academia.edu/8919003/Az_anarchist%C3%A1k_%C3%A9s_az_anarcho-szindikalist%C3%A1k_politikai_szerepv%C3%A1llal%C3%A1s%C3%A1nak_problematik%C3%A1ja_a_k%C3%B6z%C3%A9s%C3%A1rsas%C3%A1gi_Spanyolorsz%C3%A1gban_1936-1939_

- ¹² A CEDA vezetője, Gil Robles adatai szerint: 160 elpusztult, 251 megrongálódott templom, 269 halott, 1287 sebesült, 113 általános és 228 részleges sztrájk, 43 feldúlt újságszerkesztőség, 146 bombamerénylet jellemzi a Népfrent választási győzelme és a polgárháború kitörése közötti korszakot. Franz Borkenau: *The Spanish Cockpit*. London, Faber and Faber LTD, 1937, 74.
- ¹³ José Giral a július 19-én hivatalba lépett kormány baloldali republikánus miniszterelnöke volt. A hadszervezet önkéntes milíciákra épült; ezek „regularizálása” heves vitát váltott ki a későbbiekben, ami azonban csak részben vezethető vissza katonai megfontolásokra.
- ¹⁴ 1936 júliusa után a döntően spontán mezőgazdasági kollektivizálás 800 ezer, az ipari több mint 1 millió embert érintett – ez utóbbi a szolgáltató szektorra is kiterjedt. Antony Beevor: *A spanyol polgárháború*. Budapest, Európa Kiadó, 2002, 191. A kollektivizálás jelenségéről bővebben: Agustín Guillamón: *Tesis sobre la Guerra en España*. http://www.hommodolars.org/web/IMG/pdf/Tesis_balance_guerra_espana.pdf. 7.
- ¹⁵ A témával bővebben G. Brenan foglalkozott.
- ¹⁶ A „kettős hatalom” kérdéséről: A. Guillamón, i.m.
- ¹⁷ Fernando Claudín: *La crisis del movimiento comunista*. http://www.marxistarkiv.se/espanol/komintern/claudin-crisis_del_movimiento_vol1.pdf
- ¹⁸ Paul Preston: *A Concise History of the Spanish Civil War*. London, Fontana Press, 1996. 181.
- ¹⁹ 1937 őszén például egy szovjet javaslat új választások megtartását javasolta a Köztársaságban. A választást egy közös Népfrent-lista révén kívánták lebonyolítani, ahol a PCE és a PSOE egy közös blokkot alkotna. Óhatatlanul felmerülnek bizonyos második világháború utáni kelet-európai párhuzamok, azonban a Negrín- kormány elvetette a javaslatot, amit Moszkva tudomásul vett. Ángel Viñas: *El Honor de la República*. Barcelona, Crítica, 2009, 177–187.
- ²⁰ Ők „nemzeti szindikalista” forradalomban gondolkodtak. Bővebben: P. Preston, 1996, i. m. 144–165.
- ²¹ Ez igaz a szállított hadianyagokra is, azonban a kontraszt a „külföldi” résztvevők számát összehasonlítva válik igazán jelentőssé. A háború három éve alatt összesen közel 80 ezer olasz és 18 ezer német katona vett részt a harcokban, míg a szovjet kontingens, a civileket is beleértve, maximum 4 ezer fő volt. Ángel Viñas: *Los apoyos exteriores, palancas de la victoria y de la derrota*. In Ángel Viñas (ed.): i. m. 251–263.
- ²² A kapitalizmus társadalmi viszonyainak mind védelme, mind meghaladása eleve megkövetelte a centralizációt mindkét oldalon; a háború hatása az eseményekre ebben az összefüggésben értelmezhető.
- ²³ A „paritás” elve sok helyen már „spontán” megjelent, tehát a két jelenséget időben nem, csak tartalmilag érdemes elválasztani. A CNT július 21-i barcelonai plénuma heves vita után egyértelműen feladta a saját korábbi vonalát. A szervezet tagsága és vezetése közötti már említett különbség mellett meg kell jegyezni, hogy a CNT eleve egy több irányzatot magában foglaló heterogén szerveződés volt. Abel Paz: *Durruti en la Revolución Española*. Madrid, Fundación de estudios libertarios Anselmo Lorento, 1996. 506–512.
- ²⁴ A köztársasági oldalon belüli terror 1936 őszétől a jobboldal után a baloldali radikálisok ellen fordult. Julián Casanova: *El sueño anarquista*. In Ángel Viñas (ed.): i. m. 399–416.

- ²⁵ Bővebben: José Peirats: *The May Days – Barcelona 1937*. London, Freedom Press, 1998. 234–240.
- ²⁶ Harsányi Iván: A spanyol köztársasági kormány 1938. áprilisi „13 pontjának” előzményei. 74–110 In *Párttörténeti Közlemények*, 1978. 2. sz. 80–83. A „Nemzeti Front” ötletét illetően lásd Viñas, 2009, i. m., 490–495.
- ²⁷ A Köztársaság igyekezett a Nyugatot megnyugtatni arról, hogy Spanyolországban nincs és nem is lesz forradalom; erre azonban Franco sokkal alkalmasabb volt. F. Claudín, i. m. 114–115.
- ²⁸ Hugh Thomas: *The Spanish Civil War*. London, Penguin Books, 1965, 576–579. A baszk és katalán szeparatizmusról bővebben: Josep Sánchez Cervelló: Los nacionalismos periféricos. De zancadillas a la República a la defensa de las instituciones. In Ángel Viñas (ed.): i. m. 431–446.
- ²⁹ F. Claudín, i. m., 11. Casado már 1938 novemberében felvette a kapcsolatot a bríttekkel. Á. Viñas, 2009, i. m. 526.
- ³⁰ Manuel Tuñón de Lara (dir.): *Historia de España. IX. La Crisis del Estado: Dictadura, República, Guerra (1923–1939)*. Barcelona, Editorial Labor, 1981, 596.
- ³¹ Ide sorolható pl. a „Durruti Barátai” néven ismertté vált szervezet is.
- ³² Joggal közbe lehet vetni, hogy a háborús helyzet folyamatos romlása szintén fontos tényező volt; azonban ebben nem elhanyagolható szerepet játszott az az egyre jobban terjedő meggyőződés, hogy tulajdonképpen „mindegy ki győz”.
- ³³ A „köztársaságiak” által megnyerni kívánt kapitalista Nyugat negatív reakciója többek között ezzel magyarázható. Az, hogy a Köztársaság a burzsoázia Franco oldalára állt csoportjának a javait kisajátította, az emigrációba menekülőket pedig munkásellenőrzés alá helyezte, szintén „gyanússá” tette. A Nyugat továbbá egy kalap alá vette a Népfrontot a radikálisokkal, az előbbi nyakába varrva pl. az utóbbiak által végrehajtott egyházüldözést is.
- ³⁴ Az 1936-os helyzet egy több évtizedes radikális mozgalmi múlt kulminálódásaként is értelmezhető.

Az 1965–66-os indonéziai katonai hatalomátvétel és népiirtás

Tények, kérdések és válaszkísérletek

A hidegháború történetének fontos – részleteiben öt évtized elmúltával sem tisztázott – fejezetét alkotja az egykori holland gyarmatból Délkelet-Ázsia legnagyobb, legnépesebb, stratégiai olajtartalékokkal rendelkező államában, Indonéziában 1965–66-ban bekövetkezett jobboldali katonai hatalomátvétel és az azt követő brutális terrorhullám. A két világháború közötti függetlenségi mozgalom karizmatikus vezére, Ahmed Sukarno elnök kormányát, amely *Indonézia Kommunista Pártjára* (a továbbiakban IKP) támaszkodott, ekkor a Suharto tábornok vezette katonai diktatúra, az „Új Rend” liberális gazdaságpolitikát folytató kormánya váltotta fel.

Az esemény politikai fordulatot hozott a modern Indonézia nemzetközi szerepében és belpolitikájában. 1965 október 1-jén, egy nap leforgása alatt, feszült belpolitikai légkörben, puccs, majd ellenpuccs zajlott le. Hajnalban a Sukarno elnököt és egységkormányát támogató tábornokok vették ragadták magukhoz a hatalmat, este viszont már Suharto tábornok adott ki nyilatkozatot arról, hogy az IKP által szervezett „ördögi összeesküvést” és kommunista államcsínyt hiúsított meg. A katonai hatalomátvételt követő, szabadjára engedett indulatokkal kísért tisztogatásoknak, az azóta napvilágra került adatok alapján, közel egy millió halálos áldozata volt, nemcsak az IKP és támogatói, hanem más baloldali vagy annak tartott szimpatizánsok köréből is. Úgy tűnik, hogy e cselekmények a világ harmadik legnagyobb kommunista pártja, a három millió tagot számláló IKP fizikai megsemmisítésére és minden baloldali gondolat elfojtására irányultak.

A katonai hatalomátvételt követően számos kérdés vetődött fel, ám hosszú ideig a nemzetközi sajtó és a szakirodalom éppúgy az amnézia jeleit mutatta, mint a Suharto tábornok vezetésével megalakult „Új Rend” korifeusai. Az eseményekről nem készültek feldolgozások, elemzések, a túlélők hallgattak – a világ előtt pedig rejtve maradtak egy kegyetlen népiirtás tényei.

A hallgatás bástyái azonban az 1990-es évek végétől lassan kezdtek leomlani. Bár az 1965–66-os események teljes feltárását lehetővé tevő

indonéz katonai és külügyi levéltárak anyagi továbbra is hozzáférhetetlenek, a tisztánlátást segítő titkos amerikai külügyi dokumentumok, amerikai és holland követjelentések kerültek napvilágra – igaz egyelőre meglehetősen cenzúrázott változatban.¹ Fontos adalékokkal szolgált, és a nemzetközi közvélemény figyelmét az 1965–66-os eseményekre irányította 2012-ben Joshua Oppenheimernek a tisztogatásokról készült két drámai hatású dokumentumfilmje: az *Act of Killing* a gyilkosokat, az Oscar díjas *Look of Silence* pedig az áldozatok hozzátartozóit megszólaltatva dolgozta fel az eseményeket.

E dokumentumok rávilágítanak arra, hogy a hidegháború kétségkívül fontos momentumának számító, 1965–66-os indonéz katonai hatalomátvétel milyen szerepet töltött be a Johnson-kormányzat stratégiai terveiben, illetve hogyan illeszthető a vietnami háború eszkalálódása és az amerikai „dominó elv” láncolatába. E szempontból az sem elhanyagolható – és sokak által kutatott – kérdés, hogy az Egyesült Államok mikor szerzett tudomást az Indonéziában történekről? Az események után, alatt vagy éppen még megtörténtük előtt? Más szóval: volt-e szerepe az USA-nak a katonai hatalomátvételben? A nyilvánosságra került dokumentumok alapján az is választ igénylő kérdés, hogy a Suharto vezette Új Rend hivatalos verziója helytálló-e, és valóban a hatalmas tömegbázisú IKP szervezte-e a rosszul előkészített, Sukarno melletti puccsot? Vagy pedig – amint az már a kortársakban is felmerült – Suharto tábornok kettős játszmát játszott, és mind az előkészítetlen, s ezért könnyen leverhető, mind a sikeres hatalomátvételt eredményező puccs kitervelésében és lebonyolításában szerepe volt.

A jelen tanulmány, a válaszokat keresve, a puccshoz vezető út gyökereiből indul ki, majd a hatalomátvétellel kapcsolatos kérdéseket és az arra adott válaszokat veszi számba. Végül kitér arra is, hogy napjainkban, a Suharto-rendszer bukása utáni reform (*reformasi*) légkörében Indonézia szembe tud-e nézni 50 évvel ezelőtti történelmének árnyaival. A *Hágai Nemzetközi Bíróság* 2016-ban emberiség elleni büntettnek nyilvánította a vérengzéseket. Kérdés: az új indonéz vezetés vajon meg tudja-e tenni ugyanezt, azaz bocsánatot kér-e a tömegmészárlásért, kártalanítja-e – legalább erkölcsileg – az áldozatok több évtizedes stigmával sújtott családait, vagy pedig a múlt árnyai továbbra is kísérteni fognak.

Előzmények: a dinamikus egyensúly éve az irányított demokrácia időszakában (1959–63)

Ha a fő folyamatokat, illetve azoknak a konfliktusoknak a gyökereit kívánjuk megragadni, amelyek az 1965–66-os hatalomátvételig vezettek, az első katonai hatalomátvételi kísérletig (1956-ig) és az ezt követően, 1959-ben bevezetett ún. irányított demokráciáig kell visszanyúlnunk.

Ezeket az éveket Indonéziában egy kényes, labilis belpolitikai egyensúly jellemezte.

Az indonéz belpolitikában az 1950-es évek második felére krízishelyzet alakult ki. A második világháború után, a külpolitikai orientáció és a gazdaságfejlesztés iránya viharos gyorsasággal hozta felszínre a parlamenti demokrácia keretei között létrejövő politikai pártok közötti ellentéteket. Mindezt általános csalódottság, az „elveszett illúziók” első hulláma kísérte: a függetlenség kivívása nem oldott meg egy csapásra minden problémát, nem hozott jólétet, sőt, az ország súlyos gazdasági, pénzügyi nehézségekkel találta szembe magát. Ebben a helyzetben, 1956 végén és 1957 elején került sor Indonézia történetében az első katonai hatalomátvételi kísérletre, amely egyértelmű nyugati orientáció kikényszerítését és az ennek útjában álló Sukarno eltávolítását célozta. 1956 novemberétől a hadsereg Amerika-barát tábornokai és a velük szimpatizáló jobboldali pártok szeparatista lázadásokat robbantottak ki Jáva és Szumátra több pontján, valamint Kalimantanon és Sulawesin. Tevékenységükhöz, fegyverszállítások formájában, a volt gyarmattartó Hollandia és az Egyesült Államok nyújtott segítséget, de jelentős pénztámogatásra, illetve technikára is szert tettek a Szingapúron keresztül zajló csempészetrel.

A rendkívüli helyzetben a szárazföldi erők Sukarno mellé álltak. 1957 márciusában kivételes állapotot vezettek be, és 1959-re a jobboldali szeparatista lázadást, koncentrált erővel, lényegében sikerült felszámolniuk.

A szeparatista lázadások leverése után új erőviszonyok alakultak ki: a főbb politikai pártok legtöbbször meggyengült, és három, a belpolitikát meghatározó tényező maradt felszínen: a nagy tömegtámogatást élvező Sukarno elnök, a hadsereg, amelynek vezetésében a Sukarnót támogató csoportok kerültek előtérbe, valamint az ugyancsak Sukarnót támogató IKP.

Sukarno a belső viszonyok stabilizálása érdekében dolgozta ki 1957–58 folyamán az „irányított demokrácia” koncepcióját. Az Egyesült Államokban, a Szovjetunióban, Jugoszláviában és Kínában tett látogatásai alapján azt a tanulságot vonta le, hogy a fejlődő országok számára – szemben a nyugati demokráciákkal – egy egyszemélyi irányítású, ún. „irányított” demokrácia lehet a követendő út.² Már ekkor hangsúlyozta, hogy fontosnak tartja az IKP képviselétét is a kormányban.

Az „irányított demokrácia” intézményes bevezetése az 1959. július 5-i rendelettel kezdődött – ez kimondta a visszatérést az elnöknek szélesebb jogkörű biztosító 1945-ös alkotmányhoz –, amit július 9-én pártok fölötti elnöki kormány megalakítása követett.

Sukarno elnök népszerűségét és kiterjesztett elnöki jogkörét kívánta felhasználni arra, hogy a mérleg nyelve legyen a hadsereg és az IKP között, és a nemzeti, muzulmán és kommunista áramlatok összefogásával³ széles társadalmi bázison alapuló kormányzás jöhessen létre.

Külpolitikájában az *el nem kötelezettség* markánsan megjelent (az el nem kötelezett mozgalom kezdetének számító *Bandungi Konferenciát* 1955-ben Indonéziában rendezték meg), de mind az Egyesült Államokkal, mind a Szovjetunióval fenntartotta a kapcsolatokat. Belpolitikájában az eszmény a szuverén állam megteremtése volt, és olyan baloldali törekvéseket ültetett át gyakorlatba, mint a – csak részlegesen megvalósuló – földreform, az állami szektor létrehozása az egykori holland vállalatok nacionalizálásával, és a tervgazdálkodás bevezetése.

Sukarno az „irányított demokráciát” lényegében a hadseregre támaszkodva vezette be. A haderő ilyen kiemelt szerepe a függetlenné vált állam 1945 utáni első éveivel függött össze.

Holland-India, az egykori holland gyarmat, Ázsiában elsőként, 1945. augusztus 17-én kiáltotta ki függetlenségét. Az ünnepélyes nyilatkozatot Sukarno, a két világháború közötti nemzeti mozgalom legendás vezetője olvasta fel ünnepélyes körülmények között – ez azonban még nem jelentett független államiséget. Hosszú, a függetlenség megvédéséért folytatott hollandellenes harc kezdődött, amelyben a születő Indonézia a volt gyarmati területek egészére, „Sabangtól Meraukéig”, azaz Szumátra északi csücskétől Holland Pápua Új-Guinea legkeletibb pontjáig igényt tartott. A második világháború után az ország ismét hadszíntér lett, és a hadsereg létfontosságú tényezővé vált.

Az indonéz haderő mindezek következtében magát soha nem tekintette politikamentes tényezőnek. A különböző fegyvernemek politikai orientációja viszont, Sukarno tudatos egyensúlyra törekvésének eredményeként, eltérő volt.

A szárazföldi erők modernizálása amerikai közreműködéssel történt. Az 1950-es évek elején kiépített szórványos kapcsolatokat, az „irányított demokrácia” első időszakában, rendszeres együttműködés váltotta fel. A tisztikar kétharmada valamilyen amerikai kiképzési formán esett át. A *Bandungi Katonai Akadémián* a jegyzetek amerikai tankönyvek

Letartóztatott kommunisták

fordításai voltak. A hadsereg modernizálása is az Egyesült Államoktól vásárolt új fegyverek és hadfelszerelés segítségével történt. Mivel a szárazföldi csapatok az országban a legszervezettebb, kellő technikai ismeretekkel rendelkező erőt képviselték, lehetővé vált, hogy fontos szerepkört töltsenek be az ország gazdasági életének ellenőrzésében és a közigazgatásban. A nagy kikötők működtetése, a vámügyek intézése és a hírközlés egyaránt a hadsereg felügyeletével történt. Nem véletlenül terjedt el az a szójáték Indonéziában, hogy „a kolonializmust a *kolonelizmus* váltotta fel”.⁴ Így már az „irányított demokrácia” alatt formálódni kezdett az a katonai-közigazgatási elit, amely a fordulat után az indonéz belpolitikai és gazdasági élet meghatározó tényezője lett.

Sukarno 1960-tól, immár a fegyveres erők főparancsnokaként, a hadiflotta és a légierő kiépítésében – a hadsereg túlzott amerikai befolyásának visszaszorítására – a Szovjetunióra és az európai szocialista országokra támaszkodott. E fegyvernemek létrehozták saját gyalogságukat is, és így nagymértékben függetlenedtek a szárazföldi haderőtől. Az új fegyvernemek a baloldalt erősítették.

Az „irányított demokrácia” idején a fegyveres erők megerősödtek; 1962-re Dél- és Délkelet-Ázsia legnagyobb hadseregének létszáma 400 ezer fő volt.

Sukarno az általa irányított demokrácia első éveiben, a politikai pártok meggyöngyölése miatt, a belső hatalmi egyensúly fenntartása érdekében – a hadsereg mellett – egyre erősebben támaszkodott a Kommunista Pártra. Minthogy a földreformot következetesen egyedül az IKP támogatta, nagy népszerűségnek örvendett; taglétszáma 1962-ben 2,5 millió volt, s ehhez járult paraszt-, ifjúsági és nőszervezeteinek 4-5 milliós tagsága.

Az „irányított demokrácia” első éveit nagy dinamizmus jellemezte. Sukarno páratlan népszerűségnek örvendett, és tagadhatatlanul hozzájárult az indonéz nemzeti tudat elmélyítéséhez. Ebben az ún. *nyugat-iráni kérdés* sikeres rendezése fontos szerepet játszott, és az indonéz lakosság számára a függetlenségi harc kiteljesítését jelentette. Nyugat-Irián (Pápua-Új-Guinea)⁵ még mindig holland fennhatóság alatt állt, Dzsakarta azonban azzal érvelt, hogy Indonézia az egész Holland-India örököse, tehát Nyugat-Irián is része az Indonéz Köztársaságnak. Az egyre feszültebbé váló helyzetben az indonéz vezetés államosította a holland vállalatokat, és 1960. augusztus 17-én, a függetlenség kivívásának 15. évfordulóján megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Hollandiával. Bár mindkét fél felkészült a katonai összecsapásra, a helyzet rendezése végül békés úton történt. A közvetítőként fellépő Egyesült Államok 1961-ben elutasította Hollandia javaslatát egy független pápua állam megalakítására. Az amerikai álláspont meghatározó volt az ENSZ BT 1962-ben megszületett döntésében, amelynek értelmében Indonézia – egy 1962. október 1-jétől 1963. április 30-ig tartó átmeneti ENSZ-igazgatás után – veszi át a

fennhatóságot Nyugat-Irián felett, amelynek végső hovatartozásról a pápua lakosság maga dönthet egy 1969-ben megtartandó népszavazás során. (Erre végül nem került sor.)

Egy elfeledett tömeggyilkosság anatómiája

A nyugat-iriáni konfliktus rendezése azonban csak ideig-óráig tudta elvonni a figyelmet a belső feszültségekről. A nemzeti függetlenségi harc újra feléledt görög tüze gyorsan elhamvadt a szürke hétköznapi realitásai közepette, és nyilvánvalóvá vált, hogy a belső erőegyensúly időszaka véget ért: az ország 1964–65-ben rohamos gyorsasággal haladt egy újabb krízishelyzet felé.

A gazdasági problémák már a mindennapi életben is érezhetővé váltak. Az államháztartás a tárgyalt időszakban végig deficites volt, s ez a folyamat 1964–65-ben felgyorsult. Míg 1957-ben a hiány 5 millió dollár volt, 1965-re már elérte a 2 milliárd dollárt.⁶

Bár Indonézia a függetlenség után is agrárország maradt, az élelmiszertermelés (azaz döntően a rizs termesztése) nem tudott lépést tartani a nagyarányú népességnövekedéssel, s emiatt az ország jelentős mennyiségű rizs behozatalára szorult.⁷ Ráadásul az államosítások után a hollandok kivonták hajóparkjukat Indonéziából, s így a szigetek közötti szállítás is lehetetlenné vált. Az árak gyorsan emelkedtek (míg 1961 elején a rizs ára tonnánként 6,6 rúpia volt, 1963-ra 80 rúpia fölé emelkedett), a fizetések azonban az 1961-es szinten maradtak. A lakosság életszínvonalá az „irányított demokrácia” utolsó éveiben drasztikusan romlott. Az elégedetlenség levezetése érdekében a kormány arra kényszerült, hogy a munkásoknak és alkalmazottaknak ingyen rizst, a parasztoknak pedig ruhaneműt osszon.

A falvakban a feszültségeket fokozta, hogy az ígért földreform végrehajtása akadozott. A parasztok az IKP támogatásával több helyen földeket foglaltak el, s összeütközésekre került sor a földbirtokosokkal. Az addig Sukarnót támogató jávai földbirtokosokat képviselő párt, a *Nahdatul Ulama* (amely ebben a korszakban a legnagyobb muszlim szervezet volt Jáván) szembefordult mind Sukarnóval, mind az IKP-vel.

Bár az „irányított demokrácia” idején kísérlet történt az ipar modernizációjára és független nemzetgazdaság megteremtésére, ez azonban nem hozott számottevő eredményeket.

Átfogó, nagyobb volumenű állami szektor létrehozása a Nyugat-Irián miatt kirobbant holland–indonéz konfliktus következtében történt. 1957-ben az állam ellenőrzése alá vonta a holland ültetvényeket, ipari és kereskedelmi vállalkozásokat, majd 1958–1960 között jelentős részüket állami tulajdonba vette. Az államosítások eredményeként az indonéz állami szektor magába foglalta az ültetvényes gazdaságok mintegy 60%-át, a szénbányászat 90%-át és a külkereskedelmi vállalatok 80%-

át. Az így nacionalizált vállalatok kezelését az államapparátus vezető hivatalnokaira, illetve a hadsereg főtisztjeire bízták. Azonban mindkét csoport inkompetens és korrupt volt.

A gazdaság stratégiai fontosságú ágazata, az olajtermelés továbbra is angol és amerikai kézben volt. 1965-ben kísérlet történt az államosításra, ám az amerikai olajtársaságok, a *Caltex* és *Stanvac* államosítását Suharto tábornok személyesen megakadályozta.⁸

A belpolitikai élet is feszültségekkel volt terhes. Felvetődött az államháztartás számára súlyos terhet jelentő hadsereg létszámának csökkentése. Mivel ez azonnali politikai robbanáshoz vezetett volna, végül nem került rá sor. Ennek ellenére, a szárazföldi hadsereg vezetése saját pozícióját labilisnak érezte, s az IKP növekvő befolyása miatt a szárazföldi erők tisztikara és az IKP közötti ellentétek egyre nyíltabban jelentkeztek.

A katasztrofális ellátási viszonyok és a növekvő belpolitikai feszültségek miatt Sukarnónak újabb jelentős külpolitikai győzelemre volt szüksége: az új harci terep Malajzia lett. Indonézia erélyesen tiltakozott a *Malajziai Államszövetség* megalakítása ellen. A Malájföldet, Szingapúrt, Sarawakot és Sabahot (Brit Észak-Borneót) magában foglaló államalakulat ünnepélyes kikiáltására 1963. szeptember 16-án került sor. A Malajziával kapcsolatos „konfrontáció” (ez volt a hivatalos indonéz elnevezés) ideológiai alapja az volt, hogy az indonéz nacionalisták minden maláj területet, így Malajzia egészét is, be akarták kebelezni. Ezzel az indonéz törekvéssel Malajziában senki sem értett egyet, beleértve a maláj-félszigeti malájokat is, és az indonéz igény nemzetközileg is teljes elutasításban részesült. A tervet Indonézián belül sem fogadta egyöntetű lelkesedés, még a nacionalista körök részéről sem. Egyedül a fegyveres erők támogatták ideig-óráig, mert a „konfrontáció” révén tovább nőtt politikai szerepük, és a zsugorodó költségvetés még nagyobb hányadát szakíthatták ki maguknak.

A nemzetközi politikai élet színpadán Sukarno éles összeütközésbe került a nyugati hatalmakkal, elsősorban Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal, s elszigetelt helyzetében egyre inkább Kína vonzáskörébe sodródott. Indonézia 1965 elején kilépett az ENSZ-ből és kiutasította az országból a Világbankot és az IMF-et. Mindazonáltal, a Dzsakartai holland nagykövet, Emil L. C. Schiff egy, a holland külügyminisztériumba küldött, s azóta nyilvánosságra került táviratában még – kollégáival egyetértésben – úgy látta, hogy Sukarno élete végéig Indonézia elnöke maradhat, és „már nem lehet megakadályozni, hogy Indonézia balra tolódjon”.⁹

1965 szeptemberében Indonézia feszült politikai légkörben készült a *Fegyveres Erők Napjára*. A nyilvánvaló gazdasági problémák, a konfrontáció Malajziával, a hadseregen belül felszínre kerülő ellentétek mellett a helyzetet súlyosbították a Sukarno rosszabbodó egészségi állapotáról és várható haláláról terjengő híresztelések. A nagyszabásúra tervezett, október 5-i katonai parádéra 20 ezer főnyi katonaságot

vezényelték Jakartába. A díszfelvonulás megszervezésével Untung alvezredes, Sukarno személyes testőrségének parancsnokát bízták meg.

1965 október 1-jén Dzsakarta lakossága katonai hatalomátvétellel ébredt, amelyet a magát *Szeptember 30-a Mozgalom*nak nevező erők hajtottak végre. Hajnalban két zászlóalj (mintegy ezer katona) és a Kommunista Párt ifjúsági szervezetének tagjai Dzsakartában elfoglalták a Merdeka teret, s ezzel ellenőrzésük alá került a rádió épülete, a telefonközpont és az elnöki palota. Eközben az egyik csoport elrabolt hat jobboldalinak tartott táborkot, köztük Ahmed Yanit, a szárazföldi haderő vezérkari főnökét, akiket később meggyilkolt. (A katonai hatalomátvételi kísérletnek összesen tizenkét áldozata volt, köztük a hat tábork.) Reggel 7 órakor Untung rádión keresztül közölte, hogy a Szeptember 30-a Mozgalom megakadályozta a CIA-val együttműködő táborkok tanácsának e napra tervezett államcsínyét, és Sukarnót „oltalmuk alá helyezték”. Egy későbbi rádióadásban a kormányt hatalmától megfosztottnak nyilvánították, és bejelentették, hogy ezután a *Forradalmi Tanács* gyakorolja a hatalmat, amelynek 45 tagja közül 23 polgári személy (az Indonéz Nemzeti Párt és az Indonéz Kommunista Párt képviselői), 22-en pedig a fegyveres erők: a légierő, a hadiflotta és a rendőrség tagjai. Sukarno nevét nem említették.

Ám este 9 órára jobboldali táborkok egy csoportja, a viszonylagos ismeretlenségből ekkor kiemelkedő Suharto tábork vezetésével, visszafoglalta a Merdeka teret, és rádiónyilatkozatban közölte: egyetértés jött létre a szárazföldi erők, a haditengerészet és a rendőrség között a puccs leverésével kapcsolatban, majd bejelentette: maga

A kommunizmus jelképe, a sarló és kalapács nyilvános elégetése

veszi át a fegyveres erők főparancsnoki tisztségét. Másnap reggelre felszámolták a Szeptember 30-a Mozgalom főhadiszállását is a Halim légitámaszponton.

A Szeptember 30-a Mozgalom hatalomátvételi kísérlete nyilvánvalóan rosszul előkészített és rosszul szervezett, nagy sietséggel kivitelezett akció volt, s ezért a Suharto köré csoportosult katonai elit 48 órán belül átvehette a hatalmat. A hatalom megszilárdítása, illetve nemzetközi kontextusban, a délkelet-ázsiai hatalmi egyensúly átrendezése, hosszabb, véres folyamat volt, és úgy tűnt, hogy ennek alapvető feltétele az IKP, a világ harmadik legnagyobb taglétszámú baloldali pártjának fizikai megsemmisítése volt. A hatalomátvétel után azonnal statáriumot hirdettek ki, betiltották az IKP-t, és megindult a kommunistaüldözés: Suharto köre nyilvánosan az IKP-t tette felelősé a történekeért – bár erre vonatkozóan sem akkor, sem később nem kerültek elő dokumentumokkal alátámasztott bizonyítékok.

A hat tábornok kivégzésével kapcsolatban elterjedt rémhírek – miszerint az elrabolt tábornokok testén a kommunista nőszervezetek tagjai meztelenül táncoltak, és megkínózták őket; Kínából vásárolt fegyvereket halmoztak fel; ezernyi sírt ástak a majdani áldozatoknak stb. – hisztérikus, boszorkányüldöző hangulatot gerjesztettek. Néhány napon belül vérfürdőbe torkolló kommunistaellenes hajsza kezdődött, először Atjehben, majd Jáva és Szumátra különböző pontjain, továbbá Balin és Kalimantanon is. A kivégzések éjjelente történtek: az áldozatokat tömegsírokba vagy a folyókba dobták. Hosszú időn át keringtek történetek arról, hogy Jáva, Szumátra és Bali folyói vérszínűvé váltak.

A tömegmészárlásoknak közel egy millió személy esett áldozatul. Általánosan elterjedt nézet, hogy az üldözések elsősorban Indonézia kínai kisebbségét érintették. A tények azonban arra mutatnak, hogy bár bizonyos körökben a kínai kisebbség elleni hangulat fokozottan ellenséges volt, s az üldözöttek között valóban voltak a kínai kisebbséghez tartozók, a gyilkos hajsza célpontjai azonban, etnikai hovatartozástól függetlenül, a kommunisták és baloldaliak voltak.

Még a tömeggyilkosságoknál is kevesebb szó esett arról a mintegy egy millió indonézről, akiket 10 évre vagy annál is hosszabb időre büntetőtáborokba zártak. Nemcsak a bebörtönözöttek, hanem családjuk, még az 1965 után születettek is, örökös megbélyegzésnek, folyamatos zaklatásnak, polgári jogaikban való korlátozásnak voltak kitéve.

A hatalomátvétel lényegében 24 óra leforgása alatt megtörtént. Suharto törekvése a puccsot követő hónapokban arra irányult, hogy különböző katonai, vallási és diák-csoportosulások felhasználásával létrehozza saját hatalmi bázisát. Jobboldali ellenzékét, elsősorban a szélsőséges muszlim szervezeteket és pártokat is háttérbe szorította, míg a gonosz erőnek kikiáltott kommunistáktól és baloldali érzelmeiktől fizikai megsemmisítéssel, bebörtönzéssel vagy megbélyegzéssel szabadult meg. 1966 márciusára az új katonai vezetés ellenzéke eltűnt, ám

a hatalmi átrendeződés véglegessé tételéhez Sukarno elnök erkölcsi és politikai lejáratására, háttérbe szorítására, majd hivatalától történő megfosztására is szükség volt. Ez fokozatosan, másfél éves folyamat során következett be. Az „irányított demokráciát” felváltó „Új Rendet” csak 1967-ben deklarálták.

Suharto sikeres puccsa után azonban Sukarno még utoljára ellentámadásba lendült. Széles alkotmányos jogkörét arra igyekezett felhasználni, hogy úgy viselkedjék, mintha nem történt volna katonai hatalomátvétel, és kísérletet tett, mind a kormányban, mind a parlamentben, a hadseregvezetés elszigetelésére és új, hadseregellenes koalíció létrehozására. Ennek érdekében 1966. március 11-re kormányülést hívott össze, amelynek célja Suharto tábornok leváltása volt. Beszéde alatt egy cédulát nyújtottak át neki. Sukarno ezt elolvastva bejelentette, hogy különlegesen fontos ügy miatt egy pillanatra el kell hagynia az üléstermet, és kirohant. A jegyzetlapon ugyanis az állt, hogy azonosítási jel nélküli csapatok állomásoznak az elnöki palota kapui előtt. Sukarno az ülésterembe nem tért vissza, hanem Bogorba repült. Még az éjszaka folyamán, itt kereste fel őt Suharto három tábornoki rangú beosztottja. Tárgyalásaik eredményeként adták ki az ún. „március 11-i elnöki levelet”. Ebben Sukarno felhatalmazza Suharto tábornokot minden, „a belső stabilitást és biztonságot, valamint az elnök személyes biztonságát” szolgáló intézkedés megtételére. A levél Suhartónak lehetőséget nyújtott saját pozíciójának megerősítésére és Sukarno teljes háttérbe szorítására.

A Sukarno eltávolítását szolgáló utolsó lépést a nagy katonai nyomással összehívott parlament 1966. március 8-i ülésének határozatai jelentették. E határozatok szerint, Sukarno nem volt képes alkotmányban foglalt kötelezettségeinek eleget tenni, ezért a következő választásokig nem fejthet ki politikai aktivitást. A parlament minden alkotmány biztosította jogkört visszavont Sukarnótól, és Suharto tábornokot nevezte ki „ügyvivő elnökké” (nem sokkal később elnökké is). Sukarno a március 8-i határozatokat követő hetekben nem hagyta el palotáját, miután rádöbbsent, hogy tulajdonképpen házi őrizetben van, amely egészen haláláig, 1970. június 1-ig tartott.¹⁰ Így Sukarnót, a karizmatikus szónokot, a hollandellenes függetlenségi harc vezérét, a nagy indonéz jövő ideáljának megálmodóját egy hallgatag, műveletlen, korrupst, de ravasz és jó nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező tábornok – legyőzte.

Kérdések és válaszok az 1965–66-os eseményekről

Az indonéz puccs és a szörnyű méretű tömegmészárlás kapcsán meg nem válaszolt, izgalmas kérdések sokasága vetődik fel. Ötven év távlatából ezekre nagyobb bizonyossággal kereshetjük a választ.

Még véget sem értek az öldöklések, amikor már megszületett Suharto tábornoknak az eseményeket értékelő hivatalos verziója. Eszerint, az IKP által tervezett és irányított Szeptember 30-a Mozgalom, a hat tábornok meggyilkolása volt a szikra, amely az emberek haragját kiváltotta a vallást tagadó, a patriotizmust elvető kommunista párt ellen, amely könyörtelen hatalomátvételt tervezett. Ezért a puccsot követő események a tömegek spontán dühének megnyilvánulásai voltak.

Az IKP felelősségét középpontba állító, az 1965–66-os eseményeket a tömegek spontán megnyilvánulásaként értékelő, és a tömeggyilkosságot lényegében elhallgató verzió az Új Rend idején nem változott; ez került a tankönyvekbe, sőt, nagy költségvetésű indonéz filmek is készültek ebben a szellemben, amelyeket az iskolásoknak (néha többször is) kötelező volt megnézniük.

Mivel az indonéz lapok nem adtak hírt az eseményekről, és a külföldi tudósítók hónapokig nem hagyhatták el Dzsakartát, Indonézia és a világ is ezt a verziót fogadta el. A nyilvánosságra került dokumentumok, a történeti kutatások és elemzések azonban napjainkra már megcáfolták a hivatalos verziót – legalábbis a nemzetközi szakirodalomban.

Az elemzőket foglalkoztató első kérdés az, hogy valóban az IKP tervezte-e ki a puccsot, és valóban hatalomátvételre készült-e? Az, aki valószínűleg a legtöbbet tudott a szeptember 30-a mozgalomról, Ahmad (Dipa Nusantra) Aidit, az IKP elnöke volt, de őt a párt egész vezérkarával együtt a kommunista-ellenes hajsza első hullámában, minden kihallgatás és tárgyalás nélkül, *meggyilkolták*. Így a pártból csak egy élő tanúja maradt a valós eseményeknek, *Sudisman*, az IKP főtitkára, aki 1967-es tárgyalásán úgy nyilatkozott, hogy az

Letartóztatott kommunisták

IKP-nek mint szervezetnek nem volt tudomása a Szeptember 30-a mozgalomról, de egyes vezetők magánemberként részt vettek a puccs megszervezésében.¹¹ Reálisan valóban nehezen képzelhető el, hogy egy nagy tömegbázisú, jól szervezett párt ilyen sebtében előkészített és rosszul kivitelezett hatalomátvételi kísérletet szervez. Így ma már az elemzők többsége egyetért abban, hogy a Szeptember 30-a Mozgalom szerepét a hivatalos verzió tudatosan eltúlozta, és valójában az IKP-vezetésnek csak néhány tagja – együttműködve a hadsereg velük szimpatizáló tábornokaival – vett részt a Sukarnót támogató puccs előkészítésében és lebonyolításában. Céljuk a feszült belpolitikai helyzetben talán nem is a hatalomátvétel, hanem a szárazföldi hadsereg néhány szélsőséges tábornokának eltávolítása volt, a helyzet stabilizálása érdekében.

Ugyancsak vitás kérdés, hogy milyen erők álltak a véres államsíny mögött. A hivatalos verzió nem részletezőn ugyan, de elismer gyilkosságokat, és ezt hangsúlyozottan a feldühödött tömeg spontán akcióiként értékeli. Ezt a nézetet erősítik az utóbbi években megjelent cikkek, fotók és híradások is olyan gyilkosságokban résztvevő indonézokról, akik nem tartoztak szervezetekhez. Egyikük premier plánban ezt nyilatkozta: „Megszámlálni sem tudom, hány embert gyilkoltam meg.”¹² A kutatások, a napvilágra került amerikai és holland követi jelentések, valamint titkosítás alól feloldott CIA dokumentumok alapján azonban nyilvánvalóvá vált, hogy bár kétségtelenül voltak spontán akciók, a gyilkosságok többsége azonban szervezetten, a hadsereg által kiosztott, az IKP tagok és baloldali szimpatizánsok neveit tartalmazó listák alapján történt. A hadsereg és a félkatonai szervezetek, milíciák és a hozzájuk csatlakozó muzulmán szervezetek tagjai a kapott listák alapján követték el az öldökléseket¹³. Az Atjeh tartományban előkerült katonai dokumentumok is ezt erősítik meg.¹⁴

Ugyancsak fontos kérdés Sukarno esetleges szerepe vagy részvétele a Szeptember 30-a Mozgalomban. A valóban karizmatikus vezérnek, a függetlenségi harcok és a független államiság szimbólumának utolsó hivatali óráiról már szóltunk. Nem foglalkoztunk azonban azzal, hogy mit tudhatott az elnök Untung ezredes szerencsétlen akciójáról, és ha egyáltalán tudott róla, egyetértett-e vele. Ennek tisztázása további kutatás feladata. Ugyanakkor eddigi ismereteink szerint, Sukarnónak nem volt semmilyen tevőleges szerepe a puccskísérletben, és az tény, hogy az ekkor még rendelkezésére álló saját erőket egyáltalán nem mozgósította a Szeptember 30-a Mozgalom sikere érdekében, szintén ezt a nézetet erősíti.

Az Új Rend masszív erőeltolódást jelentett a Délkelet-Ázsiában. Ezért érdemes a hatalomátvételt nemzetközi kontextusban, a nagyhatalmak szempontjából is megvizsgálni.

A Suharto-fordulat egyértelmű nyertese az Egyesült Államok volt, ezért indokoltan vetődik fel a kérdés, mit tudott és mikor szerzett

tudomást az USA az Indonéziában történekekről, és befolyásolta-e az események alakulását?

A fordulatot a Johnson-adminisztráció nagy sikerként könyvelte el. A *Time* magazin 1966. júliusi száma egyenesen úgy fogalmazott, hogy a Suharto-hatalomátvétel évek óta a Nyugat legnagyobb ázsiai sikere. Marshall Green dzsakartai amerikai nagykövet a Suharto hatalomátvételt követően a külügyminisztériumba küldött jelentésében azt írta, hogy „a követség egyértelművé tette, hogy Washington szimpatizál a hadsereggel”.¹⁵

Washington délkelet-ázsiai geopolitikai és gazdasági stratégiájában kiemelt szerepet játszott Indonézia. Fontos amerikai olaj- és nyersgumi-vállalatok (Caltex, Stanvac, Goodyear) is működtek az országban, s az USA-ban ezért is élénk figyelemmel kísérték az indonéz belpolitika alakulását. A nyilvánosságra hozott amerikai külügyi dokumentumokból az is kiderül, hogy a vietnami háborúban való fokozódó amerikai részvétel ellenére, Johnson elnök napi tájékoztató anyagainak élén október elsejétől november végéig az indonéz helyzetről adott összefoglaló állt.

De volt-e előzetes forgatókönyve a washingtoni vezetésnek egy lehetséges fordulat bekövetkezésére, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Sukarno elnök semmilyen nyomásra sem hajlandó lemondani az IKP támogatásáról?

Mint arról már szóltunk, az indonéz szárazföldi haderő modernizálása amerikai közreműködéssel történt, ezért az amerikai katonai vezetők közül többen jó személyes kapcsolatokat tartottak fenn az indonéz vezérkarral. Elemzők azt valószínűsítik, hogy a puccsot megelőző amerikai stratégia arra irányult, hogy a szárazföldi csapatok támogatásával olyan ütőképes erőt hozzanak létre, amely egy alkalmas pillanatban képes lesz Sukarno és az IKP ellenében fellépni.¹⁶ A pillanat 1965. október 1-jén jött el.

A vietnami háború körülményei között, első számú amerikai érdekek számított a kommunizmus terjedésének feltartóztatása, a Suharto vezette katonai junta hatalomra jutásának pedig *sine qua non*-ja volt az IKP megsemmisítése.

Az amerikai elnöknek 1965. október 4-én elküldött tájékoztató anyag egyenesen úgy fogalmaz, hogy ez a „most vagy soha” helyzet a „kommunisták felgöngyölítésére.”¹⁷ Más, napvilágra került amerikai dokumentumokból az is nyilvánvalóvá vált, hogy 1965. októberében Washington aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a hadsereg esetleg nem fog elég keményen fellépni az IKP kiiktatása érdekében.¹⁸

Elkerülhetetlen annak tisztázása is, hogy mi volt a korszak másik szuperhatalmának, a Szovjetuniónak a szerepe az indonéz változásokban. Már a kortársak közül is sokan firtatták azt, hogy tettek-e a szovjetek bármit egy olyan ország orientációjának a megtartására, amely egyre élesebben Amerika-ellenes, s amelyet baloldali nacionalisták a kommunistákkal szövetségben irányítanak. A válasz: semmiféle komoly

szovjet politikai vagy diplomáciai kezdeményezésről nem tudunk. A szovjet passzivitásnak az lehet a legfőbb magyarázata, hogy Moszkva egyre nagyobb fenntartásokkal figyelte mind Sukarno, mind a vele szövetséges IKP radikalizálódó politikáját. Természetesen, a szovjet vezetőket nem az éles Amerika-ellenesség zavarta. Az 1960-as évek derekára az egykor dédelgetett Sukarnóra és a kommunista pártvezér Aiditra Moszkvában úgy tekintettek, mint Kína legfontosabb szövetségeseire, és figyelembe véve a feszült szovjet–kínai kapcsolatokat, a Kína indonéz védenecinek tekintett vezetőktől távolságot tartottak, sőt, a szovjet–indonéz állami és pártkapcsolatok lényegében megszűntek. Ráadásul a Szovjetunióknak nemcsak szándékai, hanem eszközei sem voltak a Sukarno rendszer megmentésére.

És Kína? A nagy vesztes kétségkívül Kína lett. A kínaiak számára reményteljesen fejlődő kapcsolatok Indonéziával – azzal a potenciális ázsiai nagyhatalommal, amely igen látványosan felsorakozott a kínai bel- és külpolitikai vonalvezetés mögött –¹⁹ a Suharto-fordulattal hirtelen véget értek. Kína hosszú időre minden pozícióját elvesztette az indonéz szigeteken.

A Suharto-puccs utóélete

Az Új Rend 1998-ban ért véget azzal, hogy Suhartót lemondásra kényszerítették. Az azt követő reform (*reformasi*) légkörében kísérletek történtek az 1965-ös események újraértékelésére, de az Új Rendet túlélő elit, a hadsereg főtisztjei és a gazdasági kulcspozíciókat betöltő olaj- és szénmágnások, akik felemelkedésüket és gazdagságukat a Suharto rendszernek köszönhették, továbbra is túl kockázatosnak tartották az Új Rend „teremtésmítoszának” felülvizsgálatát.

A puccs és vele együtt az egész Suharto-korszak megítélésében változásokat hozhat a 2014-ben megválasztott Joko Widodo (népszerű nevén Jokowi) elnöksége. Jokowi az első olyan indonéz elnök, akinek a régi elittel nincs szerves kapcsolata, egyszerű, részben kétkezi munkát végző felmenői semmiféle szerepet nem játszottak a Suharto-időszakban. Éppen ez tette lehetővé, hogy Suharto távozása után első ízben Jokowi vesse fel az 1965–66-os események újraértékelésének szükségességét, nagyon óvatosan, időnként visszalépve. Jokowi elkötelezettségét és bátorságát mutatja, hogy egyetlen miniszterelnök-elődje, beleértve Sukarno lányát, Megawati Sukarnoputrit, sem szándékozott az indonéz történelemnek ezzel a sötét fejezetével foglalkozni. Az indonéz és az Indonézián kívüli radikálisok, akik az igazság feltárását várják el, nem mindig értik a visszafogottságot, míg az Új Rendet túlélő, továbbra is befolyásos katonai és részben gazdasági vezető körök pozícióikra és erkölcsi státuszukra nézve veszélyesnek ítélik a fél évszázados történések felidézését.

Jokowi óvatosságának más oka is van, s ez Suharto rendszerének továbbra is széleskörű társadalmi elfogadottsága: a Suharto éveket a stabilitással és gazdasági prosperitással azonosítják. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy nemzedékeken keresztül a társadalmat arra oktatták, hogy a kommunisták és szövetségeseik felelősek a vérfürdőért.

Az ellenérzéseket jól mutatja, hogy 2015 októberében Indonézia legfontosabb irodalmi eseményén, a Bali szigetén, Ubudban megrendezett *Írók és Olvasók Fesztiválján* azt a három szekciót, amely az 1965-ös eseményekkel foglalkozott volna, a hatóságok töröltették a programból, éppúgy, mint Oppenheimer említett Oscar-díjas filmjének vetítését. Az indoklás az volt, hogy „a fesztivál szelleme nem engedi meg, hogy olyan dolgokkal foglalkozzunk, amelyek régi sebeket tépnek fel”.²⁰

Ilyenformán továbbra is kérdés marad, hogy Indonézia mikor tud a múlt árnyaival szembenézni.

Jegyzetek

- ¹ A Indonéziával kapcsolatos amerikai külpolitikáról nyilvánosságra hozott dokumentumok közül két titkosítás alól feloldott anyagokat tartalmazó dokumentumkötet érdemel figyelmet. Az amerikai külügyminisztérium kiadásában 2000-ben megjelent *Az Amerikai Egyesült Államok Külpolitikája 1964 és 1968 között c.*, a XVI., Indonéziával is foglalkozó kötete (szerk. Edward Keefer), valamint a CIA titkosítás alól feloldott, az Egyesült Államok elnökeinek küldött napi tájékoztatói (*President's Daily Briefs*), 2014-ben megjelent kiadványa.
- ² Kahin Mc Turnan: *Nationalism and Revolution in Indonesia*. Ithaca and New York, 1959. 92.
- ³ Ez volt az ún. NASAKOM-politika, a nemzeti (nasional), Sarekat Islam (a legnagyobb muszlim párt elnevezése) és a kommunista (komunis) kifejezések kezdőbetűiből képzett mozaikszókból.
- ⁴ Bernhard Dahm: *History of Indonesia in the Twentieth Century*. London, Pall Mall Press, 1971, 218.
- ⁵ A holland elnevezés, *Pápua Új-Guinea*, az indonéz függetlenség kivívása után *Irian Jaya*-ra változott, (jelentése: *Nyugat-Irián*). Az utóbbi években azonban a pápua őslakosság nyomására ismét a Pápua Új-Guinea elnevezés használatos.
- ⁶ Industrial Development In South Asia and the Far East, *Industrial Development News*, UN, 1966. 35.
- ⁷ 1955–1964 között az import 7-15%-át a rizsbehozatal tette ki. Ez évi 1 millió tonnát jelentett. Az Industrial Development in South Asia and the Far East adatai alapján, *Industrial Development News*, UN, 1965. 23.
- ⁸ John Roosa and Joseph Nevin: 40 Years Later: The Mass Killings in Indonesia, *Global Research*, 2005, 2.
- ⁹ Alex de Jong: *The Forgotten Massacres*, <https://www.jacobinmag.com/2015/06/indonesian-communist-party-suharto-massacre-purge/>.
- ¹⁰ Balogh András: *Bevezetés Délkelet-Ázsia történelmébe*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 349–350.

- ¹¹ John Roose and Joseph Nevin: i.m. 1.
- ¹² *BBC News*, 2016. június 2.
- ¹³ A szakirodalomban általánossá váló nézetet Robert Cribb tanulmányai is megerősítik: *The Indonesian Killings*, Australian National University, 1990. A témát Margaret Scott: *The Indonesian Massacre, What did the US Know?* 2015-ös cikke is kifejti: www.nybooks.com/daily/2015/11/02/indonesian-massacre-what-did-us-know/.
- ¹⁴ Az ausztráliai Jess Malvin készülő *Documenting Genocide Inside Indonesia* című doktori disszertációja alapján.
- ¹⁵ Marshall Green, dzsakartai amerikai nagykövet távirata a külügyminisztériumba, 1965. október 14. In: *Az Amerikai Egyesült Államok külpolitikája 1964–68*, i. m, XXVI. kötet, 283.
- ¹⁶ Frederick Bunnell: American “Low Posture Policy” towards Indonesia in the Months Leading up to the 1965 Coup, *Indonesia*, No. 50, 1990. október, 29–60.
- ¹⁷ Idézi: Margaret Scott: i.m.
- ¹⁸ Marshall Green, dzsakartai amerikai nagykövet távirata a külügyminisztériumba, 1965. november 4. In: *Az Amerikai Egyesült Államok külpolitikája 1964–68*, i. m, XXVI. kötet, 354.
- ¹⁹ Dzsakarta szinte teljesen a nyugati kapcsolatok felszámolására törekedett, kilépett az ENSZ-ből is, s 1964–65-ben radikálisabb államosításokra került sor, mint Kínában.
- ²⁰ Idézi: Margaret Scott: i.m.

Lincselés

Az Egyesült Államok szerepe az indonéziai tömegmészárlásban, 1965–66

Az 1965-66-os indonéziai tömeggyilkosságokkal kapcsolatban a kutatók túlnyomó többségében megfogalmazódó kérdések az amerikai szerepvállalásra vonatkoznak. Ezért a témához az 1965–66-os Suharto hatalomátvétel 25. évfordulóján, 1990-ben megjelent két dokumentum-értékű cikket választottunk.

Az elsőt Kathy Kadane, egy briliáns amerikai újságíró írta. Ez nemcsak feltűnést, hanem szenzációt is keltett, viharokat váltott ki, miután a legjelentősebb amerikai napilapok közölték. E cikk önmagában dokumentum, ugyanis az indonéz katonai hatalomátvételben tevőleges szerepet játszó amerikai diplomaták, titkosszolgálati tisztek és külügyminisztériumi vezetők közléseit tartalmazza. A több órát kitevő interjúk hanganyagát ma a washingtoni George Washington Egyetem épületében működő nem kormányzati Nemzetbiztonsági Archívum (National Security Archive) őrzi. A Kadane által összegyűjtött szóbeli közlések lényegesen túlmennek azokon a forrásokon, amelyeket a titkosítás alól nemrégiben felszabadítottak. Ez utóbbiak száma hatalmas ugyan, de egy-egy kiragadható, rövid részleten kívül nem nyújtanak összképet az amerikai helyzetelemzésről Indonéziában, és nem tartalmazzák a politikailag legérzékenyebb összefüggéseket sem. Kadane-nek az interjúk alapján készült összefoglalóját terjedelmi okok miatt lerövidítettük, de a lényeges elemek benne maradtak.

A hitelesség és a korrektség okán, tekintettel a szóban forgó kérdés máig kényes voltára és a jelenleg is tartó vitákra, valamint az erőteljes kritikákra, közöljük Michal Wines válaszát is, amely a The New York Times-ban jelent meg.

Tarbai Gabriella

Ex-ügynökök állítják: A CIA halállistákat állított össze az indonéziaiak számára

Huszonöt év múltán amerikaiak beszélnek szerepükről a Kommunista Párt kiirtásában

„...négy hónap alatt ötször annyi ember halt meg Indonéziában, mint Vietnamban tizenkét év alatt.”

Bertrand Russell, 1966

Washington – Az USA kormánya jelentős szerepet játszott az évszázad egyik leggyalázatosabb tömegmészárlásában, azzal, hogy több ezer kommunista pártvezető névjegyzékét átadta az indonéz hadseregnek, amely levadászta és meggyilkolta a baloldaliakat – mondják korábbi amerikai diplomaták.

Az Egyesült Államok tisztviselői első ízben ismerik el, hogy 1965-ben rendszeresen részletes listákat állítottak össze, az aktív kommunistákról és csúcsvezetőktől egészen a falusi káderekig. Mintegy 5 000 nevet juttattak el az indonéz hadsereghez, s a tisztviselők szerint, az amerikaiak utóbb kipipálták azok neveit, akiket megöltek vagy elfogtak. [...]

[...] Az Indonéziai Kommunista Párt (Partai Komunis Indonesia – PKI) fölszámolása része volt az USA eltökélt szándékának, hogy elejét vegye a kommunisták hatalomra kerülésének, annak a Délkelet-Ázsiának a legnagyobb országában, ahol az Egyesült Államok hadüzenet nélküli háborút folytatott Vietnamban. Indonézia a világ ötödik legnépesebb országa.

Vezető USA-diplomaták és CIA-tisztviselők, negyedszázados hallgatás után, most hosszú interjúkban beszélték el, hogyan segítették elő Suharto indonéz elnök, akkoriban a hadsereg vezérkari főnöke, PKI ellen indított támadását.

„Valóban nagy segítség volt ez”, mondta Robert J. Martens, az Egyesült Államok nagykövetsége politikai részlegének egykori tagja, aki most a külügyminisztérium egyik szaktanácsadója. „Alkalmasint rengeteg embert öltek meg, és nyilván sok vér tapad a kezemhez, de ez nem okvetlenül rossz. Olyan idők jártak, amikor a döntő pillanatban keményen oda kellett csapni.”

A Fehér Ház és a külügyminisztérium szóvivői elhárították, hogy kommentálják a leleplezéseket.

Jóllehet a CIA volt hivatalvezető-helyettese, Joseph Lazarsky és az ex-diplomata Edward Masters, aki Martens főnöke volt, elmondták, hogy a CIA-ügynökök részt vettek a halállisták összeállításában, a CIA szóvivője, Mark Mansfield szerint: „Semmi alapja nincs annak az állításnak, hogy a CIA benne volt egy olyan lista elkészítésében és/vagy terjesztésében, amely arra szolgált, hogy PKI-tagokat derítsenek föl és öljenek meg. Ez egyszerűen nem igaz.” [...]

[...] Martens, a kommunista ügyek tapasztalt elemzője egy olyan külügyminisztériumi alkalmazottakból és CIA-tisztviselőkből álló csoport főnöke volt a nagykövetségen, amelyik két évet töltött a listák összeállításával. Ezeket később ő adta át a hadsereg megbízott közvetítőjének.

A listákon megnevezett személyek döntő többségét elfogták, mondta el Martens, s hozzátette: „Jórészt ennek volt köszönhető, hogy a PKI soha többé nem tért magához.”

[...] 1966-ban a Washington Post egy becslést közölt, miszerint 500 000 főt öltek meg a tisztogatások során és a nyomukban kirobbant, rövid ideig tartó polgárháborúban. Egy CIA -jelentés 1968-ban 250 000-re becsülte a halottak számát, s a mézárilást „a huszadik század egyik legrondább tömegyilkosságának” nevezte.

Az amerikai nagykövetség jóváhagyása

A nevek átadásának jóváhagyása az USA nagykövetségének vezető tisztviselői részéről történt, beleértve a korábbi nagykövet Marshall Greent, a képviselő helyettes vezetőjét, Jack Lydmant és a politikai részleg főnökét, Edward Masterst; ők hárman ezt elismerték az interjúk során.

Az 1965. október elejéről, a névjegyzékek átadása előtről datált, titkosítás alól föloldott nagykövetségi táviratok és külügyminisztériumi jelentések tanúsítják: az amerikai tisztviselőknek tudomásuk volt arról, hogy Suharto megindította a PKI-káderek begyűjtését, a nagykövetség pedig meg nem erősített jelentések birtokában volt arról, hogy kivégzőosztagokat alakítottak a PKI-foglyok meggyilkolására. [...]

„Agyonlövitek őket”

[...] 1962-ben, amikor (William) Colby átvette a CIA távol-keleti körzetének vezetését, mint mondta, rájött, hogy az Egyesült Államoknak nincsenek átfogó listái a PKI-aktivistákról. A listák hiányát, folytatta, „a földerítő rendszer hiányosságaként bírálát tárgyává lehetett volna tenni”, majd hozzáfűzte még, hogy ezek hasznosak a „műveleti tervezés” számára, és képet adnak arról, hogyan szerveződött meg a párt. Ilyen jegyzékek nélkül, „vakon vagdalkozik az ember” – jelentette ki.

Arra a kérdésre, hogy a CIA volt-e a felelős 1963-ban Martens, egy külügyi szolgálatban álló tisztviselő Dzsakartába küldéséért abból a célból, hogy listákat állítson össze, Colby azt válaszolta: „Lehet, nem tudom. Lehet, hogy mi intéztük így. Elfelejtettem már.”

A listák egy részletes „Ki kicsoda?” anyagát tartalmazták a hárommillió tagos párt vezetőségéről, mondta el Martens. Tartalmazták a tartományi, városi és egyéb helységeken működő PKI bizottsági tagok és a „tömegszervezetek” – amilyenek a PKI országos szakszervezeti szövetsége, nőszervezete és ifjúsági szervezete – vezetőinek neveit.

Jobb értesülés

„Tudom, hogy sokkal több információnk volt” a PKI-ról, „mint maguknak az indonéziaiaknak”, mondta Green. Martens „számos olyan esetről beszélt nekem, amikor [...] a kormány nem volt valami jól értesülve a kommunista kapcsolatokról, s olyan benyomást tett rám, hogy a mi értesülésünk mindig fölötte állt annak, amivel ők rendelkeztek.”

Masters, a nagykövetség politikai csoportjának főnöke elmondta, abban a hiszemben volt, hogy a hadseregnek megvannak a maguk saját listái, csak épp azok nem voltak annyira teljesekek, mint az amerikai listák. Azt mondta, nem emlékszik rá, hogy a névjegyzékek átadásáról hozott döntést egyeztetették-e Washingtonnal.

A listákat részletekben adták tovább, mondta Martens, a kommunista szervezet csúcsetetésével kezdve. Martens, elmondása szerint, hónapokon keresztül nevek ezreit juttatta egy indonéz titkos megbízott kezébe. Ez a kommunisták elleni támadásra Suhartoval szövetkezett Adam Malik indonéz miniszter embere volt.

A közvetítő, Tirta Kentjana („Kim”) Adhyatman a Dzsakartában vele készült interjúban megerősítette, hogy találkozott Martensszel, és több ezer nevet tartalmazó listákat kapott tőle, amelyeket ő Maliknak adott át. Malik pedig, mondta, továbbította ezeket Suharto főhadiszállására.

„Kilövési lista”

A nagykövetség munkatársai gondosan rögzítették a PKI szervezete elpusztításának folyamatát. Martens listáit használva, sorra kipipálták az elfogott és megölt PKI vezetők neveit, nyomon követve a pártapparátus folyamatos széttűzését, mondták el az amerikai ex-tisztviselők.

Joseph Lazarsky szerint, aki 1965-ben a CIA helyettes irodavezetője volt Dzsakartában, Suharto főhadiszállásáról érkezett a híradás arról, hogy kit fogtak el és öltek meg. Suharto dzsakartai főhadiszállása volt a központi gyűjtőhelye az egész országból befutó katonai jelentéseknek, amelyek részletezték a PKI vezetőinek elfogását és meggyilkolását, mondta Lazarsky.

„Megbízható könyvelésünk volt Dzsakartában arról, hogy kiket csíptek el”, mondta Lazarsky. „A hadseregnek volt egy 4-5 ezer nevet tartalmazó «kilövési listája»”.

Gyűjtőtáborokat létesítettek azok számára, akiket nem lőttek agyon azonnal.

„Nem volt elég kipróbált osztaguk ahhoz, hogy az összeset lepuffantásák, némelyiküket pedig kihallgatásra érdemesnek gondolták”, mondta Lazarsky. „Az infrastruktúrát szinte azonnal kinyírták. Tudtuk, mit művelnek. Tudtuk, hogy néhány embert meg akarnak tartani, megmenteni őket a különféle vizsgálobizottsági meg bírósági komédiákhoz. De Suharto és tanácsadói azt mondták: ha életben tartjátok, akkor etetni is nektek kell őket.”

Masters, a politikai részleg főnöke azt mondta: „Birtokunkban voltak ezek a listák”, amelyeket Martens állított össze, „és arra használtuk őket, hogy ellenőrizzük, mi történik a párttal, milyen hatással vannak rá” a gyilkosságok.

Lazarsky elmondta, hogy ilyen ellenőrző munka a CIA hírelemző igazgatóságán is folyt Washingtonban.

Megsemmisített vezetőség

1966. január végére, mondta Lazarsky, már annyi nevet kipipáltak, hogy a CIA elemzői Washingtonban arra a következtetésre jutottak: megsemmisítették a PKI vezetőségét.

„Senki sem törődött vele, hogy lemészárolták őket, mert ezek kommunisták voltak”, mondta Howard Federspiel, aki 1965-ben a külügyminisztérium hírszerző és kutató irodájának Indonézia-szakértője volt. „Nemigen izgatta magát ezen senki.”

Amikor Colbyt a nevek kipipálásáról kérdeztük, annyit mondott: „Arra a következtetésre jutottunk, hogy drákói módon elintézték, ez csakugyan évekre visszavetette őket”, mármint a kommunistákat.

Arra a kérdésre, hogy a kipipálás annak ellenőrzése volt-e, hogy a KPI vezetőit elfogták vagy megölték, azt válaszolta: „Igen, igen, így van, [...] a vezető elemeket, igen.”

Eredeti megjelenés: *States News Service*, Washington, 1990. május 17. A cikk először a *Herold-Journal*-ban jelent meg, a dél-karolinai Spartanburgben, 1990. május 19-én. Ezt követően közölte a *San Francisco Examiner* 1990. május 20-án; a *Washington Post* 1990. május 21-én és a *Boston Globe* 1990. május 23-án. Azt itt közölt változat alapjául a *San Francisco Examiner* szövege szolgált.

Bebizonyosodott a CIA kapcsolata az indonéziai tisztogatással

Washington, 1990. július 11. – Egy riport kapcsán vita bontakozott ki arról, hogy 25 évvel ezelőtt az Egyesült Államok tisztviselői mintegy 5000 indonéz kommunista nevével szolgálták ki az indonéz hadsereget, amely azután országos hadjáratot indított a Kommunista Párt kiirtására.

A képviselőház hírszerzési bizottsága tervbe vette, hogy vizsgálatot indít a riporttal kapcsolatban, amelyben az áll, hogy a külügyminisztérium és a Központi Hírszerző Ügynökség tisztviselői, akik Dzsakartában szolgáltak, „terjedelmes interjúkban beszéltek el, miként segítették az indonéz hadsereg vezetőjét, Suhartót” az Indonéziai Kommunista Párt ellen indított támadásában.

Suharto tábornok, Indonézia mai elnöke 1965 októberében vette át a kormány irányítását, pár nappal azután, hogy kommunista fölkelők sikertelen államcsínyt kíséreltek meg, és megölték a hadsereg hat főtitját. Suharto hadserege ezután biztatást kapott és bekapcsolódott az ismert kommunisták és kommunistagyanús elemek országos méretű lemészárlásába, akiknek számát a CIA mintegy 250 ezerre becsülte, mielőtt végeztek volna velük 1966 elején.

A cikket, amelyet a washingtoni székhelyű States News Service tett közzé május 17-én, első ízben a Spartanburg Herald-Journal (Dél-Karolina) jelentette meg május 19-én, majd egyéb lapok is publikálták, köztük a Washington Post, némileg rövidített alakban.

A cikk szerzője, Kathy Kadane idézte Robert J. Martenst, aki 1963-tól 1966-ig az Egyesült Államok nagykövetségének egyik politikai tisztviselőjeként dolgozott Dzsakartában, elmondása szerint, annak a külügyminisztérium és a Központi Hírszerző Ügynökség munkatársaiból alakított nagykövetségi csoportnak a főnöke volt, amelyik két éven keresztül állított össze listákat mintegy ötezer kommunista párttagról és szimpatizánsról.

Idézett szavai szerint, ő az antikommunistaként ismertté vált indonéz külügyminiszter egyik beosztottjának adta tovább a névjegyzékeket, mielőtt elkezdődött a kommunisták és mások lemészárlása.

A cikk azt is állítja, hogy a nevek kiadásának jóváhagyása a nagykövetség vezető tisztviselőitől eredt, beleértve Marshall Green nagykövetet.

Egy névlista kiadása: ki hagyta jóvá?

Nem kérdéses, hogy névlistát szolgáltattak ki az indonéziaiaknak. A vita arra összpontosult, hogy vajon a nevek átadása az amerikai nagykövetség valamelyik tisztviselőjének egyéni döntése volt-e, vagy egyeztették a Központi Hírszerző Ügynökséggel, és jóváhagyták a nagykövetség vezető tisztségviselőivel.

Némi nézeteltérés van az akció jelentőségét illetően is: vajon a több ezer név átadása fontos információ volt-e az indonéz hadsereg számára?

Mr. Martens, aki visszavonult a külügyi szolgálatból, s most Marylandban él, egy interjúban elismerte, hogy ő adta tovább a névsorokat az indonéziaiaknak. De a Washington Post szerkesztőjéhez intézett levelében azt állította, hogy „én és csakis én döntöttem úgy, hogy átadom azokat a »listákat« a nem-kommunista erőknél”.

„Nem kértem, és nem is kaptam rá engedélyt Marshall Green nagykövettől vagy a nagykövetség más tisztviselőjétől”, írta levelében.

„Azt is kategorikusan cáfolom, hogy a CIA-től származó vagy bármiféle más titkos anyag került volna ki rajtam keresztül. Továbbá kategorikusan tagadom, hogy »vezetője voltam egy követségi csapatnak, amelyik két évet töltött a listák összeállításával«. Senki, abszolúte senki nem segített nekem a szóban forgó listák összeállításában.”

Levelében azt írta, hogy az összegyűjtött névjegyzékek teljes egészükben az indonéziai kommunista sajtóból valók, és mindenki számára elérhetők voltak.

Mr. Green, aki később a külügyben a kelet-ázsiai és csendes-óceáni ügyek miniszterhelyettese lett, „szemétnek” nevezte a Kadane által elbeszélt történetet.

„Vannak példák országunk történetében, különösen a Távol-Keleten, ahol nem valami tiszta a kezünk, és ahol belekeveredtünk ebbe-abba”, mondta Washingtonban, ahol visszavonultan él. „De ebben az esetben biztosan nem így jártunk el.”

Ms. Kadane leszögezte, hogy mágnesszalagokon rögzített interjúk támasztják alá „a közzétett történet minden pontját”, a States News Service szerkesztője, Leland Schwartz pedig azt mondta: „A hírszolgálat jól áll a történet hiteléért, s úgy érezzük, nem kérdéses, hogy amiről azt mondjuk, hogy helytálló, az megállja a helyét. A korabeli főszereplőktől származik.”

A New York Times tudósítójának kérésére a States News Service, amely a szövetségi kormány tevékenységével kapcsolatos cikkeket látja el a helyi és regionális újságokat, rendelkezésünkre bocsátotta a cikk elkészítéséhez használt néhány kulcsfontosságú interjú gépelt leiratát. Ezekből nem tűnik ki egyértelmű felelet a vita középpontjába került vádra: hogy Mr. Green és mások jóváhagyták-e a kommunista párttagok névjegyzékének átadását az indonéziaiaknak.

Az indonéziai puccskísérlethez és a bekövetkezett tömegmészárláshoz politikai cselszövés és virulens Amerika-ellenesség szolgált valamelyes háttér gyanánt Dzsakartában, ahol a kormányzat egy karizmatikus, kommunistabarát diktátor, Sukarno elnök irányítása alatt állt. Sukarno tevékenyen támogatta a három milliós, rövidítve PKI néven is emlegetett Indonéziai KOMmunista Pártot, mintegy el-lensúlyozandó Suharto tábornoknak, a hadsereg vezérkari főnökének növekvő befolyását.

1965 októberében, egy nappal a kommunista erők által megkísérelt és Suharto tábornok által leverett puccs után a hadsereg hat főtisztjét megölték a kommunista erők. Válaszul a hadsereg egységei bevonul-tak a kommunisták erősségeibe, és a hozzájuk csatlakozott antikom-munista civilek társaságában féktelen öldöklésbe kezdtek. Sukarno névleg még hat hónapig irányította az államot, mielőtt Suharto tábornok eltávolította a hatalomból.

Az egyik interjúban Mr. Martens azt mondta Ms. Kadanének, hogy azért cselekedett jóváhagyás nélkül, mert el akarta kerülni a követségi aktatologatást olyasmiben, amiben, hite szerint, kritikusra fordult az idő.

„Szükségesnek és hasznosnak éreztem ellátni a kommunista hata-lomátvétellel szembeszálló embereket olyasmivel, ami érthetővé teszi a történeteket”, mondta Mr. Martens. „Ha van valami célunk a világban, azon kívül, hogy bürokraták legyünk, akkor, úgy érzem, efféle dol-gokat kell csinálnunk.”

Ms. Kadane megerősíti, hogy Mr. Martens azt mondta neki, egyedül cselekedett, ámde fönntartja, hogy Mr. Green és az Egyesült Államok Nagykövetségének két másik akkori tisztségviselője – a követség helyettes vezetője, Jack Lydman és a politikai részleg főnöke, Edward Masters – interjúikban elismerték, hogy előzetesen jóváhagyták Mr. Martens akcióját.

A New York Times-nak adott nyilatkozataikban Mr. Lydman, Mr. Masters és a puccs idején Dzsakartában dolgozó két vezető CIA-tisztségviselő tagadták, hogy bármi közük lett volna Mr. Martens eljárásához.

Ms. Kadane mágnesszalagra rögzített interjújának leírt szövege sze-rint, Mr. Green azt mondta, nem emlékszik rá, hogy Mr. Martens listázza a kommunista párttagokat. Rákérdezve, hogy vajon jóváhagyta-e egy ilyen lista átadását az indonézeknek, azt válaszolta: „Semmi ilyesmire nem emlékszem.”

Amikor Ms. Kadane azt mondta, hogy mások megerősítették ezt, úgy válaszolt: „Nos, én nem szeretném ezt cáfolgatni”, majd annyit tett hozzá: „Mondtam már, hogy nem emlékszem.”

A mágnesszalagról leírt szövegek azonban nem tanúsítják vitathatatlannul, hogy más személyek megerősítették Mr. Green közbeavatkozását. Valójában csak annyit állítanak, hogy bizonyos nagykövetségi tisztviselők nem tekintették kényes ügynek a listákat, vagy nagyon értékesnek az indonéziaiak számára.

A gépirat szerint Mr. Masters, arra a kérdésre, hogy Mr. Martens szól-e neki a listák átadásáról, elsőre azt válaszolta: „Ó, persze”, majd később hozzátette még: „Tudtuk, hova kerültek a nevek.” De az ismételt rákérdezésre, hogy vajon Green nagykövet vagy a CIA-tisztviselők is tudtak-e róla, vagy jóváhagyták-e, azt felelte: „Nem vagyok biztos benne, hogy bárki is képes volna emlékezni rá ennyi idő után. Gondoljunk csak bele, rettentő sok mindennel volt ott dolgunk. Nem ez volt a legfontosabb.”

Mr. Masters, aki most a Washington központú National Planning Association vezetője, utóbb azt mondta Ms. Kadanének, hogy az indonéz katonaság nem egy rakás „falubolondja” volt, s hogy szerinte tudták azok, hogyan találják meg a kommunista vezetőket amerikai segítség nélkül is.

Mr. Masters és Ms. Kadane utolsó beszélgetésekor, amikor az előbbi már tisztán látta, hogy mi fog megjelenni nyomtatásban, azt mondotta: „Annyi bizonyos, nem találnék semmi kivétlivalót abban, hogy voltak ilyen listáink, hogy annak ellenőrzésére használtuk, csakugyan, ami a párttal történt. Ami viszont zavarba ejtő a számomra, és ami abszolúte nem helytálló, hogy átadtuk ezeket a listákat az indonézeknek, azok pedig mentek, összefogdosták, és meggyilkolták amazokat.”

„Nem hiszem ezt”, mondta. „Olyan pozícióban voltam, hogy tudnék róla.”

A Mr. Lydmannel készült interjú leírt szövege tartalmaz egy olyan állítást Ms. Kadane részéről, hogy a „csúcsvezetők” a nagykövetségen egyeztettek a lista átadásáról. Mr. Lydman erre azt felelte: „Ó, igen, abszolúte.”

De egy múlt heti beszélgetés során Washingtonban, ahol visszavonultan él, azt mondta, hogy az idézett szavakkal „egyáltalán nem ezt szándékoztam mondani”.

„Bizonyára nem figyeltem rá, milyen következtetést lehet levonni abból, amit a hölgy beszél”, mondta Mr. Lydman. Magyarázata szerint sok mindenről egyeztettek a nagykövetség napi értekezletein, de nincs tudomása arról, hogy bármiképp is jóváhagyták volna a listák átadását.

Amikor Ms. Kadane a készülő cikkéhez interjút készített a CIA egykori dzsakartai hivatalvezető helyettesével, Joseph Lazarsky azt nyilatkozta, hogy a dzsakartai CIA-iroda „jócskán hozzájárult” Mr. Martens listáihoz, ellentmondva ekként Mr. Martens állításának, hogy a listákat csakis a sajtó kivágásokból gyűjtötték össze.

Ám a dzsakartai CIA-iroda akkori vezetője, B. Hugh Tovar tagadta, hogy hivatala bármiféle titkos értesülést adott volna az indonéziai kommunista vezetőkéről Mr. Martensnek.

A cikkben az is olvasható, hogy William Colby, a Központi Hírszerző Ügynökség korábbi vezetője, aki 1965-ben a CIA távol-keleti részlegét irányította, „a nagykövetségnek a PKI vezetősége azonosítására irányuló idénymunkáját a CIA vitatható vietnami Phoenix programjához hasonlította”. A Phoenix egy CIA szponzorálta próbálkozás volt arra, hogy azonosítsák a dél-vietnami polgári lakosság soraiban működő kommunista ügynököket, akik közül utóbb néhányat megölték a dél-vietnami hadsereg egységei.

Mr. Colby telefoninterjújában azt mondta, hogy megjegyzésével „rosszindulatúan visszaéltek”. Hozzáfűzte, hogy többször is elmondta már nyilvánosan, hogy a CIA sem az indonéziai államcsíny idején, sem azt követően semmilyen álcázott közbeavatkozást nem hajtott végre.

Távol maradt a vitától az egyik megfigyelő, John Hughes, a Christian Science Monitor korábbi szerkesztője, aki Pulitzer-díjat nyert az indonéziai puccsról írott riportjaiért, majd könyvet írt a történekről.

Maine-ben értük utol, Rockland mellett, ahol most a Camden Reporter és a Free Press szerkesztője. Mr. Hughes azt mondta, hogy az a vélekedés, miszerint az Egyesült Államok nagykövetsége aszisztált volna a kommunisták földeléséhez, „igencsak távol áll” tőle.

„Nem hiszem, hogy az indonéziai hadsereg bármilyen segítségre szorult volna, hogy annak idején utánajárjon a kommunistáknak Indonéziában”, mondta. „Eszement elképzelés, hogy a nagykövetség szükségesnek látta volna listákat kiadni. Semmi probléma nem volt az emberek halomra gyilkolásával. Bőviben voltak a neveknek meg a célpontoknak. Mindenki tudta, ki a PKI kádere.”

Eredeti megjelenés: *The New York Times*, 1990. július 12.

*

Kathy Kadane kiegészítő megjegyzései

Levél a szerkesztőséghez, *New York Review of Books*, 1997. április 10.

Tisztelt szerkesztők!

Bámulattal adózom Ms. Laber írásának az indonéziai politikáról és a Suharto-rezsim eredetéről. Ahhoz a megállapításához kapcsolódva, hogy keveset lehet tudni a CIA (avagy az USA) szerepéről az 1965-ös államcsínyben és a hadsereg azt követő vérengzésében, szeretném tudomására hozni olvasóiknak, hogy tekintélyes mennyiségű, erre vonatkozó, nyilvánosan elérhető tanúbizonyosság létezik, csak kevésbé ismeretes, hogy a nagyközönség számára miképpen hozzáférhető.

Egész sorozat mágnesszalagon rögzített interjú készült azokkal, akik 1965-ben Dzsakartában az USA nagykövetségét vezették, vagy Washingtonban magas beosztásban működtek megfelelő ügynökségeken. Az interjúk alapján közöltem a történetekről egy sajtótudósítást a *Washington Post*-ban („Amerikai tisztviselők listája segítette az indonéziai vérfürdőt a 60-as években.” 1990. május 21.), s azóta a cikk alapját képező mágnesszalagokat, jegyzeteimet meg egy kis dokumentumgyűjteményt, benne néhány titkosítás alól föloldott távirattal, átadtam a Nemzetbiztonsági Irattárnak (National Security Archive, Washington, D.C.). Ez az archívum egy nem-kormányzati kutatóintézet és könyvtár, amelynek a George Washington University ad helyet.

A meginterjúvolt egykori tisztviselők közt van Marshall Green nagykövet, Jack Lydman, a követség helyettes vezetője, Edward E. Masters politikai tanácsos (utóbb nagykövet), Robert Martens (az indonéziai baloldallal foglalkozó elemző, aki Masters felügyelete alatt dolgozott) és a Központi Hírszerző Ügynökség (akkori) távol-keleti területi igazgatója, William Colby.

A magnófelvételek a beszélgetésekről készített jegyzetekkel együtt tanúsítják, hogy az Egyesült Államok olyan kényes – több ezer baloldali, kommunista és nem kommunista nevét tartalmazó – információval látta el az indonéz hadsereget, amelyet aztán a véres embervadászat során használtak föl.

Volt még néhány, az USA beavatkozásának és a gyilkosságokban való bűnrészességének mélységét szemléltető egyéb részlet, amelyekről értesültem a nagykövetség egykori csúcsvezetőitől, de eddig nem publikáltam. Például, az USA kulcsfontosságú logisztikai eszközöket szállított sürgős hajórakományként az utolsó percben, amikor Suharto már a roham megindításának kockázatos döntését mérlegelte. A Pentagonon, hogy meggyorsítsa a csapatmozgásokat Indonézia hírhedten rossz útjain, dzsipeket küldött, ezekkel együtt „tucat- meg tucatszámra” tábori rádiókészülékeket, amelyeknek hiányát látta a hadsereg. Ahogy

Ms. Laber észrevételezte, az USA (nevezetesen a Pentagon) „fegyvereket” is szállított. A táviratok tanúbizonysága szerint, ezek rövid hatótávolságú, emberölésre alkalmas kézi lőfegyverek voltak.

A rádiókészülékekkel való ellátás volt talán a leginkább árulkodó részlet. Ezek nem csupán a harcmezőn történő kommunikálást szolgálták, hanem egy tágabb amerikai hírszerző művelet elemét is alkották, amelyet az embervadászat előrehaladtával dolgoztak ki. Az egyik korábbi nagykövetségi tisztviselő szerint, a Központi Hírszerző Ügynökség nagy sietve küldte a rádiókészülékeket – a csúcsmínőségű Collins KWM-2 jelzetű nagyfrekvenciás, egyoldalsávú adó-vevőket, a legnagyobb hatósugarú hordozható egységeket, amelyek azidőtől a civilek számára kereskedelmi forgalomban beszerezhetők voltak. A rádiókat a Clark Field támaszponton, a Fülöp-szigeteken tárolták, s az US Air Force szállította titokban Indonéziába. Ott pedig a Pentagon munkatársai hordták el közvetlenül Suharto – rövidített betűszóval KOSTRAD-nak nevezett – főhadiszállására. A rádiókészülékek roppant nagy lyukat tömtek be a hadsereg híradós fölszereltségében: abban a válságos időben semmilyen eszköz nem állt a csapatok rendelkezésére Jáván és a többi szigeten ahhoz, hogy közvetlen beszédkapcsolatba lépjenek Dzsakartával.

Miközben a nagykövetség azt nyilatkozta az újságíróknak, hogy az Egyesült Államok nem rendelkezik a hadműveletre vonatkozó információval, ennek az ellenkezője volt igaz. Legalább két hírforrásból volt értesülése. Heteken át, amíg áramlottak az amerikai listák a hadsereghez, a nagykövetség tisztviselői szabályos időközönként titokban találkoztak Suharto földérítő egységének embereivel, avégett, hogy megtudják, kiket tartóztattak le vagy öltek meg. Amellett az USA általánosabban is informálódott a hadsereg rádióadásainak rendszeres figyeléséből. Az egykori amerikai tisztviselők szerint, heteken át, amíg csak folyt az embervadászat, figyelték az USA által szállított rádiók sugárzását, lehallgatva egyebek között a Suharto-féle földérítőegységektől a helyszínen egyes személyek megölésére kiadott parancsokat is.

Azt is elmondták, milyen módszerrel végezték a lehallgatásokat. A mobil rádiókészülékek a KOSTRAD előtt fölállított nagy, hordozható antennához közvetítették adataikat (ezeket szintén sebtében szállította le az USA – amint elmondták, egy C-130-as repülőgéppel). A CIA gondoskodott róla, hogy a hadsereg által használandó frekvenciák jó előre ismereteseek legyenek a National Security Agency előtt. Az NSA egy délkelet-ázsiai helyszínen fogta az adásokat, elemzői pedig lefordították és értelmeztek ezeket. A lehallgatott szövegeket ezután továbbküldték Washingtonba, ahol az ottani elemzők egybedolgozták a nagykövetségről érkezett jelentésekkel. Az egyesített jelentések, lehallgatások, valamint „humán” hírszerzői értesülések szolgáltatták az alapanyagot ahhoz, hogy Washington folyamatosan végezhesse

a baloldali szervezetek, egyebek között az Indonéziai Kommunista Párt, a PKI fölmozsolására indított embervadászat hatékonyságának értékelését.

Néhány szót még az amerikai névjegyzékek viszonylagos fontosságáról. Úgy látszik, a CIA 1965 előtt valamilyen hozzáféréssel rendelkezett a PKI-re vonatkozó hírszerzési kartotékokhoz, amelyeket akkor az indonéziai hadsereg S. Parman vezérőrnagy által irányított G-2 ügyosztályán őriztek. CIA-tisztviselők még a puccsot megelőző években kapcsolatba léptek Parmannal – egy hajdani amerikai tisztviselő elmondása szerint, akinek szerepe volt ebben az ügyletben (Parmant megölték a puccs során) – egyebek közt a PKI-re vonatkozó hírszerzési anyag ügyében. Az említett egykori tisztviselő, akinek az elbeszélését mások, akikkel interjút készítettem, úgyszintén megerősítették, azt mondta, hogy az indonéz listáit vagy kartotékjait nem tartották megfelelőnek az amerikai elemzők, mert ezek „országos” szinten azonosították a PKI vezetőit, ám nem voltak képesek ezerszámra azonosítani azokat, akik regionális vagy városi-községi szinten irányították a pártot, vagy akik titkos alkalmazottai voltak, vagy egyéb beosztásuk volt, például a pénzügyeket intézték.

Amikor e nyilvánvaló nem-megfelelés lehetséges okáról Marshall Green volt amerikai nagykövetet kérdeztem egy 1989 decemberében készített interjúban, a következőképpen jellemezte saját fölfogását:

Tudom, hogy sokkal több információnk volt, mint maguknak az indonéziaiaknak. [...] Először is, meglehetősen veszélyes lett volna [az indonéz katonaságnak ilyen listát összeállítania], mert a kommunista párt mindenütt jelen volt, és elkapta volna [a hírszerzési gyűjtőket] [...] mert ott voltak az előretolt embereik [a fölötteseik között, akiknek egyike-másika a PKI-val rokonszenvezett]. A légierőnél halálbüntetéssel járt volna ilyen csinálni. És alighanem igaz volt ez a rendőrségre, a haditengerészetre is – a szárazföldi haderőnél pedig a körülményektől függően. Véleményem szerint, amikor kitört ez a dolog, a hadsereg valósággal éhezett az értesülésekre arról, hogy ki kicsoda [a PKI-ben].

1966 végén az amerikai adatértékelések, összevetve az amerikai névjegyzékeket a letartóztatottokról vagy meggyilkoltokról szóló jelentésekkel, kimutatták, hogy a hadsereg szétzúzta a PKI-t. Ez általánosan nagy megkönnyebbülést eredményezett. „Senki sem törődött” a mérsárlással és a tömeges letartóztatásokkal, mert az áldozatok kommunisták voltak, mondta nekem az egyik washingtoni tisztviselő.

(Fordította: Csala Károly)

Deutscher, Lenin és a kelet-európai perspektívák

Néhány gondolat a szocializmus elméletörténetéről¹

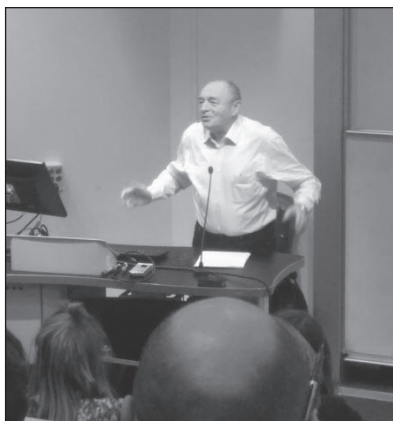
Szeretném megköszönni az Isaac Deutscher Memorial Prize Bizottságnak e rendkívül jelentős díjat. Nagy megtiszteltetés ez számomra. Ugyanakkor tudom: ez a díj nemcsak engem illet. Hanem mindazokat a barátaimat, elvbarátaimat elsősorban az Eszmélet folyóirat köreiből, akik támogattak, segítettek, és megosztották velem gondolataikat, munkáikat, s akik Magyarországon vagy annak határain kívül velem együtt ápolják a marxista szellemi kultúrát. Köszönet azoknak, akik még ide is eljöttek. Köszönet jár a családtagok támogatásáért is; „meg nem fizetett munkájuk” nélkül egyetlen tudományos mű sem készül el. Külön köszönöm a kötet fordítójának igen nehéz munkáját.

Deutscher Magyarországra érkezése

Hozzánk, Magyarországra Isaac Deutscher történelmi életműve a maga egészében az 1989-es rendszerváltással érkezett meg, noha már évekkel korábban megindult a magyarországi Deutscher-recepció. Tulajdonképpen a befogadással egyidőben, annak részeként – ő ezen biztosan nem csodálkozott volna – megkezdődött diszkreditálása is: mindenekelőtt liberális „szelídült” ex-sztálinisták igyekeztek őt meg-rágalmazni, a sztálinizmus gyanújába keverni.¹ Sokan nem pontosan értik Nyugaton, olykor még baloldaliak sem, hogy a '89-es rendszerek új hatalmi elitjeinek szemében a marxizmus a maga általánosságában lett bűnbak, követői pedig egyenesen az új kor leprásai. Érthető hát, ha Isaac Deutscher munkássága a marxisták szemében napjainkban különösen is megvédendő szellemi érték.

¹ A *Historical Materialism* konferencián (SOAS, University of London), 2016. november 11-én elmondott *Deutscher Memorial Prize Lecture* magyar nyelvű, írásos változata.

Fontos és nem előzmények nélküli momentum, hogy Deutscher *Sztálinról* írt munkája már 1990-ben megjelenhetett magyar nyelven.² Deutscher „felfedezését” megkönnyítette számunkra, marxista értelmiségek számára az ő közép-kelet-európai kulturális eredete. Kelet-Európán belül a közép-kelet-európai alrégió, a „közös haza” a félperifériás, rendies kapitalizmus és a tekintélyuralmi tradíciók specifikus találkozási területe: a

Krausz Tamás Londonban

balti térségtől Lengyelországon és Magyarországon át egészen Horvátországig terjed. Jól elkülöníthető ez az „övezet” Kelet-Európa másik három, az orosz-ukrán-belorusz, a balkáni és a „nyugat-kelet-európai”, vagyis a leginkább polgárosult cseh és szlovén térségétől.

Deutschernél autentikusabban senki nem nyilatkozhatott saját eredetéről. Nem sokkal halála előtt egy híres tv-interjúban („Németország és a marxizmus”³) így vélekedett: „A német kérdés iránti élénk érdeklődésem már a szülői házban kialakult. A gyermekkoromat és a korai éveimet Krakkóban és Krakkó körül töltöttem el. Lengyelországnak ez a része három birodalom találkozási pontja. Az egyik az orosz Lengyelország volt, a másik a német Lengyelország, mi pedig az osztrák Lengyelországban éltünk – zsidók és lengyelek, csehek és magyarok között. Ez volt a mi Európánk tarka találkozási pontja.”⁴ Innen indultak az első korai szocialista forradalmárok, de a Horthyk, a fehérterroristák, a Piłsudskik, az „erdei testvérek” és az usztasák is.

A forradalmárok pályáján az „orosz jelenségnek” különös szerep jutott. Memoárjában Trockij maga is megemlékezett a nagy orosz kultúra „szívó hatásáról”, amely szinte maga köré tömörítette a lázadó értelmiségieket a birodalom minden részéből, sőt határain kívülről is. Deutscher igen hamar a forradalom, pontosabban forradalmak értelmezőjeként fogta fel saját „küldetését”. Már nagyon fiatalon az orosz októberi szocialista forradalom, mint később hangsúlyozta, „a XX. század legfontosabb eseményének” hatása alá került, és élete végéig ki is tartott mellette. Szinte természetes módon került Lenin, Trockij, Sztálin és a szovjet fejlődés érdeklődése, munkássága középpontjába.⁵

Majd hozzáfűzte: „Miótán 18 évesen végleg elhagytam a szülői házat és Varsóba mentem, jóval idősebb emberek köréhez csatlakoztam, akik belemerültek az orosz irodalomba és az orosz gondolkodók és forradalmárok hatása alá kerültek.”⁶ Ehhez hasonló kulturális ere-

dettel – bár más-más szociális háttérrel – sok magyar forradalmár is rendelkezett, Szabó Ervin és Lukács György, Sinkó Ervin vagy Varga Jenő, hogy csak a legismertebb magyar marxistákra utaljak, de megemlíthető az Angliában különösen népszerű Polányi Károly⁷ is. Tehát a kelet-európai forradalmárok e generációjának sorsközössége, egész pályája – mint közös pont – az orosz forradalommal, annak következményeivel, sorsával, radikális értékrendjével, a sztálinizmussal és a desztalinizálással, az antifasiszta ellenállással és az azt követő korszak „marxista reneszánszával” fonódott össze. A forradalmárok e generációja – Deutscher ezt magára nézve külön írásban hangsúlyozta – nem szentimentális okokból vált egy életre a marxizmus elkötelezettjévé, hanem azért, mert anélkül nem tudta volna megérteni az őt körülvevő világot, e világ történetét.⁸ Marxista elkötelezettségére vonatkozóan jellemző egy másik kijelentése is, amely – mintha a ’89-es rendszerváltás folyamatának és következményeinek szubjektív elemeit értékelné – igen tanulságos: „Természetesen marxista vagyok. Azoknak a kritikusaimnak a többsége, akik engem »megátalkodottnak« neveznek, vagy azt mondják, »sohasem fogok semmit megtanulni«, olyanokból tevődik össze, akik valamikor hagyták, hogy Sztálin tanítsa ki őket úgy igazából, és akik később antikommunisták lettek.”⁹

Mondhatnánk némi malíciával: Deutscher még nem ismerhette a ’89-es rendszerváltás történetét, ahol az ő „elárulása” közhelyes sztorivá zsugorodott volna. A „Horowitz-jelenség”¹⁰ mifelénk szinte természet történeti szükségszerűségnek hat. Ám mégis, ez a ’89-es fordulat „legalizálta” a térségben magát Deuschert és műveit. Életében, de még halála után is vagy két évtizedig, mint „rendszerkritikus trockista” gyakorlatilag indexen volt csaknem az összes államszocialista országban, olyan marxista teoretikusokkal együtt, mint például az 1956-ban emigrált Mészáros István, aki Lukács György tulajdonképpen egyetlen hűséges – noha nem kritikátlan! – tanítványa maradt mind a mai napig.

Mint látni fogjuk, nem véletlen, hogy Magyarországon az első legális publikáció Deuschertől és Deutscherről mint történészről már 1985-ben megjelenhetett.¹¹ Sőt, zárt kiadványban, az MSZMP saját káderei számára elérhetőn, bizalmas jelzéssel már jóval korábban, 1968-ban megjelent a *Befejezetlen forradalom* c. munkája.¹² Ekképpen nálunk a 80-as évek közepén leírható volt, mégpedig a „Filozófiai Oktatók Továbbképző Központjának” hivatalos lapjában, hogy Isaac Deutscher módszertanilag gyümölcsöző történeteszemlélete mind *Sztálin*jában, mind a *Trockij*-trilógiában a legjobb marxista történétírói hagyományt követi és teremti újjá. Eközben 1991-ig sem a Szovjetunióban, sem Lengyelországban még a szamizdatban sem jelent meg semmi érdemleges sem Deuschertől, sem Deutscherről,¹³ aminek okai az eltérő nemzeti fejlődés sajátosságaiban keresendők, amelyekre a megfelelő helyen még részletesebben kitérek. A mából nézve, Isaac Deutscher

főbb történeti munkái – egy meghatározott értelemben – a marxizmus hatvanas évekbeli kelet-európai reneszánszának előtörténetéhez tartoznak.

Személyesen rám, aki éppen a rendszerváltás periódusában a bolsevik vezetők biográfiáival foglalkoztam, különösen erős hatást gyakorolt Deutscher munkásságának erkölcsi tisztasága, egyértelmősége. Lenin alakjának megrajzolásakor különös hangsúlyt fektetett arra, hogy Lenin és Sztálin „örökségét” szétválassa, s ebben az erkölcsi mozzanat fontosságát is kidomborította. De nem az elvont, pedellusi moralizálás értelmében. Számára Lenin munkássága nem valamiféle történelem feletti elvek absztrakt gyűjteménye volt, nem a mítosz-, a kultusz-teremtés, vagy napjaink antikultusz-teremtése értelmében, hanem mint szociális-politikai törekvések, gazdasági intézkedések inherens része. Deutscher utolsó, Leninnel foglalkozó írásában a Szovjetunió létrehozásával kapcsolatos Lenin-önkritikát idézte fel. Ebben Lenin a bürokratikus elnyomás tényeit, a nagyorosz sovinizmust és saját magát ostorozta, hogy nem tett meg mindent e szociális betegség ellen, amit Deutscher így idézett fel: „»Úgy látom nagy hibát követtem el Oroszország munkásai ellen«: hogy képes volt ilyen szavakat kimondani, Lenin morális nagyságának lényegi eleme.”¹⁴

Összefoglalón tehát azt mondhatjuk, hogy a mi generációnk, a 60-as években eszmélkedők számára Isaac Deutscher három szempontból bizonyult jelentős alkotónak.

1. Deutscher új bizonyosság volt arra, hogy nemcsak lehetséges, hanem van is „kelet-európai” eredetű marxizmus Nyugaton, amely „túl van” a legitimációs ideológián.¹⁵ Ez igen fontos felismerés volt, hiszen erősítette a magyar kritikai marxista gondolkodást, hasonlóképpen, mint később Mészáros István „hazahozatala”.

2. Deutscher munkássága hiteles módon kivonta az orosz forradalom és a forradalom vezérkarának személyes történetét a hivatalos szovjet történetmagyarázat kánonjából, elméleti és szakmai értelemben egyaránt. Az első magyar Sztálin-biográfiában, amely 1989-ben oroszul is megjelent,¹⁶ Deutscher *Sztálinjára* mint alapl műre hivatkozhattunk. Ez megnövelte a mű erkölcsi jelentőségét.

3. Deutscher *Sztálinja* és Trockij-trilógiája kritikai alternatívát kínált mind a sztálinista, mind a nyugati polgári történet- és világfelfogással szemben, még Sztálin életében. *Arra ösztönöz itt minket Kelet-Európában, hogy az ún. reális szocializmus belső történelmi alternatíváit a sajátos történelmi tapasztalataink fényében feltárjuk.*

Mint fentebb jeleztem, a magyarországi Deutscher-recepció hamarosan elutasításba csapott át. Több mint szimbolikus: '89 után elsőként a Szovjet Hadsereg politikai főcsoportfőnöke, a „demokratává” avaszt korábbi „pártkatona”, Volkogonov tábornok tollából származó Trockij-értelmezés, később a Robert Service által „felülvizsgált” Lenin, majd Trockij-ábrázolat,¹⁷ – valójában leleplező hangvételű ahistorikus

munkák – adták meg az alaphangot szerte Kelet-Európában is, amire számos kritikai reflexió mutatott rá.¹⁸

Deutschert „kijavítani”, kisebb-nagyobb tévedésein csámcsogni a szovjet levéltárak megnyitása után, nem több, mint a kelet-európai rendszerváltás szellemi igazolásának jelentéktelen mozzanata. Ezek a „kijavítások” nem tudják elhomályosítani Deutscher Trockij-trilógiáját: egész szellemi öröksége mai szemmel olvasva is eleven hagyaték.¹⁹ Műveit olvasva számos, ma is komoly tanulságokkal, izgalmas problémafelvetésekkel találkozunk, amelyek közül – természetesen – csak néhányra foglalkozom ebben az előadásban. Mindenekelőtt azokkal a kérdésekkel, amelyek Magyarországon és talán a kelet-európai régió egészében mindmáig megtermékenyítették a marxista gondolkodást, illetve tartós intellektuális kihívásnak tekinthetők.

A történelmi alternatíva: múlt és jelen

Láttuk, Magyarországon a Deutscher-recepció a 80-as évek közepén azzal kezdődött, hogy művei a szovjet fejlődésre vonatkozóan a hivatallal szemben álló alternatív értelmezéseket ösztönöztek. Fontos fejlemény volt mind a szovjet történelem historiográfiájában, mind az elméletben, hogy Deutscher R. G. Collingwood hatására²⁰ (is) szakított a történeti múltnak azzal az ideologikus felfogásával, amely a vak szükségyszerűség mechanikus termékeként szemlélte a történelmet, és amely elvont elméleti modellek közé zárta a történelemértelmezést.²¹ Tegyük hozzá, hogy a marxista történészek körében Deutscher, illetve E. H. Carr volt az első, aki mind szakmailag, mind módszertanilag a bolsevizmus és a Szovjetunió történelmét valóban tudományos alapra helyezte.

A tulajdonképpen még ma is tartó történetelméleti vita egyik centrális kérdése a történelmi fejlődés *alternatív szerkezetéről* szólt.²² Deutscher szinte mindenkit megelőzve tette fel a történelmi alapkérdést a szovjet fejlődés, a „nagy áttörés”, a „második forradalom” vonatkozásában: volt-e annak alternatívája.²³ Akkoriban a kérdés Kelet-Európában azért lett oly izgalmas, mert úgy tűnt, a 60-as évek radikális alternatívákat érlel. Később, a peresztrojka időszakában sem véletlenül ez a kérdés került a középpontba. Terjedelmi korlátok miatt csak utalok a 60-as évek Közép-Kelet-Európájában kibontakozó gazdasági és politikai reformkísérletekre, a filozófiai-kulturális megújulásra, a „marxizmus reneszánszra” stb., amelyek háttérében az SZKP XX. és XXII. kongresszusa állt. Vizsgálódásunk szempontjából fontos az 1961-ben, a XXII. kongresszuson elfogadott új elméleti pártprogram, amelyben a „kommunista társadalom mint a társadalmi öngazgatás rendszere” jelent meg. Noha Hruscsov reformjai nem voltak szinkronban az elmélettel, mégis újra megnyílt a szocialista perspektíva a filozófiai gondolkodás

egy absztraktabb szintjén. Mindenekelőtt Lukács Ontológiájában az *alternatíva* fogalmának a teoretikus megalapozására gondolok.

Lukács Marx közismert gondolatából indult ki, miszerint „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon választott, nem maguk választotta... körülmények között...”, majd hozzátette, hogy „nincsenek nem konkrét alternatívák, ezek sohasem választhatók el [...] hic et nunc-juktól.”²⁴ Tehát az alternatívák „okszági láncot hívnak létre”, miközben a cselekvőknek minden konkrét történelmi szituációban konkrétan kell számba venniük a lehetőségeket. Ezt Lukács – akárcsak Deutscher – Leninnek az 1917-es forradalomban játszott szerepével illusztrálta. Ugyanis a történelmi alternatívák „megoldódásának” inhere ns mozzanata, hogy egy adott korszakban a társadalom és az egyén mennyiben rendelkezik az alternatívák felismerésének képességével.

Itt jegyzem meg, hogy e tekintetben Deutscher Sztálint és Trockijt úgy is szemügyre vette, mint történelmi alternatívák megtestesítőit. A fő történelmi személyiségeken keresztül látjuk az egymásba fonódó alternatívák felbukkanását, majd szétesését, és végül a megvalósuló bonyolult történelmi folyamat keretei között valami újnak a létrejöttét. Viszonylag (!) könnyű a történésznek eljárnia, amikor Sztálin bűncselekményeit kell leírnia és elítélnie, de sokkal nehezebb dolga van, amikor e szituáció létrejöttének bonyolult folyamatait rekonstruálja a dokumentumok, források tükrében. E történelmi rekonstrukció módszeréhez fontos Lukács intelme: a gondolkodás történetében egyfajta „hamis antinómia” jött létre: „az egyik oldalon történelmi relativizmus, a másikon a logikai-rendszerező dogmatika”.²⁵ Nos, Deutscher – számos korabeli és mai kritikusával ellentétben – a relativizmus szküllája és a dogmatika karúdbisze között igazán jól hajózott: Lukács kifejezésével, mindig a „folyamatszerűség” irányába igyekezett tájékozódni. Ennek igen fontos illusztrációja, ahogyan Deutscher *A lefegyverzett prófétá*-ban az 1923-ban megszerveződött baloldali ellenzék tevékenységét vizsgálta. Tulajdonképpen az öt évvel későbbi sztálini fordulattal való összefüggésben értelmeződik a baloldali ellenzék politikája. Végző soron, Deutscher a sztálini személyi diktatúra kialakulását úgy rekonstruálta, mint a különféle, rohamosan összeszűkülő alternatívák eliminálódásának folyamatát.²⁶

Trockij és a baloldali ellenzék *antibürokratikus* („munkásdemokrácia”) politikai küldetésében és az erőltetett iparosítás, az „eredeti szocialista felhalmozás” (Preobrazsenszkij) egyidejű meghirdetésében tárul fel a kibékíthetetlen ellentmondás.²⁷ „Trockij különös végzete abban állt, hogy még amikor hadat üzent a bürokrácia politikai elbizakodottságának és arroganciájának, akkor is meg kellett próbálnia ráébreszteni a bürokráciát »történelmi küldetésére«. Amikor az eredeti szocialista felhalmozást szorgalmazta, akkor éppen erre akarta a bürokráciát rávenni. Ám ez a tökefelhalmozás az adott körülmények között aligha volt kibékíthető a munkásdemokráciával. Nem volt elvárható, hogy

a munkások önként lemondjanak a „bérük feléről” az állam javára, ahogyan Trockij igyekezett rábírní őket, hogy ezzel járuljanak hozzá a nemzeti beruházáshoz. Az állam a „bérek felé” csak erőszakkal tudta elvenni, de ennek érdekében a munkásokat meg kellett fosztani minden tiltakozási eszközüktől, és fel kellett számolni a munkásdemokrácia utolsó maradványait is.”²⁸

Tulajdonképpen Deutscher ezt az ellentmondást már a forradalom periódusában felismerte éppen Leninnel kapcsolatban: már Lenin szembesült a forradalmi öngazgatás céljai és a bürokratikus elnyomó állam valósága közötti ellentéttel.²⁹ Lukács György pedig az orosz forradalom „korlátozottságát” a forradalom és a Szovjetunió fejlődésének „nem klasszikus jellegéből” vezette le.³⁰ Vagyis nem egyszerűen a „félperiféria” gazdálkodási és kulturális lehetőségeinek korlátairól, az „egyenlőtlen fejlődésről”, a tekintélyelvű hagyományról és a Szovjetunió világrendszeren belüli – gazdasági, politikai és katonai értelemben vett – izolálódásáról volt szó. Hanem mint következményről, arról, hogy „szétesőben” volt a gazdálkodás-termelés és a demokrácia fogalmi egysége. Pedig a „kelet-európai” (benne a szovjet) marxizmusban már Plehanovtól kezdve (valójában Marxtól) a felhalmozás, a gazdálkodás, a termelés módja magában foglalta a politikai demokrácia kérdéskörét, hiszen az utóbbi az előbbi mozzanata. Később Mészáros István ezt a tényállást az „érdemi demokrácia” (substantial democracy) fogalmával írta le.³¹

1956 és a szocializmus

1956-ot követően az antisztálinista marxizmus minden irányzatának legmélyebb gyakorlati kérdése az volt, hogy miképpen lehet ezt az egységet, a gazdálkodás és a demokrácia egységét helyreállítani. Szerzte a világon, az antisztálinista kommunista baloldal számára úgy tűnt, hogy 1956 munkástanácsai ezen egység megteremtésének szervezeti kísérletei. Ez volt az „'56-os miniszter”, Lukács és számos más gondolkodó elméleti munkásságának gyakorlati tétje végig a 60-as években, noha 1956 eseményeinek hatása alatt a magyar párhivatalnokok, Kádárral az élen, – természetesen – más paradigmában gondolkodtak a *szovjet fegyverek védőszárnyai alatt*. Míg Lukács 1956 munkástanácsai kapcsán az 1917-es orosz munkástanácsokra asszociált,³² a hivatalos pártálláspont a munkástanácsok ellenforradalmi szerepét hangoztatta. 1956 az elméleti problémát nagyon is a gyakorlati kérdésekre állította át. Ám Isaac Deutscher '56 kapcsán (is) a radikális baloldali értelmiség egy részétől éles bírálatokat kapott. Ezeket a bírálatokat kevésbé elméleti, mint inkább politikai ihletettségű kritikáknak foghatjuk fel. Tony Cliff egyenesen a sztálinizmusnak való behódolásként, „kapitulációként” értékelte újabb munkáit.³³ J. Jakobson pedig 1965-ben Deutschert, aki

a kapitalizmus visszaállításának veszélyét az '56-os felkelésben felbukkanó Mindszenty-jelenséggel illusztrálta, egyenesen az „apologéták” közé sorolta.³⁴ Számos baloldali szerző ma is berzenkedik Deutscher felfogásától, még mostanság is Deutscher sztálinizmussal való „megbéküléséről” írnak; „a deutscherizmus a vigasz elmélete” volt.³⁵ Deutscher esetében valójában inkább arról volt szó, amiről J. Ebel írt ezzel kapcsolatban: *reményekről*. A Nagy Honvédő Háború és a XX. kongresszus után a kommunisták nehezen fogadták el, hogy a főnixmadár csak a legendában létezik. Deutscher történeti koncepciójából egyértelműen fakadt, hogy – mint lehetőség – a sztálinista fejlődéssel szemben alternatívaként ott kísért a kapitalizmus visszaállításának réme. Noha mint J. Ebel megjegyezte, a történelmileg meghaladott forma visszatérésének valódi tartalmáról nem alakíthattak ki világos képet, de hiszen, tehetjük hozzá, jóval később is sokan eltévedtek a megítélésben.³⁶

Azóta a történelmi vizsgálatok, mindenekelőtt az 1956 szocialista tendenciáját reprezentáló munkástanácsok dokumentumai bizonyítják, hogy maguk a munkástanácsok mindegyike két irányú elhatárolódást tartott fontosnak, a fejlődés két irányú veszélyére figyelmeztetett 1956. október 23. és november 4. között: a tőkés és a sztálinista restauráció egyidejű veszélyére. Hiszen a munkástanácsok gyakorlatilag összes dokumentuma tartalmazta, hogy a gyárakat és a földet a kapitalistáknak és a földesuraknak vissza nem adják.³⁷ A kapitalizmus visszaállításának lehetőségét Deutscher – nem logikátlanul – alapjában az euroamerikai NATO-háttérrel kapcsolta össze. Másfelől ezek a dokumentumok a kommunisták hezitáló részét igyekeztek megnyugtatni afelől, hogy a felkelés általuk reprezentált alapvető iránya nem a kapitalizmus visszaállítása felé megy. Tehát a munkástanácsok a sztálinizmus és a kapitalizmus közötti „harmadik utat” képviselték, aminek – mint látni fogjuk – közvetlenül „formációelmélet” következménye, jelentősége lett. Értékeljük bárhogyan a magyar felkelés történelmi jelentőségét, egy dolog vitathatatlan: nem hagyta érintetlenül a szovjet és a kelet-európai rendszerek jövőjét általában. Elkerülhetetlenül fel kellett tenni a trockiji kérdést: „Mi a Szovjetunió és merre tart?” Vagyis 1956 kikezdte a sztálini társadalmi formaelméletet, amely a sztálini diktatúrát a szocializmus fényével világította meg. Ennek hatására, és persze nem függetlenül a nyugati baloldali fellendüléstől, az antiimperialista-antikolonialista harc pozitív hatásától, át kellett gondolni a szocializmus perspektíváit világméretben is.

Magyarországon Tókei Ferenc sinológus és filozófus, Lukács György és követői (Budapesti Iskola néven is szokás őket emlegetni)³⁸ a döntő elméleti kérdéseket feszegették, amelyeket Jugoszláviában a Praxis-kör, Lengyelországban Kołakowski, Kuroń és mások, Csehszlovákiában a reformmozgalmak aktualizáltak. Vagy utalhatunk éppen a szovjet fejlődés belső alternatíváinak vizsgálatát elvégző W. Brus,

lengyel közgazdász magyar nyelven is olvasható munkájára, vagy Szamuely László *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok* c. művére (1971). Aligha tévedek, ha egy új szocializmus filozófiai meg-alapozását mindenekelőtt Lukács *Ontológiájában* és *Demokratisierung Heute und Morgen*-jában, valamint Marx társadalmi forma-elméletének Tőkei Ferenc által elvégzett rekonstrukciójában látom. Lukács az Ontológiában maga is nagyon fontosnak nevezi az „ázsiai forma” marxi fogalmának e rekonstrukcióját,³⁹ amely potenciálisan az antikolonialista harc elméleti alapjait is nagy mértékben differenciálta, s léket vágott az Európa-centrikus marxizmus gondolkodásmódján.

Nyugaton az elméleti perspektívákat az 1960-as évekig lényegében a II. világháború előtti viták és koncepciók határozták meg. A nem kommunista párti nyugati baloldaliak, gyakran marxisták körében is az *államkapitalizmus*ról szóló elgondolás mint a szovjet fejlődést leíró elmélet volt a legnépszerűbb 1929 és 1941 között. Ám ez az unilineáris séma jól illeszkedett a korszak „vulgármaterialista” légkörébe, amely öt társadalmi forma (ősközösség, rabszolgaság, feudalizmus, kapitalizmus, kommunizmus) egymást követő kronológiai sorrendjéből indult ki, és attól el nem távolodott.⁴⁰ Az államkapitalizmus-elméletet 1947-ben Tony Cliff megújította (és egész mozgalom szerveződött rá), amely a tulajdon kérdését szembeállította a hatalom kérdésével.⁴¹ A Tőkei Ferenc által – filológiaiilag is hitelesen – rekonstruált marxi társadalmiforma-elmélet az ilyen típusú szembeállítások meghaladására is irányult. *A szovjet rendszer jellegének* kérdése a társadalmi forma *egészének* kérdéseként merült föl, amely lényegét tekintve az állami, a magán- és a közösségi tulajdon egymáshoz való viszonyának történelmi sorsáról szólt.⁴² A sztálini korszakban kanonizálódott vulgármarxizmus a 30-as években kiiktatta az ázsiai termelési mód (ÁTM) elméletét és historiográfiáját.⁴³ Később Nyugaton az ÁTM Wittfogel közreműködésével, vulgarizálásával ismét politikai „magyarázó elméletté”, a politikai harc direkt eszközévé vált a „keleti despotizmus” ellen a Szovjetunióban. Az elmélet elterjedtségére utal, hogy a 80-as évek közepén még Ernest Mandel is felkarolta.⁴⁴

Összefoglalóan: az ÁTM fogalmi rekonstrukciója több dologról szólt egyidejűleg. Először, leszámolt a történelem, a társadalmi formák egyenes vonalú fejlődésének képzetével. Továbbá, kiderült, hogy a szocialista forradalom után nem feltétlenül a szocializmus és a kommunizmus megvalósulása következik be, amennyiben Marx és Lenin „háromlépcsős” (átmeneti korszak, szocializmus, kommunizmus) fejlődési elgondolásától eltérően alakul a történelem, és megreked az állami tulajdon, az állami gazdálkodás valamely fokán. Valami más társadalmi forma jött létre, mint ahogyan az az elméletben szerepelt. Deutscher már Sztálinról szóló könyvében is feltette a kérdést: vajon *szocializmus volt-e a sztálini Szovjetunióban*, ahogyan azt az 1936-os szovjet alkotmány (is) deklarálta. Vagy valami más társadalmi forma

jött létre „a szocializmus egy országban”-jelszó jegyében, amely jelszó elméleti „monstruozításáról” aligha írtak jobb tanulmányt, mint amelyet 1976-ban a *New Left Review*-ban⁴⁵ Sartre írt, aki igen nagyra becsülte Deutscher munkásságát. Továbbá Tőkei tisztázta, hogy az állami tulajdonnak (is) milyen különböző formái lehetségesek a különböző történelmi időkben, noha bizonyos összefüggéseik egyetemlegesen is megállapíthatók. Világos, hogy az állami tulajdon szerkezete és funkciója a kapitalizmusban és minden más formában különféleképpen működik. És felvetette a fő kérdést, hogy mi lehet az állami tulajdon sorsa a különböző termelési módokban, s hogyan alakulhat át közösségi tulajdonná a kommunizmusban, amely rendszer a történelem egyik lehetősége csupán.⁴⁶

1989 vs 1968

Hogy a kommunizmus csak egy *elvont* lehetőség a történelemben, azt valójában csupán 1989-ben értettük meg a maga teljességében.⁴⁷ Ez akkor is igaz, ha 1968 Kelet-Európa számára két alapvető dolgot jelentett: gazdasági reformok és Csehszlovákia megszállása. Mindkettő a szocializmustól távolított, nem pedig közelített bennünket, de mindkettő a szocializmus nevében történt. Magyarország e tekintetben (is) tükrözi a történelmi szituáció alapvető ellentmondásait. Gazdasági reformok, azaz a tervgazdaság átalakítása: decentralizálás, anyagi érdekelttség, piaci ösztönzők bekapcsolása. Másfelől viszont a politikai reformok elodázása, a „szocialista demokrácia” kiüresítése. Lukács hiába kürtölte világgá, hogy a gazdasági reformok *önmagukban*, a termelés és a fogyasztás demokratizálása, a szükségletcentrikus gazdálkodás megteremtése, a termelői osztályok részvétele nélkül a polgári átalakulás meghonosodását, a „fogyasztói társadalom”, a rekapitalizáció útját kövezi ki. *Tertium datur* – a sztálinizmus és a kapitalizmus között – írta. 1968 „világforradalmának” (Robert V. Daniels) veresége, az „ellenforradalom” hamar megmutatta, hogy a kapitalizmus új fejlődési fázisa, a *neoliberalizmus*, a globális világrend a maga transznacionális kapitalizmusával, informatikai technológiájával, a tőke szabad áramlásával a kis államok gazdasági legyengítését és a rendőrállami eszközök megerősödését, a szocialista kísérletek eltiprását involválta. Mindez Thatcher és Pinochet nem titkos „üzenetében” benne foglaltatott már a 70-es évek elején.

Az elméleti irodalom történetében is tükröződik, hogy az „alternatíva” Kelet-Európa bármely régiójában a fejlődés elvontan három lehetőségét rejtette magában. Az egyik fejlődési útként a status quo megőrzése kínálkozott, a másik út a kapitalizmus visszaállítása, a rendszer szocialista irányú átalakítása, a harmadik út. A csehszlovákiai eseményekben, a magyar „új gazdasági mechanizmusban”, majd a

lengyelországi Szolidaritás mozgalomban és a jugoszláv átalakulásban (a piac és az öngazgatás szervesen keverékében) mindhárom lehetőség manifeszt módon ott munkált. Természetesen a Szovjetunióban is látenszen jelen volt az *alternatíva*, még akkor is, ha Hruscsov nem értette azt. Ám 20 évvel később a peresztrojka periódusa tette világossá, hogy a fejlődés e hármas lehetősége nyilvánvalóan nem azonos esélyekkel rendelkezik.

Utaltunk rá, hogy Lukács György 1971-ben úgy halt meg, hogy a „marxizmus reneszánszának” szellemében a magyar gazdasági reformokat a társadalmi önszerveződés erősítésével, a munkástanácsi demokráciával kívánta részben ellensúlyozni, részben kiteljesíteni.⁴⁸ Ám a kommunista pártokban, az MSZMP-ben „klasszikus” fokon a „dogmatikusok” és a „revizionisták” 1988-ig a fő dologban mindig kiegyeztek: a szocializmus „megjavítását” piaci reformokkal kívánták elérni az egypártrendszer és saját hatalmuk keretein belül.

E fejlődés antikapitalista kritikusai – párton belüliek és kívüliek – már a 70-es években elköteleződtek a rendszerkritika mellett. Filozófiai értelemben és szimbolikusan mondom, az alternatívát kimunkáló – bár számos tekintetben, így például a „tudathoz fellebbező”, vagy a munkamegosztás kérdésének megítélésében „taktikai” engedményeket tevő⁴⁹ – Lukácstól indultunk (*Demokratisierung*, 1968) és a szocializmus filozófusáig, Mészárosig jutottunk (*Beyond capital*, 1995).⁵⁰ A lukácsi hagyományból érkező marxisták többsége a kommuna-szocializmus, a munkás-öngazgatás felől építkezve jutottak el végül a rendszerváltás liberális elfogadásáig, sőt támogatásáig. Ám a 80-as évek legelején Heller, Fehér és Márkus már az emigrációból, *A diktatúra a szükségletek felett* sokat mondó címmel publikált munkájuk előszavában még azt írták: „Mi mind a hárman meg vagyunk győződve, hogy ma a világnak nem kevesebb, hanem több szocializmusra van szüksége”⁵¹

Ugyanebben az évben, 1983-ban Bence György és Kis János *A szovjet típusú fejlődés marxista szemmel* című könyvükben a közösségi és csoporttulajdon, a munkás-öngazgatás megvalósításán keresztül javasolták az állami tulajdon betonfalának lebontását.⁵² Majd azt követően, hogy a 80-as évek közepén, a lengyelországi Szolidaritás szakszervezetben, vereséget szenvedett a munkás-öngazgatás irányzata, Magyarországon is hirtelen megcsappant a száma azoknak, akik a munkásmozgalom, a szocializmus mint *tertium datur* megvalósításáról gondolkodtak. Az *Eszmélet* folyóirat előtörténetéhez tartozik a régi rendszer méhében, az új öngazgatói szocializmus filozófiai, történeti és részben politikai megalapozásának egy másik típusú kísérlete.

A „létező szocializmus” alapszerkezetéről és annak meghaladásáról elmélkedve, a 80-as évek első felében konkrétabb analízisek is születtek. Az öngazgatói szocializmus egyik első élharcosa, Tütő László abból indult ki, hogy az elkülönült társadalmi szférákat a társadalomszerveződés új, önkormányzati formája váltja fel, ami nem pusztán

öntörvényű piaci és politikai-hatalomtechnikai stb. racionalításra épül, hanem átfogó ésszerűségből indul ki. Ebben a felfogásban a társadalmi önszerveződés a „szocializmus iskolája”, ezért nem meglepő, hogy az államszocializmus korának elméleti irodalmában „a különböző önkormányzati, öngazgatási törekvések ismét felbukkantak. Újra megfogalmazódik, hogy mind lakóhelyi, mind munkahelyi szinten szükséges a döntéshozatal és a feladatvégzés egyesítése: a különböző intézmények önfinanszírozó módon történő működtetése. Eszerint, az érdekeltek maguk határozzák meg igényeiket és ezek kielégítéséről autonóm lakossági, illetve dolgozói feladatvállalás formájában maguk gondoskodnak.”⁵³

Azonban 1968 veresége Kelet-Európában, egyre inkább a polgári alternatíva kimunkálása irányába nyomta a rendszerkritikai ellenzékét. Bár Nyugaton nem kevesen, mégis szintén csökkenő számban voltak azok, akik mint Isaac Deutscher vagy Mészáros István, Rudi Dutschke vagy Frantz Fanon, Ernest Mandel vagy Chris Harman, a *New Left Review* vagy a jugoszláv *Praxis-kör*, Đjilas vagy Rudolf Bahró az „elagott” „kommunizmus”⁵⁴ helyén egy új szocializmust tétéleztek fel reális alternatívaként a Szovjetunióban, Kelet-Európában. Azonban – új mozgalmak meggyökeresedése híján – nem volt helyi és globális gazdasági koncepció, amely a kapitalizmus ideológusai számára komoly kihívás lett volna Kelet-Európa vonatkozásában. Nem is szólva a hivatalos kommunista pártokról, amelyek a rendszer napi menedzselésének problémáiba temetkeztek Keleten és Nyugaton egyaránt.

Kelet-Európában sem tudták a hivatalos kommunisták, hogy mit kellene tenniük, mivel már régen „elfelejtették történelmi hivatásukat”. Amikor Lukács az *Ontológiában* Lenin szemére vetette, hogy „túlságosan kizáró módon és túlságosan feltétel nélkül az ideológia forradalmasítására összpontosít, és éppen ezért ezt az ideológiát nem

Krausz Tamás Londonban

irányítja elég konkrétan a forradalmasítandó tárgy, a tőkés gazdaság megváltoztatására”, csak részben és feltételes volt igaza.⁵⁵ Ugyanis az ideológia ilyen uralmának nemcsak az elmaradottság volt az oka, „minthogy analfabéták vagyunk”. Hanem az is, amire Deutscher gyakran utalt, és amivel korábban Lukács maga is számot vetett, hogy tudniillik a politikában mindig meg kell mondani a „következő lépést”. Lukács éppen ezért támogatta a 20-as évek közepén az elméleti szempontból elfogadhatatlan jelszót, „a Szocializmus egy országban”-t, amelyet Deuschertől Sartre-on át Mészárosig a marxisták sokasága „bombázott szét”. Lukács azonban a 60-as évek reformfolyamata felől szemlélte a dolgokat, amikor végre a *szocializmust* mint gyakorlatot kellett volna napirendre tűzni. Ahogyan fogalmazott: „Ha meg akarjuk újítani ezt a gyakorlatot, pótolnunk kell, amit Lenin elmulasztott: fel kell mutatni azokat a gazdasági alapokat, valamint fejlődési tendenciákat, amelyek itt – és csak így itt – lehetővé teszik, hogy végre megvalósulhasson a burzsoá-citoyen kettősség leküzdése...”⁵⁶ Hát ez az, ami nem történt meg.

Még Lenin idején a *szocializmus* „gazdasági alapjait” leginkább az álmósított, de potenciálisan társadalmasítandó gazdaságban mutatták fel. Deutscher is keveset szólt arról, Lukács sem igen emlegette, hogy a szocializmus ugyanakkor nagyon is megjelent a 20-as években, mint közvetlenül társadalmi gazdálkodási mód, mint termelői és fogyasztói közösség, – egyszóval mint önkéntes társult-szövetkezeti szektor (*kommuna, artyel*) is.⁵⁷ Ezt nevezte Lenin „a szocializmus szigetének”. Ez a „sziget” mind a tulajdon- mind az elosztási és munkamegosztási viszonyok terén eltért a másik két szektortól, a magán- és állami szektortól. A probléma éppen az volt, hogy ez a „sziget” a 20-as évek végén a sztálini fordulat tengerében elsüllyedt (hogy minden adandó alkalommal, minden válságszituációban különböző időben, különböző helyeken újjászülessen a világ különböző tájain). Tehát itt nem pusztán történelmi emlékről van szó, hanem a társadalmi önkormányzás első formáiról, amelyek utódait még a neoliberais világrend sem tudta teljesen elpusztítani. Mi Magyarországon ezeket a szövetkezeti formákat, a termelési demokrácia valóban szocialista csírait igyekeztünk feltárni a 70-es évektől. (Oroszországban a specifikus helyzet következtében erre csak jóval később kerülhetett sor.) Mégpedig egy olyan rendszerben tettük ezt, amelynek legitimációs ideológiája formai értelemben nem zárhatta ki a munkás-önigazgatás gondolatát,⁵⁸ noha a rendszer a gyakorlatban megsemmisítette azt.

Már elhunyt barátunk, Szabó András György e rendszer lényegét fogalmilag meghatározandó, Marx egy terminológiáját rekonstruálta: az államszocializmus fogalmát.⁵⁹ Az államszocializmusról szóló vita régebbi, mint maga a valóságos történelmi kísérlet.

1. Az államszocializmus alapjában a sztálinista fejlődés leszármazottja, bukása a belső ellentmondások következménye. A rendszer

fejlődéstörténetében gyakorlatilag semmiféle előremutató elem nem található, ugyanolyan távol áll tőlünk, mint a fennálló kapitalista rend.

2. Az régi szocializmus minden hiba ellenére folytatható fejlődés, megtagadása a fennálló uralmi rendet szolgálja a maga legitimációs ideológiájában, ezért a múlt alapján pozitív elemeit meg kell védeni az antikapitalista tradíció megőrzése érdekében. A bukás alapján az imperialista ármány és az árulás eredménye.

3. Az államszocializmus egy meghatározott történelmi konstelláció eredménye, s mint ilyen, megismételhetetlen. Bukása alapján belső okok következtében állt elő, de a rendszer fejlődéstörténetében számos olyan kulturális-szellemi és szociális elem halmozódott fel, amely a jövő számára feltétlenül megőrzendő hagyomány. Ezek közé tartozik a társadalmi öngazgatás elméleti és gyakorlati hagyománya.

Ez a fogalom egy össze nem békíthető ellentmondásra, különne-mű oldalakból álló jelenségegyüttesre, hibridre utal, amely a 89-ben megbukott rendszernek a lényegét tárja fel. Ugyanis a hagyományos állam és a(z) elméleti értelemben vett) szocializmus két egymással diametrálisan szemben álló fogalom. Egyfelől a rendszer nem tudott kilépni, „lekapcsolódni” a világgazdasági rendszeréről, annak munkamegosztási struktúrájáról. A centrumrégió függésében keletkezett és részben létezett, sőt, egyes történelmi időszakokban (katonailag vagy gazdaságilag) ez a környezet el is akarta pusztítani.

A rendszer⁶⁰ felszámolta a profittermelést, a magántőke felhalmozódását, illetve annak struktúráit, a kapitalista pénz- és piacgazdálkodást. Az államszocializmus kétségtelenül a többletmunka kisajtolásának politikailag és szociálisan motivált rendszereként működött.⁶¹ Az államszocializmusban a tőkés piacgazdálkodást – a burzsoázia és intézményeinek kisajátítása mellett – az állami tervezés és elosztás különféle formái helyettesítették. Egy új, társadalomtörténetileg még feltárandó,⁶² a hagyományos munkamegosztás által determinált specifikus osztálytársadalom jött létre. De ebben a társadalomban – az Alkotmány szerint – az állami tulajdon *per definitionem* nem volt sem örökölhető, sem adható-vehető. A rendszer – tükrözve eredetét és forradalmi legitimációját, szinte egész története idején – igen változó és, paradox módon, ideológiai harcban állt a kapitalista piacgazdasággal, a privilegizált bürokráciával (!), amelynek felső rétegei az állami tulajdon fölötti rendelkezést gyakorolták.

Ezzel (is) a rendszer „elkonspirálta” valódi lényegét, nevezetesen azt, hogy antikapitalista jellegzetességei ellenére fenntartja a társadalmi egyenlőtlenségek és hierarchiák egész sorát, amelyek a nyugati társadalmakat is jellemezték. De bárhogyan nevezzük is a rendszert, az alapp probléma – „minden konspiráció” ellenére – az első perctől kezdve arról szólt, hogy a nacionalizálendő, államosítandó tőketulajdon, tőkevagyon, majd a létrehozott állami tulajdon, miképpen társadalmassítható. A „konspirációnak” megfelelően, mind a sztálinista

elméleti hagyományban, mind a polgári közgazdaságtan elméleteiben az államszocializmus állami tulajdonát *közösségi, kollektív tulajdonnak* nevezték és nevezik, meghamisítva ezzel a valóságos tényállást.⁶³ A „szocializmusba vezető átmeneti korszak” fogalma azért nem adekvát, mert éppenséggel lezárultak azok utak, amelyek „kivezethettek” volna a szocializmusba, az önkormányzó társadalomba.

Éppen ezért sem érhetett bennünket váratlanul 1989 mint „konzervatív forradalom”, amelynek reakcionárius jellege megfelelt a kelet-európai fejlődés összes sajátosságának.⁶⁴ Akárcsak Isaac Deutscher vagy Lukács a maga idején, mi sem sietettük a rendszer átalakítását, amelyet a „történelem” a világrendszer félperifériáján jellemző oligarchikus és etnonacionalista „genszterkapitalizmus” felé terelt.

Mégis, a rendszerváltás társadalmi-politikai tartalmát a nyugati baloldalon is, a szélsőbaloldaltól a szociáldemokráciáig bezárólag, sokan félreértették, félreértelmezték. Közismert, hogy 1989-ben Ernst Mandel barátunk egyenesen egy új szocialista forradalom lázában égett,⁶⁵ bár tegyük hozzá, később volt ereje álláspontjának felülvizsgálatára. A legtipikusabb magyarázat az volt, amely „kiigazító” (rectifying) forradalomként magyarázta az eseményeket, amelyek egy illúziótól viszik vissza az embereket a polgári demokrácia világa felé, mintha egy új utalérő fejlődés kapujában lettünk volna.⁶⁶

Amit mi közelről láttunk Budapestről Moszkváig, Moszkvától Varsóig és tovább, az arról tanúskodott, hogy áldatlan és vad harc zajlik a társadalom feje fölött a hatalom és a tulajdon újrafelosztása körül a helyi elitnek különböző frakciói és a tőke globális megtestesítői között. Úgy véltük, ennek az egésznek nem lehet más vége, mint újfajta etnonacionalista, tekintélyuralmi rezsim berendezkedése a régióban.⁶⁷ A rendszerváltó elit mind az ellenkezőjéről akartak meggyőzni bennünket; méghozzá két egymással összefüggő kérdésben. Az egyik, hogy nem fontos a tulajdon kérdése, a munkásokat csak a jó bér érdekli. A másik kérdés a demokrácia kérdése volt. Bevezetjük a jogállamot, de a munkahelyeket a tőke ellenőrzése alá helyezzük. Egyik szavukkal csapták agyon a másikat. Két dolgot tudtunk és a tudást elmélyítettük: a tulajdon⁶⁸ a kérdések kérdése, mert egyszerre szól a termelésről és a fogyasztásról, a munkanélküliségről és a társadalmi méretű kirekesztettségről... A tőke nem a terek és utcák elfoglalásától fél, hanem a munkahelyektől... Ott nem ismert kompromisszumot: se munkástulajdon, se munkahely, se demokrácia. S mindezt a *Nyugat utalérésének* bornírt ideológiája alá helyezték, még az sem zavarta őket, hogy ezt Sztálin találta ki. Ennyit arról, hogy kinek s miről voltak illúziói...

Mi sosem felejtettük el, hogy a társadalmi öngazgatás gazdag történelmi tapasztalatokkal rendelkezik a régióban, és nem véletlen, hogy az ilyen kísérleteket a tőkének és a hatalomnak '89-ben is le kellett vernie. E téren a szovjet, a magyar és a lengyel tapasztalatok,

éppen a munkástanácsokkal kapcsolatban, 1989-ben is relevánsak.⁶⁹ Úgy gondoljuk, az emberiség számára nincsen más kiút a kapitalizmus strukturális válságának gyógyíthatatlan rendszeréből. A feladat, amelyre vállalkoztunk oly sok évvel ezelőtt, új feltételek között, de itt áll előttünk. Az új kapitalizmus még a régi államszocializmust számos országban alulmúlja, ami a népek szemében való lejáratódásának elkerülhetetlen része. Hogy mindez mikor tör át, megjósolhatatlan. De egy dolgot tudunk Lenintől, Deuschertől, Lukácstól és saját magunktól: a számos kudarc ellenére az a remény nem konzervatív és nem reakciós, amely nem ellenállja a megértés és a megváltoztatás útját, hanem ösztönzi és vonzóvá teszi. Ezt a reményt ne öljük meg.

Jegyzetek

- ¹ Ebből a szempontból érdekes és jellemző az egykori dogmatikus kommunista, a liberálisokhoz, majd a Fideszhez csatlakozott Kun Miklós (Kun Béla unokájának) *Utószava*, amelyet Deutscher Sztálin-könyvéhez írt, s amely jól tükrözi az „átállók” lélektanát. Persze, ez a jelenség Európa-szerte jól ismert, elegendő, ha csak néhány francia történészre gondol az ember. David Horowitz esete az egyik szélsőségből a másikba való átesés klasszikus példája, ami a maga radikalizmusával alighanem Isaac Deutscher is meglepte volna.
- ² I. Deutscher: *Sztálin. Politikai életrajz*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990. Megjegyzem, jelen sorok szerzője az 1988-ban megjelent hasonló című könyvében már támaszkodhatott Deutscher munkájára, beleértve a könyv orosz kiadását is.
- ³ Lásd *Eszmélet* 111. sz. (2016. ősz), 158–169.
- ⁴ Az interjút a hamburgi televízió adta 1967. július 23-án, amelyet először a *New Left Review* január-februári számában publikáltak.
- ⁵ Mint maga mondta élete vége felé, van egy „befejezetlen, kétkötetes tanulmány Leninről és a leninizmusról”, s utalt nagy tervére, egy Lenin-biográfia megírására. Az első fejezet teljesen elkészült, és publikálták is, „Lenin gyermekora” címmel: *Lenin's childhood*, Oxford University Press, 1970. <http://www.socialiststories.com/liberate/Lenin's%20Childhood%20-%20Isaac%20Deutscher.pdf>
- ⁶ *New Left Review*, uo.
- ⁷ Megemlítem Gareth Dale nem régen megjelent könyvét Polányiról: *Reconstructing Karl Polanyi. Excavation and Critique*. London, Pluto Press, 2016.
- ⁸ Isaac Deutscher: *Marxism in Our Time* (1965) First Published: This is an edited transcript of a lecture given in February 1965 at the London School of Economics. In: *Marxism in our time*. Edited by Tamara Deutscher, Berkeley, CA, The Ramparts Press, 1971, 15–31.
- ⁹ Uo.
- ¹⁰ David Horowitzról, Deutscher életrajzírójáról van szó, aki az USA-ban „megért” egy liberális propaganda-alapítvány lágy ölére.
- ¹¹ Isaac Deutscher: *Az orosz forradalom és a zsidókérdés*. In: *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Fejlődés-Tanulmányok. Budapest, ELTE ÁJTK Tudományos Szocializmus Tanszék, 1985. 269–277. Bánfalvi Csaba: Isaac

- Deutscher portréjához. *Filozófiai Figyelő*, 1985. 4. sz. 55–64. Az első publikáció magyarul 1983-ban szamizdatban jelent meg: Isaac Deutscher: Korabeli krónika Sztálin halálától Malenkov bukásáig, 1953–1966. In: *Adalékok Kelet-Európa történetéhez*. II. Budapest, Független Kiadó, 1983 (stencilezett kiadvány).
- ¹² Isaac Deutscher: *A befejezetlen forradalom*. É. n., h. n. [Budapest, Kossuth Kiadó, zártkörű használatra megjelentetett kiadványok, 11. kötet.]
- ¹³ A lengyel szamizdat adatbázis szerint, 1976 és 1989 között semmi nem jelent meg tőle, ám 2007 és 2010 között a Varsói Egyetem Filozófiai Karán öt könyvét is kiadták lengyelül. (Mitrovits Miklós szíves közlése.) Az orosz szamizdatban sem jelent meg Deutscher-mű: Julija Petrova, a szamizdat történetének kutatója sem fedezett fel deutscheri szöveget 1991 előtt, nem is szólva arról, hogy róla sem jelent meg semmiféle publikáció. Ma már fontos művei közül több is olvasható oroszul.
- ¹⁴ LÖM 45. köt. 355. <https://www.marxists.org/history/etol/newspaper/amersocialist/deutscher02.htm>
- ¹⁵ Ez akkor is igaz, ha kedves tanárom és kollégám, Niederhauser Emil akadémikus legendás *bon mot*-ját idézem: „Ja, kérem, könnyű Nyugaton marxistának lenni”.
- ¹⁶ Béládi László – Krausz Tamás: *Sztálin. Történelmi vázlat*. Budapest, Láng Kiadó, é.n. [1988].
- ¹⁷ Robert Service: *Trotsky. A Biography*. Cambridge, Harvard University Press, 2011.
- ¹⁸ <http://www.lrb.co.uk/v32/n08/sheila-fitzpatrick/the-old-man-in-London-Review-of-Books>, ol. 32 No. 8 · 22 April 2010, és lásd ehhez Tariq Ali recenzióját: <https://www.theguardian.com/books/2009/oct/31/trotsky-stalin-service-patenaude>. De diszkreditálta Service könyvét a *The American Historical Review* is.
- ¹⁹ E tekintetben Rjurik Davidsonnak a deutscheri művet „újraolvasó” recenziója szép és találó írás: <https://overland.org.au/2012/11/on-rereading-isaac-deutscher/>
- ²⁰ John Ebel: *Forging History: Isaac Deutscher and E. H. Carr*. http://www.academia.edu/4091635/Forging_History_Isaac_Deutscher_and_E.H._Carr
- ²¹ Egy fiatal magyar szerző, Bánfalvy Csaba 1985-ben így fogta fel Deutscher történeti műveinek egyik nagyon fontos módszertani érdemét, üzenetét: „Collingwood egyes tanítványaival ellentétben azonban Deutscher elutasítja a történetírás szubjektívizálását. A történelem véletlenszerű mozzanatait nem lehet kiküszöbölni a történelmi események vizsgálatakor, mondja Carr könyvének, a History of Soviet Russia-nak a bírálatakor. Úgy tenni, mintha a történelmet csak a nagy szükségszerűségek mozgatnák, egyenlő azzal, mintha a történelmet eleven lefolyásának elfogulatlan elemzése helyett az elvont elméleti modellekbe gyömöszölnék bele.” Bánfalvy, i. m. 64.
- ²² Vö. John Ebel, i. m.
- ²³ A történetírás e kérdéséhez kapcsolódott mindjárt a rendszerváltás után Vagyim Z. Rogovin moszkvai történész-szociológus: *Bila li alternativa?* Moszkva, Terra, 1992. <http://www.trst.narod.ru/rogovin/t1/ii.htm>
- ²⁴ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról. I. Történeti fejezetek*. Budapest, Magvető Kiadó, 346.
- ²⁵ Uo. 413.
- ²⁶ Így a „politikai felhőregió” véres küzdelmei is tükrözik mindezt, hiszen a sztálini személyi diktatúrával szemben 1928 végén, amikor már a baloldali

ellenzék 6-8 ezer tagja börtönben vagy száműzetésben volt (nem szólva hamarosan a „jobboldali ellenzék” tagjainak letartóztatási hullámáról), kevés esély kínálkozott bármilyen fajta „demokrácia” megvalósítására.

<https://rosswolfe.files.wordpress.com/2015/02/isaac-deutscher-the-prophet-unarmed-trotsky-1921-1929.pdf>

Vö.: Isaac Deutscher: *The Prophet Unarmed. Trotsky: 1921–1929*. N.Y., Random House, 1965. 375–379, 383. skk.

- ²⁷ Sztálin, aki „végigvitte” a „forradalom felülről” fordulatát, az antibürokratikus harc ideológiai ködfüggönye mögé rejtette, miközben létrehozta a személyi diktatúra politikai feltételeit. Ez természetesen nem azt jelenti, s ezt Deutscher sem állítja, hogy Sztálin ugyanazt csinálta volna, mint amit Trockij javasolt, sőt. De a NEP sajátosságai alapján az egymásnak feszülő szociális és osztályérdekek, az új társadalom létrejöttének belső ellentétei mindvégig ott munkáltak a mélyben.
- ²⁸ Isaac Deutscher: *Trotsky*: i. m. II. kötet, i. m. 108–109.
- ²⁹ „Lenin tisztában volt az állásfoglalásában rejlő, inherens ellentmondással. Esménye az osztályuralomtól és államhatalomtól mentes társadalom volt, ugyanakkor éppen egy osztály, a munkásság szupremáciáját akarta megteremteni, és új államot, a proletárdiktatúrát létrehozni. A problémát úgy kívánta megoldani, hogy a többi államtól eltérően, a proletárdiktatúrának nem lesz szüksége semmiféle elnyomó kormányzati gépezetre – nem lesz szüksége privilegizált bürokrácia fenntartására, amely »fölébe helyezkedve és vele szembeállva, szükségszerűen elkülönül a néptől«. Állam és forradalom című művében, amelyet a bolsevik hatalomátvitel előestéjén írt, a proletárdiktatúrát államon túli állapotnak, olyan államnak gondolta el, amelyben nincs állandó hadsereg, rendőrség, olyan államnak, »amelyet a harcra kész nép alkot«, nem a bürokrácia, olyan államnak, amely progresszíve feloldódik a társadalomban, és előkészíti saját felszámolását. Innen, ebből a koncepcióból, illetve az orosz forradalom valóságával való ellentmondásból ered az egyetlen, valóban jelentős és kínzó erkölcsi válság, amellyel Lenin valaha szembekerült – az élete végén megtapasztalt erkölcsi válság.”
- Isaac Deutscher: Lenin’s last dilemma. *American Socialist*, April 1959, 5–7. <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/amersocialist/deutscher02.htm>.
- ³⁰ Lukács: i. m. 380–381.
- ³¹ A marxí hagyomány forradalomértelmezésében a demokrácia nem elkülönült politikai követelés, hanem egyben termelési-gazdasági követelés is. Lásd erről Mészáros István: Lényegi egyenlőség és lényegi demokrácia. *Eszmélet*, 107. sz. 5–11. Tütő–Krausz: Lenin a szocializmusba való politikai átmenet időszakáról. *Társadalmi Szemle*, 1984. 7-8. sz.
- ³² Vö. Krausz Tamás: Előszó, in uő (szerk.): *Lukács és a szocialista alternatíva. Tanulmányok és dokumentumok*, *Eszmélet* Kiskönyvtár, Budapest, l’Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010, 7–13.
- ³³ <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1963/xx/deutscher.htm> Tony Cliff: *The End of the Road. Deutscher’s Capitulation to Stalinism* (1963). Hezennel összevetve Deutscher kicsiny személy. Hiába a dolgozók Budapesten kiontott vére, Deutscher gratulált Hruscsovnak: Deutscher minden kelet-európai népi felkelést elítélt, kezdve az 1953. júniusi kelet-német népfelkeléssel, az 1956. októberi lengyel és magyar eseményekig. Az utóbbit egyenesen ellenforradalomnak nevezte, amely „öntudatlanul visszafelé akarja állítani az órát”. Üdvö-

zólte az orosz tankokat, amelyek eltiporták a munkások tiltakozását: szerinte Kelet-Európát (Magyarországot, Lengyelországot és Kelet-Németországot) a sztálini korszak végén majdhogynem a burzsoá restauráció fenyegette: és csak a szovjet fegyveres erők (vagy annak fenyegetése) akadályozta meg ezt. 1956 kapcsán Isaac Deutscher úgy tette fel a kérdést, hogy szocializmus vagy kapitalizmus. Isaac Deutscher: *Russia, China and the West 1953–1966*. Harmondsworth, Penguin, 1970.

³⁴ Julius Jacobson: *Isaac Deutscher: The Anatomy of an Apologist*. (November 1965). <https://www.marxists.org/history/etol/writers/jacobson/1965/10/deutscher.htm>.

³⁵ Tony Cliff mai követői úgy vélik, hogy a „deutscherizmus a vigasz elmélete volt”. Neil Davidson: Isaac Deutscher: the prophet, his biographer and the watchtower. *International Socialism*. Issue 104. 2004. <http://isj.org.uk/isaac-deutscher-the-prophet-his-biographer-and-the-watchtower/>

³⁶ „Amit sem Carr, sem Deutscher nem tudott megjósolni, és amire tudomásom szerint, egyetlen elemző vagy történész sem volt képes, az az a fejlemény volt, hogy a Szovjetunió és szatellit államai saját maguktól bedőlnek, és hogy a posztkapitalista társadalmak helyén vad gengszterkapitalizmus jön létre vagy születik újjá.” J. Ebel: i.m.

³⁷ Lásd erről: Bill Lomax: *Magyarország 1956*. Budapest, Aura Kiadó, 1986. Tamás Krausz: On the workers' councils of 1956. In: Majoros István (főszerk.): *Hindu istenek, számi tigrisek. Balogh András 70 éves*. Budapest, ELTE Új-és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014. 349–356., és korábban: *The Hungarian workers' councils of 1956*. <http://www.workersliberty.org/node/7200>; magyarul: Az 1956-os munkástanácsokról. *Eszmélet* 72. sz. 32–38. http://eszmelet.hu/krausz_tamas-az-1956-os-munkastanacsokrol/

³⁸ André Tösel a Budapesti Iskola szerepét így foglalja össze: „Munkásságuk két szakaszban bontakozik ki. Az első a marxizmus szociálintropológiába fogazott reformja, mely a politikai liberalizmus számos elemét is magában foglalja; a második pedig a Marxtól való egyértelműbb eltávolodás, aminek eredményeként a csoport tagjai – Mészáros figyelemre méltó kivételével – a marxizmuson kívülre kerülnek.” *Eszmélet* 60. sz. 89–90. http://eszmelet.hu/andre_tosel-az-idos-lukacs-es-a-budapesti-iskola/

³⁹ Lukács ezekkel a szavakkal jellemezte Tőkei Ferenc munkásságát: „Az ázsiai termelési módról, amelyet a sztálini korszak el akart távolítani a marxizmusból és egy üres, kiagyalt, állftólagos „ázsiai feudalizmus”-sal próbált helyettesíteni, az utóbbi időben, sajnos mindmáig csak magyar nyelven, kítűnő marxista monográfia jelent meg, Tőkei Ferenc sinológus tollából: »Az ázsiai termelési mód« kérdéséhez.” *Ontológia*, II. köt. 836. .Megjegyzendő, hogy a későbbi években Tőkei munkája számos nyelven megjelent.

⁴⁰ Vö. Marcel van der Linden: *Western Marxism and the Soviet Union. A Survey of Critical Theories and Debates Since 1917*. Leiden and Boston, Brill, *Historical Materialism* 57, 2007, 50–51. Kelet-Európában, mindenekelőtt Magyarországon, Lengyelországban és a Szovjetunióban a „kritikai marxisták” körében sem beszélhetünk az államkapitalizmus-teória komolyabb befolyásáról, amely beilleszthetetlen volt a marxi társadalmi formaelméletbe, hiszen a sztálini rendszert profittermelő tőkés piacgazdaságként leírni, amelyben magántulajdonos felhalmozás zajlik egy államburzsoázia javára, egyszerűen empirikus okok miatt nem volt elfogadható érvelés, hiszen a bürokrácia nem örökölhette meg még a dácsáját sem.

- ⁴¹ Vö. erről Linden i. m. 119.
- ⁴² Egyébként az ÁTM kérdésének mint politikai-elméleti kérdésnek a vitája már 1907-ben Leninnek Plehanovval való vitájában felmerült.
- ⁴³ Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1965. és úő: *A társadalmi formák elméletéhez*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1968. A szovjetunióbeli vitáról lásd: Krausz Tamás: *Pártviták és történet-tudomány*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 162–166. A „tisztogatások” e területen is lezajlottak a 30-as években, ennek esett áldozatul a kitűnő magyar gondolkodó, Magyar Lajos.
- ⁴⁴ Az ÁTM ideológiája mint „harciszköz” nem közvetlenül Wittfogeltől került be a politika nyilvános terébe, hanem tulajdonképpen még Plehanovtól eredt, aki a cárizmus és az orosz fejlődés specifikumát kívánta a fogalommal illusztrálni a földkérdésről szóló viták során. Ennek felderítéséhez Leninről is le kellett kaparni a legitimációs ideológia hordalékait, kemény rétegét. Lenin egy 1907-ben Plehanovval lefolytatott pártkongresszusi polémiájában ezt az analógiát téves, prezentista felvetésnek nevezte, bár ő maga az ÁTM fogalmát, mint elméleti kategória létezését nem vitatta el. Sőt Lenin volt az első egyike, aki a különféle termelési módok egymás mellett és egymással összeszőződő, történelmileg átalakult formáiról beszélt elsősorban az oroszországi történelmi fejlődés tapasztalatai alapján. Vö.: Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 125–126. Vö. Linden: i. m. 281–282. és Krausz: *Pártviták*, i. m. 174–179.
- ⁴⁵ J.-P. Sartre: i. m.
- ⁴⁶ Már Lenin azt hangsúlyozta, hogy Oroszországban a „szocializmus nem bevezethető”, sokféle átmenetre van szükség az új szocialista „társadalmi gazdaságalkulat”, társadalmi forma megvalósításáig, „minthogy analfabéták vagyunk.” Lásd Lenin írását *A szövetkezetekről* a Pravda 1923. május 26 és 27. számában. LÖM 45. kötet, Budapest, Kossuth Kiadó, 1981. 375.
- ⁴⁷ A rendszerváltás periódusában a következő című tanulmánykötetben: *Válaszúton: Politikai átmeneti korszak? Szocializmus? Kapitalizmus?* (szerk.: Krausz T. és Tütő L., Budapest, ELTE ÁJTK, 1988). Az egyik tanulmány szerzője azzal igazolta a kapitalista fordulatot, hogy a fennálló rendszer valójában prekapitalista – erről mindjárt Wittfogel „keleti stagnálása” jutott eszünkbe.
- ⁴⁸ Lukács 1968-ban írt *Demokratisierung Heute und Morgen* c. írása magyarul nem jelenhetett meg 1988-ig, amikorra már a szocialista alternatívának már befellegzett.
- ⁴⁹ E téren Mészáros István bírálata a megfontolandó kiindulópont; vö. *A tőkén túl*. Harmadik rész. 327–345.
- ⁵⁰ Utóbbi előbbi tanítványaként is 1956-ban az Eszmélet alapító szerkesztője volt, amely két számat élt meg. Mi később a Kapitány házaspárral, Tütő Lászlóval, Havas Ferencsel és másokkal együtt csak megújítói voltunk az ügynök, a 80-as évek elejétől. Az első számunk 1989-ben jelent meg.
- ⁵¹ Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, Cserépfalvi Kiadása, 1991. Előszó.
- ⁵² Bence György Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó. Kis János (Mark Rakovski) *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs, Magyar Füzetek, 5., 1983: Angolul: *Towards an East European Marxism*. London, Alison and Busby, 1978. Heller – Fehér – Márkus: i. m.
- ⁵³ Tütő L. in: *Válaszúton*, i. m. 209 skk.

- ⁵⁴ Az említett zárt, „bizalmas” pártkiadványok sorozatban megjelent Cohn-Bendit ilyen című könyve: *Baloldali radikalizmus : orvosság a kommunizmus agkori betegségére*. H. n., é. n. [Budapest, Kossuth Kiadó 1970]
- ⁵⁵ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról. III. köt. Prolegomena*. Budapest, Magvető Kiadó, 1976. 270–271.
- ⁵⁶ Uo.
- ⁵⁷ Lásd erről Mészáros István kritikai fejtegetését a Történelem és osztálytudat Lukácsával kapcsolatban. Tökén túl. Eszmélet Könyvtár – L'Harmattan, 2009. Beyond capital magyarul II. rész 141-152.o.
- ⁵⁸ Ld. példaként Tütő Lászlóval írt, fentebb hivatkozott cikkünket Leninről a párt központi, elméleti lapjában, a *Társadalmi Szemlében*.
- ⁵⁹ Az államszocializmus” körüli fogalmi vitát, az „átmeneti korszak”, a „politikai szocializmus”, „nyerskommunizmus” stb. külön kötetben foglaltuk össze: *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok*. Eszmélet könyvtár, Budapest, Eszmélet Alapítvány – l'Harmattan Kiadó, 2007. (Szerk.: Krausz T. – Szigeti P.) 283.
- ⁶⁰ A társadalmi formaelmélet fentebb jelzett megújítása értelmében a termelés, a felhalmozás, a tulajdon, a hatalom, vagyis a termelési mód fogalmaival viszonylag egységesen leírható egy történetileg konkrét *viszonyrendszer*.
- ⁶¹ Vö. Mészáros István: *A tökéen túl*. III. kötet, 172–173.
- ⁶² Felhívom a figyelmet Bartha Eszter úttörő jelentőségű munkájára: *Alienating Labour: Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary*. Oxford and New York, Berghahn, 2013. Az államszocializmus gender szempontú megközelítéséhez ld.: Susan Zimmermann rendszerkritikai elemzését: Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism, in *Aspasia. International Yearbook for Women's and Gender History of Central, Eastern and Southeastern Europe* Vol. 4, 2010, 1–24.
- ⁶³ Ezt részletesebben kifejtettem Kornai Jánossal való polémiában: A történetietlen politikai gazdaságtan. *Eszmélet*, 1994. 24. szám. 157–178.
- ⁶⁴ E témakörben igyekeztem vizsgálni és állást foglalni. Lásd: *Viták kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Ruzsisztikai Könyvek XXXIII. Russica Pannonica, Budapest, 2011.
- ⁶⁵ Ernest Mandel: *Beyond Perestroika: The Future of Gorbachev's USSR* . Paperback, Verso, revised, May 17, 1991.
- ⁶⁶ Vö. Jürgen Habermas: *What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left*. *NEW LEFT REVIEW* 1/183, 1990. szeptember–október.
- ⁶⁷ Vö. Krausz Tamás: *Megélt rendszerváltás*. Budapest, Cégér Kiadó, 1994.
- ⁶⁸ Mocsáry József közgazdász Hogyan lopjunk gyárat? c. írása már a címében a dolgok mélyére hatolt. *Eszmélet*, 1989-90. 3. sz. Lásd még e fejlődés elemzését Szalai Erzsébet műveiben: *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989); *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban* (Budapest, Aula Kiadó, 2001); *Az első válaszkíséret – a létezett szocializmus, és ami utána jön...* (Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004).
- ⁶⁹ E kérdéskör történeti feldolgozása még jelentős mértékben hátra van. Ilyen kezdeményezések egyike: Nagy Éva Katalin : *Munkástanácsok 1989-ben*. A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában *Eszmélet* 91. (2011. ősz) 111–129.

Átmeneti osztály és hegemonia

Előadás Szelényi Iván tiszteletére*

Szelényi Iván az 1970-es és 80-as években (részben Konrád Györggyel együtt) nagyon fontos empirikus és elméleti megállapításokat fogalmazott meg az új osztály felemelkedéséről az államszocializmus keretein belül. Szelényi állítása szerint, az *értelmiség* (*intelligencia*) és a *technobürokrácia* útban voltak egy új típusú osztályhatalom felé, amely folyamat két strukturális-történeti előfeltételen alapult (lásd többek között Szelényi 1990, 7–10, 26–27).¹ Egyrészt, a szocializmus keretei között egy „racionális” újraelosztó gazdasági rendszer működött, lehetővé téve (az állami tulajdonlás alapján és magántulajdon hiányában) a termékek el- és újraosztásának komplex irányítását a szakbürokrácia révén. Másrészt a kelet-európai társadalmak életében már hosszabb ideje jelen volt az *az értelmiség* (azon belül is leginkább a gazdasági és társadalmi kérdések szisztematikus vizsgálatát magára vállaló általánosabb szerepvállalásra törekvő ún. „reformértelmiség”..

Ezt a társadalmi formációt Szelényi új osztályként értelmezte, pontosabban olyan osztályként, amely új elemekkel és sajátos vonásokkal rendelkezett. Új és sajátos abból a szempontból, hogy a tudás szerepe a társadalmi kontroll terén a világon mindenütt megnövekedett, de különösen itt, ahol egy újraelosztó-bürokratikus rendszer volt uralmon, amely így új típusú egyenlőtlenségi mechanizmusokat hozott létre. Másodsor, ez az uralmi helyzetben lévő csoport nem a formális, hanem a szubsztantív racionalitás alapján szervezte hatalmát. Ez azt jelentette, hogy a formális szabályok figyelmen kívül hagyása mellett a termelés és az elosztás minden egyes fázisába beavatkozhattak egy adott társadalmi cél elérése érdekében. Harmadrészt, felemelkedő osztályról volt szó, ahogy Szelényi írta, *in statu nascendi*. Tehát még nem alakult ki teljes egészében, és más szövetségek is kialakulhattak a magyar társadalomban. És ez így is volt, mert a techno-bürokrácia fel is vállalta

* Az előadás a következő konferencián hangzott el: Pécsi Tudományegyetem Demográfia és Szociológia Doktori Iskola, *Intellectuals, Inequalities and Transitions: Themes from Iván Szelényi*. 2015. október 15–17.

a piaci szereplők, nevezetesen az ún. második gazdaság aktorainak képviseletét is. Nagyon fontos megjegyezni, hogy a nyolcvanas évek közepéig „magában való osztályról”, és nem „magáért való osztályról” volt szó, hiszen nyíltan nem lépett a mozgalmi színtérre és tagjaiban nem tudatosult, hogy lenne valamiféle egységes és képviselendő osztályérdekük. Szelényi ezen javaslatai és meglátásai nagyon fontosak a kelet-európai társadalmak, ezen belül a magyar társadalom *globális* történetének megértésében, és én az alábbiakban a problémakör három aspektusával szeretnék foglalkozni.

Először is, amennyiben elfogadjuk, hogy az „új osztály” fogalma hasznos a korabeli társadalmi struktúrák és főképp a társadalmi változás megértése szempontjából, akkor úgy vélem, hogy éppen a Szelényi által elemzett periódus utáni időszakban válhat érvényessé. Éppen onnan, ahonnan a szerző maga lemondott annak érvényességéről. Szelényi úgy érvelt, hogy kialakuló osztályról van szó. Én alább úgy érvelek, hogy a rendszerváltozás idején *átmeneti osztályként* működött ez a hatalmi csoport. Más szóval, a szocialista redisztributív rendszer hatalmi egyenlőtlenségei csak a rendszer legvégén, egy adott globális és lokális térben váltak igazából osztályviszonnyá. Ehhez arra volt szükség, hogy a tulajdonviszonyoknak „valóságossá” kellett válniuk a Böröcz által leírt szocialista tulajdoni vákuum után, amelyben nem alakult ki valóságos munkástulajdon.²

Másodsor, Szelényinek igaza volt abban, hogy a hatvanas és a hetvenes években ennek az „új osztálynak” nem volt osztálytudata. Én alább úgy érvelek, hogy a nyolcvanas évek elejétől más lokális diskurzusok mellett a Kelet/Nyugat- vagy az „Európa”-diskurzusok (értsd a Nyugat történelmi primátusát, annak modellként való alkalmazását, és a fejlődési hierarchiát hirdető értelmezési keretek) éppen ezt az űrt töltötték be, és ezen csoport ezzel a hatalmi beszédmóddal tudta maga számára biztosítani az uralkodó osztállyá váláshoz szükséges diskurzív hegemoniát. Ez persze bonyolult folyamat volt, és meg kell látnunk mögötte a lokális és a globális interakciók teljes sorát. Szeretném hangsúlyozni, hogy ez a folyamat nem volt szükségszerű, és más alternatív lehetőségek strukturális feltételei is jelen voltak. Szelényi megközelítése azonban annyiban mindenképpen hasznos számunkra, hogy jelzi, mi volt az „Európa”-diskurzus hatalmi szerepe az adott globális egyenlőtlenségi rendbe integrálódott kelet-európai országok esetében.

Harmadsor, Szelényinek volt még egy nagyon fontos meglátása. Szerinte, ha az értelmiség osztályhatalomhoz jut, akkor alapvető érdeke, hogy más osztályideológiákat ellehetetlenítsen, és olyan hegemoniára tegyen szert, amely még a nem értelmiségi osztályok által uralt kapitalista rendben is elképzelhetetlen. Ezt leginkább azzal éri el, hogy megakadályozza, hogy az elnyomott osztályok „szerves értelmiségi” képviseletre tegyenek szert, ami segíthetné őket a társadalmi és poli-

itikai küzdelmekben. Gramsci erről az igényről például így írt: „Egészen biztosan fontos és hasznos a proletariátus számára, hogy egy vagy több értelmiségi egyénileg magáévá tegye programját és eszméit: be kell tagozódnuk a proletariátusba, annak szerves részévé kell válniuk és ekként kell éreznünk. A proletariátus mint osztály nehezen illeszti össze az egyes elemeket. Nincsen saját értelmiségi rétege, és azt csak nagyon lassan és fájdalmas küszködés után tudja kialakítani magának, azután, hogy átvette az államhatalmat.”³

Összefoglalón, az adott „Európa”-osztályideológia és a kapcsolódó intézményi-materiális rendek (szakértői állások, munkák, ösztöndíjak, intézményi erőforrások stb.) egyszerre adták meg a kollektív cselekvés kereteit, elégítettek ki bizonyos személyes és csoportaspirációkat, illetve lehetetlenítettek el elnyomott diskurzusokat. Ezek az előnyök és elkötelezettségek együttesen tették lehetővé, hogy a munkás és alacsonyabb alkalmazotti rétegeket magukra hagyják az értelmiségiek és persze más elitcsoportok, anélkül, hogy számottevő ellenállás és tiltakozás bontakozzon ki.⁴ Megjegyzem, ebben az időszakban e cserbenhagyás nem csak Kelet-Európában történt meg, és ennek az „elfelejtésnek” az árát fizeti meg sok ország ma a világkapitalizmus legújabb ciklusában az autoriter kapitalizmus megerősödése miatt. Mégis, talán a legszisztematikusabb ignorancia ebben a térségben volt, ahol a hetvenes és nyolcvanas években „új osztályok” törtek hatalomra

Mikor válik az „új osztály” osztállyá?

Szelényi 1982-ben közreadott elemzése szerint, az államszocializmus utolsó szakaszában osztálykonfliktus alakult ki, azaz a redisztributív hatalom és a közvetlen termelők érdekei között szisztematikus ellentét feszült. Ez az ellentét, Szelényi szerint, rejtett volt a hetvenes évek végéig, vagy még pontosabban, csak a nyolcvanas évek során erősödött meg. Az akkori reformközgazdaságtani irodalom tanúsága szerint pedig, amint azt Kovács János Mátyás is elemzi, csak ekkor került elő a reformközgazdászok és a reformot támogató hivatali apparátus körében a „valós tulajdonos” kérdése.⁵ A vita első időszakában ez az ellentét tényleg csak látsen lehetett, hiszen tőkepiac hiányában csak különböző alkufolyamatok játszódhattak le a redisztributív rendszer keretein belül a szocialista vállalatok menedzserei, a szabályozó apparátus és a közvetlen termelők különböző szintű képviselői között. Ezek az alkuk sokszor igen nagy egyenlőtlenségről tettek tanúbizonyságot, amint azt például Szalai Erzsébet mutatta meg a nagyvállalatok pozícióinak megerősödése kapcsán.⁶

A nyolcvanas évek közepén tőkepiacok hiányának kérdése mind élesebben került elő a nyilvános és a félig nyilvános vitákban (holdingvita, Liska-vita, Bauer Tamás és a beruházási ciklusok vitája), és ez a

fordulat éppen akkor következett be, amikor Szelényi Iván szerint az „új osztály” képződése megakadt. Szelényinek abban igaza volt, hogy a társadalmi és politikai szövetségek egyre bonyolultabbak voltak, és végül a redisztributív rendszer össze is omlott. Tehát igaz volt az, hogy nem alakult ki *teljes egészében* egy „új osztály” a szocializmus *keretein belül*. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem hasznosíthatjuk az eredeti megfigyeléseket a későbbi folyamatok megértése szempontjából.

A későbbi fejlemények nagyon fontosak voltak az osztályképződés szempontjából. Az „új osztálynak” egészen a nyolcvanas évek végéig, a vállalati átalakulási törvény megalkotásáig, nem állt módjában, hogy tulajdonosi jogosítványokat szabadon használja. Erre akkor került csak sor, amikor a neoliberális gazdaságpolitika nyolcvanas években kialakuló hegemoniája megerősödött, és amikor így, Böröcz szavaival, létrejött a szocialista komprádor állam helyén a „kikiáltó állam”.⁷ A „lehanyatló” új osztály ezt a soha vissza nem térő történeti lehetőséget felhasználva, az államhatalmat megragadta, és a magántulajdonosi jogosítványok létrehozásával egy átmeneti osztály jött létre belőlük, amely csak később, a kilencvenes évek végén bomlott fel, és adta át helyét az újkapitalista osztályoknak. Szalai Erzsébet szerint,⁸ ezt a hatalmi csoport-konglomerátumot osztályvonásokkal rendelkező rendies csoportként, „Stand”-ként írhatjuk le (amely a kilencvenes évek közepén majd egy újabb, erősebben osztályjellegű rendies csoportosulásnak adja át a hatalmat). Szalai elemzése sok tekintetben nagyon találó, hiszen „új osztály” (értelmiségi és technobürokrácia együttesen) nem létezhet rendies elemek nélkül. Én mégis hangsúlyoznám, hogy a megfigyelhető rendies vonások mellett ezek az értelmiségi-technokrata csoportok új átmeneti osztállyá alakultak a szó történeti-strukturális értelmében, a nyolcvanas évek közepétől egészen a kilencvenes évek közepéig. Tehát Szelényi jól elemezte a kiindulópontot, csak nem vitte végig a folyamatot a rendszerváltásig, amikor igazán érvényessé válhatott.

Ezt az osztályirányú változást már az is jól mutatta, hogy a nyolcvanas évek során megerősödött a háború előtti múltba mutató identitásmitológiák szerepe, és szinte mindent a „polgárosodás” szempontjából elemeztek, s mind többen és többen „emlékeztek vissza” egy osztálytársadalmi lét kommuniszták által szétrombolt elemeire (csak emlékeztetnek a Cseh és Bereményi féle keserédes antikommunista nosztalgikákra, vagy például az Eldorádó című filmre). Sőt, éppen Szelényi Iván volt az is, aki a magyarországi agrárátalakulásban szisztematikusan igazolta, hogy miképpen kerültek újra pozícióba a háború előtti helyi hatalmi csoportok gyermekei és unokái.⁹ Tehát ez egy osztályprojekt lehetett, főképp a globális tőke lokális térnyerése kapcsán, nyugati ideológiákkal és reflexekkel a kontrollpozíciók megszerzése érdekében.

Nos, ebben a történeti pillanatban az eladósodás rémével küzdő és sok tekintetben hanyatló redisztributív állam megbénult. Nem tudta és nem is akarta megvédeni az állami tulajdont. A technokrata és

nem technokrata értelmiség körében a folyamatos beszéd az adósságválságról és a társadalom teljes válságáról, összekapcsolódva a történeti minták keresésével, egy fordulatra készülő hatalmi csoport történeti helyezkedése volt.¹⁰ Megjegyzendő, hogy komparatív szempontból az adósságválság nem is volt annyira fenyegető, hisz a bruttó nemzetközi adósságállomány a GDP 60–70 százalékán állt akkor, azaz nemzetközi összehasonlításban és a későbbi magyarországi fejlemények szempontjából még viszonylag alacsony volt. Ma is magasabb ez az arány, és alig van válság-beszéd e jelenség kapcsán. Tehát ez a csoportkonglomerátum fordulatra készült, úgy, ahogy azt Marx oly szépen megírta a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* szövegének nyitó passzusában, amely könyv máskülönben éppen az osztály fogalmának egyik legpontosabb meghatározását tartalmazza, és jól mutatja a rendies és történeti „maskarák” fontosságát a hatalmi és osztályprojektumokban:

És éppen amikor azzal látszanak foglalkozni, hogy magukat és a dolgokat átalakítsák, hogy még valami soha nem voltat teremtsenek, éppen az ilyen forradalmi válság-korszakokban idézik fel aggodalmasan a maguk szolgálatára a múlt szellemeit, kölcsön veszik neveiket, harci jelszavaikat, jelmezeiket, hogy ebben az ősi, tiszteletre méltó áruhában s ezen a kölcsönzött nyelven vigyék színre az új világtörténelmi jelenetet.¹¹

Ez a váltás persze csak részben volt helyi történet, hiszen igazából egy globális változás, a globális kapitalizmus újabb nyitási és liberális ciklusa, a tőke szabad áramlásának igénye, a külföldi közvetlen tőkebefektetés arányának gyors emelkedése, és a nemzetközi adósságválság kezelésének új módja segítette hatalomba ezt az átmeneti osztályt. Ez a rendkívül erős nyomás és annak helyi interpretációi marginalizálták a „régit” pártelitet, amely Szelényi szerint, még szemben állt az „új osztály” képviselőivel. A deligitimáció konkrét végső menete a „konzervativizmus”, a „reformellenesség” vádja, a történeti múlt és annak „szervessége”, illetve 1956 megítélése mentén formálódott.

Nagyon fontos, hogy újabb történeti elemzések, a különböző korabeli pártjelentések és más történeti dokumentumok szerint, az értelmiségiek és a munkások között elfojtott konfliktus alakult ki, és ez a vita éppen a társadalmi elkülönülés és a magántulajdon kérdése körül bontakozott ki a rendszerváltás előtt és annak előrehaladtában.¹² Bartha Eszter kutatása szerint például a következő kritikák fogalmazódtak meg az MSZMP Győr-Sopron megyei és különösen a Rába Művek pártbizottsági jelentéseiben már 1982-ben:

A dolgozók véleménye szerint a javak elosztása nem az elvégzett munka alapján történik. Azt mondják, hogy a pénz nagy része az

improduktív területekre megy, és a munkásosztály, aki megtermeli a nemzeti jövedelmet, egyre kisebb részt kap belőle. Kialakult egy 'felső réteg', akinek jólétét nem érinti az ország gazdasági helyzete. A gazdasági szabályozók csak a túlszabályozott iparban dolgozók jövedelmét csökkentik. Dolgozóink szerint a magángazdaság további növekedése ezt a felső réteget fogja kiszélesíteni.

Majd 1988 elejéről már a következő mondatokat találja a szerző egy pártdokumentumban:

A párttagok egy részénél komoly konfliktust okoz a szocializmusról tanított, alkotott kép, és a mai valóság közötti különbség. Politikailag nehezen magyarázható és elfogadható jelenségként említették a tulajdonviszonyok átrendeződését, a magántulajdon erősítését, a magántulajdonon alapuló kisvállalkozások létrejöttét „elősegítő” döntéseket.

És ez a szembenállás fogalmazódott meg röviddel a rendszerváltás után is:

A magyarok többsége nem vállalt közösséget a rendszerváltással (igaz, a kommunistákkal sem!), és általában megfigyelhető volt egy igen erős ressentiment azokkal a csoportokkal szemben, akik a munkások véleménye szerint a rendszerváltás óta nemcsak elkülönültek a dolgozó emberektől, hanem aránytalanul nagymértékben profitáltak a nép tulajdonának kiárusításából és az új rendszerből. Ide sorolták a volt pártkádereket, az értelmiséget és a kialakuló új magántulajdonosi osztályt.¹³

Természetesen az ellenállásban nincsen semmi meglepő, hiszen a tulajdoni pozíció átalakulása és a kapcsolódó társadalmi elkülönülés mind a marxista, mind pedig a weberiánus szociológia számára fontos a társadalmi viselkedés különböző szintjein. A meglepő inkább az, hogy ez a váltás miért nem vezetett nagyobb konfliktushoz. Ez pedig átvezet minket a diskurzív hegemonia és az új (átmeneti) osztály „osztálytudatának” kérdéséhez.

Diskurzusok és az „önmagáért lévő” osztály kialakulása

A hetvenes évektől a posztkoloniális és a Foucault ihlette társadalomkritika egyik, ha éppen nem legfontosabb problémája volt az elnyomás, a hegemonia és a diszkurzív hatalom kérdése. Az „új osztály” problémája és ez a kritika nem kapcsolódott össze szervesen, ami azért is meglepő, mert a tudástermelés, az értelmiség kérdése mindkét

megközelítés számára kulcsfontosságú. Ezért adódik számunkra, hogy rövidebben elgondolkodjunk, hogy ez miképpen kapcsolható össze a magyarországi és kelet-európai rendszerváltás kapcsán.

Nagyon sok és nagyon mélyenszántó elemzés készült a nyolcvanas években megerősödő, majd egy ideig mindent átható „Európa-” és Nyugatliskurzusról és annak globális versus lokális mechanizmusairól, olyan kiváló szerzőktől, mint Maria Todorova, Böröcz József, Immanuel Wallerstein, Samir Amin, vagy a fiatalabbak közül Merje Kuus, Gagy Ágnes, Orlanda Obav, csak hogy néhányat említsek. Ennek fő eleme, hogy hierarchikus struktúrában értelmezi a világkapitalizmust és annak fejlődését (a Nyugat teremtette meg a kapitalizmust), és a nyugati kapitalizmus képviseli a világtörténelemben a progressziót egy liberális humanitárius utópia nevében. E diskurzus az egyenlőtlenül fejlődő kapitalizmus egyik legfontosabb ideológiai sémája. Magam két helyen is közel értem az új osztály és a diszkurzív hegemonia kérdéséhez, de sosem kapcsoltam össze ezeket a fogalmakat. A Közép-Európa vita feldolgozása során jutottam el a „nyugati modell” mint értelmiségi utópia kérdéséhez, illetve később a kelet–nyugati lejtő megírásakor, amikor már feltűnt, hogy a Kelet–Nyugat- és az Európa-diskurzus osztályprojekteket szolgál ki és tesz lehetővé.¹⁴ Úgy gondolom, ha elfogadjuk a fenti érvelést, akkor ezt a kérdést újból fel kell vetnünk, és újra kell gondolnunk, hogy ez a tudati szerkezet milyen lokális és globális mechanizmusok révén válhatott az átmeneti osztály projektjének rendkívül sikeres elemévé, és ez mennyiben igazolhatja a Szelényi által felvetett extra ideológiai elnyomást.

Kvalitatív elemzések alapján látható, hogy a nyolcvanas évek elején komoly diszkurzív váltás következett be az ún. keleti blokk kapcsán, kívül és belül is.¹⁵ Nevezetesen a versengő modernitások diskurzusát felváltotta, vagy még pontosabban, újra átvette egy civilizatórikus, hierarchikus beszédmód. A versengő modernitások diskurzusa az államszocializmus alternatív „modernizációs” törekvéseit „valóságosnak” tekintette, amelyben az adott rendszernek, és ami még fontosabb: az adott blokknak valós autonómiája, teljesítménye és cselekvőképessége van, még ha le is marad a versenyben. Ez a diskurzus a hatalmi elit váltását nem tette lehetővé, és ezért ennek a lehetőségnek el kellett halnia, mielőtt a redisztributív rendszer formálódó új osztály kontroll alá vonhatta az államot, és nyíltan felvethetett tulajdoni kérdéseket.

Ezt a kvantitatív és modernizációs diskurzust váltotta fel egy már korábban is létező geokulturális változat, mégpedig a civilizatórikus hierarchiákat felállító kelet-nyugati lejtő. Ebben a változatban a Nyugati „civilizációhoz” képest minden más terület társadalmi teljesítménye graduálisan alacsonyabb rendű és ez a változó mértékű „keletiesség” akadályozza a vonatkozó térségek fejlődését. E globális diskurzus-változat nemcsak abban volt fontos, hogy a blokkról és a nagyobb hatalmi egységekről leszakadjanak a mind „nyugatibb” államok (ezt

nevezhetjük némi iróniával „szalámitechnikának”), hanem arra is, hogy a „keleti” típusú, újraelosztó társadalomfejlődést meg lehessen tagadni egy „tisztább” viszonyokat tartalmazó nyugati társadalmi rend nevében, ahol „gazdaság” és „társadalom”, úgymond, szétválasztható. Ez a diszkurzív rend már jóval alkalmasabb volt egy átmeneti osztály létrejöttéhez, hiszen az alternativitás helyett hivatkozni lehetett a nyugati kapitalizmus kulturális és civilizatórikus hegemoniájára. Ez pedig igazán megfelelt a feltörekvő új osztálynak, már csak azért is, mert e külső „rendszer” mind jobb tudása jelenthetett hatalmi előrelépést. Ezt fogalmazta meg oly szépen például Fekete János, a Magyar Nemzeti Bank akkori elnökhelyettese, amikor meghirdette a nyugati pénzügyi rendszerhez való visszatérést, azzal a címmel, hogy „vissza a valósághoz”.¹⁶ Többek között így vált diszkurzív szempontból a szocialista gazdasági és pénzügyi rendszer irrealitássá már jóval a rendszerváltás előtt.

Igen fontos munkát végzett a lokális diskurzusok átalakulásának elemzése terén, több más szerző mellett, Kuczi és Csizmadia is. Különböző elemzésekben dokumentálták a szókészlet megváltozását, a politikai diskurzusok témavilágának és tárgyainak átalakulását.¹⁷ A politikai viták egyre kevésbé szóltak a szocializmus reformjáról, és egyre nagyobb teret szenteltek a „Nyugathoz” mint normához való alkalmazkodás „problémáinak”. Csizmadia azt is meg tudta mutatni, hogy e diskurzus átírta a társadalmi és politikai hatalmi beszédmódot. „A Nyugat-Európa szerepével foglalkozó írások, viták, vélemények előbb látens, majd egyre nyíltabb diskurzusfolyamattá álltak össze, s ez a diskurzus lett a nyolcvanas évek legkarakterisztikusabb vonása” (Csizmadia 2001, 135). Sőt, a nyolcvanas évekre vonatkozóan a szerző bevezette (és ez számunkra rendkívül fontos) a „diszkurzív diktatúra” (azaz a hegemonia) fogalmát, amely összekötötte a nyelvi dominanciát és témaválasztást a döntéshozattal, a külföldi kapcsolatok alakulásával és az ellenzéki, a „szakértői”, illetve a közgazdász elit diszkurzív erőtereinek alakulásával (Csizmadia 2001, 146–197).

A diszkurzív váltás és az új, átmeneti osztály történeti dinamikájának további szociológiai mechanizmusai

Az egyik legfontosabb mechanizmus, hogy az együttes külső-belső pozicionálás, a „nyugati” utópia meghirdetése, illetve a tulajdon és az erőforrások újraosztásának célul tűzése megoldotta a kollektív cselekvés, azaz az osztálytudat kérdését is, hiszen jól és kooperatívan is értelmezhető célok és preferenciák alakultak ki (negatív és pozitív értelemben is) az állami és politikai hatalom megszerzése körül. E csoporton belül konszenzus alakult ki, hogy szemben a „keleti” redisztributív rendszerrel, be kell illeszkedni „Európába”, ki kell szolgálni a „nyitási”

követelményeket, és meg kell szerezni a hatalmat, hogy a tulajdont újraosszák. Ez azt jelentette, hogy Magyarországon, szokatlan módon, a törzsies alapon szerveződő értelmiségi és szakértői csoportok is egyezsre jutottak alapkérdésekben, ami, persze, hamar felbomlott, amint a tényleges hatalmi pozíciókat és tulajdonelosztási kontrollt megszerezték, és részben ez az osztozkodási harc vezetett el a felbomláshoz. Így – Szelényi Iván éppen ezen előadásra reakcióképpen megfogalmazott szavaival –, az adott kelet-nyugatos, hierarchikus diszkurzív háttérrel egy időre létrejött a kollektíven is cselekvőképessé váló és önmaga tudatára ébredő, komprádor, értelmiségi új osztály.

A következő fontos mechanizmust, a kulturális tőke szerepét már részben érintettük, de érdemes újból hangsúlyozni, hiszen a modernizációs hierarchiák helyére lépő civilizatórikus „Európa”- és Nyugatdiskurzus (ami nem helyi találmány volt, hanem a koloniális hierarchikus kapitalizmus egyik legfontosabb tudati szerkezete) felértékelte a kulturális és szimbolikus társadalmi térben való mozgást és az abban való jártasságot. Ezt a lehetőséget az adott csoportokon belüli humán értelmiség is gyorsan megértette, és akár kormányzati pozícióig is vihette. Ezt a felértékelődést, sokak mellett, Szelényi is mindig hangsúlyozta, és ő maga is időleges előnyként értelmezte például a „Kapitalizmus kapitalisták nélküli megteremtése” című angol nyelvű művében. Hadd idézzem ennek az állításnak magyar változatát:

Az osztályszerkezettel kapcsolatos fő hipotézisem, hogy a poszt-kommunizmusban a kulturális tőke vált a hatalom és a kiváltságok fő forrásává, a gazdasági tőke ehhez viszonyítva csak másodlagos, kiegészítő szerepet játszik. A poszt-kommunizmus osztályszerkezete ilyen értelemben a modern kapitalizmus osztályszerkezetének mintegy a tükörképe. A poszt-kommunizmus domináns osztálya a tág értelemben vett értelmiség, pontosabban az értelmiség három egymáshoz szorosan kapcsolódó elitje. A legnagyobb hatalommal az új politokráciával szoros kapcsolatot kiépített menedzser-elit rendelkezik. Az új domináns osztály részét alkotja, még ha másodhegedűsként is, tehát valamelyest alárendelt szerepben, a humánértelmiség elit: a tudományos és művész értelmiség sztárjai és a média vezet egyéniségei. A tulajdonos polgárságnak egyelőre meg kell elégednie a középosztályi pozícióval.¹⁸

A még nem létező, de bevezetendő „valós demokrácia és piacgazdaság” „ismerete” és „tanulása” sokak számára jelentett megélhetést itthon és külföldön is. E kulturális tőke, persze, hamar le is értékelődött, amint az állami tulajdon és annak elosztása nagyjából véget ért.

A kelet-nyugati diskurzus liberális (értsd: „fel kell zárkózunk”) és nemzeti változatai (értsd: „mi mindig is Európa voltunk és ezt a jogun-

kat vitatták el”) a történelmi emlékezetet is újraformálta.¹⁹ Más szóval, a szocializmus időszakának – mint „nem-Nyugatnak” és „nem-nem-zetinek” – az abnormálissá nyilvánítása automatikusan felértékelte a kiegészítés időszakát és, egészen perverz módon, a Horthy-korszakot, vagy legalábbis elindította a róla szóló, keserű és borzasztó vitákat. Ezt úgy is érthetjük, hogy a háború előtti korszak generációinak, hatalmi csoportjainak értelmiségi és/vagy szakbürokráciába került leszármazottai keresték, hogy miképpen lehet ezeket a „történelmi mezeket” felvenni, annak érdekében, hogy saját társadalmi helyzetüket és projektumaikat alátámasszák. Ez persze nem vezethetett máshoz, mint, hogy például „nyugatosítani” kellett a húszas és harmincas évek elnyomását és a későbbi háborús rémtettekben való részvételt. Sajnos, úgy látszik, hogy a diszkurzív és társadalmipozíció-logika ezen együttes dinamikája megállíthatatlan még az átmeneti osztály lehanyaglása után is. Felvethető, hogy jelenleg a kezdeti osztozkodásból kimaradt csoportok utókísérlete zajlik a hatalom megszerzése vagy éppen legitimálása érdekében.²⁰

A történelmi emlékezet kérdése pedig közvetlenül átvezet bennünket a Szelényi által felvetett hegemonia kérdéséhez. A nyolcvanas évek közepétől a kelet-nyugati diskurzus, annak lokális alváltozatai és az értelmiséget is magában foglaló „új osztály” hatalomra törése diszkreditált minden olyan törekvést, amely a kiszolgáltatott alkalmazotti rétegek és a volt munkásosztály progresszív képviselőjét látta volna el, vagy a figyelmet és a szolidaritást kinyitotta volna a világkapitalizmus más szegényebb, „nem európai” társadalmi irányába. Már érintettük, hogy a tulajdon kérdése nem volt megkerülhető, és azt is láttuk, hogy valós konfliktusokhoz, ellenérzésekhez vezetett a munkások körében is. Mégis, ennek képviselőt az értelmiségi csoporton belül csak néhányan vállalták, és rendkívül jelentős ellenállásba ütköztek. Ez egybevág Szelényi azon korai (1982-ben megfogalmazott) figyelmeztetésével, hogy az értelmiség és szakbürokrácia együttes elite társadalmi októktól hajtva erősen érdekelt és – jártassága révén – nagyon hatékony lehet az alternatív intellektuális nézőpontok diszkreditálásában, azaz a hegemonia megteremtésében. Ennek nemcsak az a része, hogy folyamatosan a társadalmi elkülönülést hangsúlyozták, hanem el is nyomták az alternatív hangokat. A hegemonia megteremtésének eklatáns példája volt a munkástulajdon vagy munkásrészesvény körüli vita is, vagy még pontosabban, annak teljes elsikkadása az 1956-os történelmi előképek ellenére. Nagy Éva Katalin így fogalmaz e viták kapcsán:

A választási kampányban, 1990 tavaszán, az MSZP perifériáján megjelent a dolgozói tulajdon megvalósításának követelése. Valójában sem a pártok, sem az új Országgyűlés igazán nem állt a dolgozói tulajdon oldalára, hanem a privatizáció neoliberais modelljét követte.²¹

Még ennél is eklatánsabban mutatja, hogy miképpen sikkadt el, tünt el a dolgozói tulajdon kérdése például az 1989-es alkotmánymódosítás során:

A BAL (Baloldali Alternatíva Egyesülés) javaslatára, nyomására, hosszú viták után végül Tölgyesi Péter megfogalmazásában bekezdte a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain kezdeményezett követelés az 1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról 12.§. (2) bekezdésébe: Változatok egy témára 124 „(2) Az állam elismeri a termelői öngazgatás és önkormányzat tulajdonának létrejöttét és működését.” Az Alkotmánynak ez a szakasza az alkotmányosan védett tulajdonformákról szól. 1990. április 29-én megállapodott az MDF és az SZDSZ arról, hogy módosítják az új Alkotmányt, és kivesszék belőle a dolgozói közösségek tulajdonának jogi lehetőségét, amivel kihúzták az alkotmányos alapot a termelői öngazgatás tulajdonformáját képviselő munkástanácsok alól. Most csak az államigazgatási, a magán- és a szövetkezeti tulajdont védi az állam. A módosított Alkotmány erre vonatkozó részét így változtatták meg: „7. §. (1) Az Alkotmány 12.§-a helyébe a következő rendelkezés lép: (2) Az állam tiszteletben tartja az önkormányzatok tulajdonát.” (1990. évi XL. törvény)²²

A neoliberális fordulatot, a „valódi piacgazdaságot” jelölő „Európa”-diskurzus így percek alatt „felfalhatta” az alternatívákat.

Más oldalról nézve, ugyanezzel a folyamattal kapcsolatban Bockmann és Eyal azt a nagyon fontos állítást fogalmazta meg, hogy a kelet-európai térségben a neoliberális ideológiát nemcsak tanulták, hanem aktívan alakították.²³ Felvethető, hogy az új osztályprojektum adta meg ehhez a társadalmi motivációt és teret, és nem egyszerűen ideológiai meggyőződésről volt szó, hanem diszkurzív és társadalmi folyamatok együtteséről.

Ugyanezt az involválódást mutatja Gagyi Ágnes is, amikor a *Helyzet Műhely* közös elemzésének részeként, így ír a Pénzügykutató Intézet mint a teleologikusan gondolkodó piac- és magántulajdon-építő szakértelmiség egyik kulcsfontosságú intellektuális központjának tevékenységéről:

A „pénzügyes fiúk” munkássága nagyban beleillik abba a narratívába, amely szerint a szocializmus kritikája legitímálta a neoliberális nézeteket, és a neoliberális képzettségű szakértők segítettek a komprádor szolgáltató szektort, azaz Drahokoupil meghatározása szerint azokat a csoportokat, amelyek hazai szereplőkként operálva a transznacionális tőke érdekeit a helyi gazdasági és politikai érdekérvényesítés taktikai szintjére fordították le.

Megjegyzem itt nemcsak a transznacionális tőke képviselője volt napirenden, hanem a szakértői tudás alapján való kontrollról is szó volt a tulajdonelosztási folyamatban.

Összefoglalón úgy fogalmazhatunk, hogy Szelényi Iván új osztály fogalma igazából a rendszerváltás során vált igazán relevánssá, hiszen aligha beszélhettünk osztályról, míg a tulajdon kérdése nem vált kérdésessé és égetővé. Az államszocializmus idején még csak formálódott az a koalíció, amely az értelmiséget összekötötte a technobürokráciával és valós kollektív cselekvőként csak a rendszerváltás folyamatában a nyolcvanas évek második felében jelent meg. Ennek során nemcsak megalkotta az átmenet kereteit, hanem létrehozta azt a tranzíciós hegemoniát, amelynek társadalmi hátterét, részben a kelet-nyugat diskurzus és az ő saját „új osztály” projektjének összekapcsolása teremtette meg. Ennek a folyamatnak többféle legitím értelmezése van (globális neoliberais dominancia lokális lefordítása, rendies elitcserék, fogyasztási várokozások társadalmi nyomása stb.) én mégis úgy gondolom, hogy érdemes Szelényi Iván új osztály koncepcióját komolyan vennünk pontosan arra az időszakra vonatkozóan, amikor ő arról lemondott. Ennek a célja pedig az lehet, hogy megmagyarázzuk a máig is érvényesülő progresszióellenesség hegemoniájának egyes elemeit a globális kapitalizmus egyre inkább mediátizált és technológiaiabb időszakában, amikor az alkalmazotti ellenállás más társadalmi feltételei is összeomlottak.

Felhasznált irodalom

- ¹ Szelényi Iván 1990: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- ² Böröcz József 1992. Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. *Theory & Society*, 21:77–104.
- ³ In David Forgacs 2000: *The Antonio Gramsci reader: selected writings, 1916-1935; with a new introduction by Eric J. Hobsbawm*. NYU Press, 185.
- ⁴ Bartha Eszter 2011: *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest l'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék; uő. 2009: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989*. Budapest, l'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
- ⁵ Többek között: Kovács János Mátyás 2013: Ágyúval verébre? A kelet-európai közgazdasági eszmék történetéről (1917–1989), *2000 Irodalmi és társadalmi havi lap*, 2013/5.
- ⁶ Szalai Erzsébet 1989: *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- ⁷ József Böröcz 1999: From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment and Peripheralization in Post-State-Socialist Central Europe, in David A. Smith, Dorothy Solinger, and Steven Topik (eds.): *States and Sovereignty in the Global Economy*. London, Routledge.

- ⁸ A szerző számos munkája közül lásd az elitek átalakulásáról szóló írását: http://www.lib.pte.hu/sites/ptebtkscan/mellekletek/2013_apr_rendszervaltas/2013_13_rendszervaltas_2.pdf. Nagyon érdekes és fontos ezzel kapcsolatban Szalai írása a kapitalizmus refeudalizációjáról is: A refeudalizáció, *Replika* 96–97. sz., 2016/1–2, 207–222.
- ⁹ Szelényi Iván [1988] 1992: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Közreműködött: Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ¹⁰ Ennek a vitának kiváló példája nem csak a „Fordulat és reform” szöveg, hanem például a Századvég 1987-ben megjelent 4-5-ös száma a reformról.
- ¹¹ Karl Marx 1975: *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 15–16.
- ¹² Bartha Eszter 2009: i.m. 297–306.
- ¹³ Bartha Eszter: *Munkások az államszocializmusban: életszínvonal, politika és legitimitáció. Bevezető megjegyzések*. *Eszmélet* 91. sz. (2011. ősz). http://epa.oszk.hu/01700/01739/00076/pdf/EPA01739_eszmelet_91_2011_083-092.pdf
- ¹⁴ Melegh Attila 1992: A nyugati modell. (The Western model) *Hiány*, 1992. július; uő. 2006: *On the East/West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. New York – Budapest, CEU Press, 196.
- ¹⁵ Melegh 2006: i. m., első fejezet, konklúzió.
- ¹⁶ Fekete János 1983: *Vissza a realitásokhoz! Egy magyar bankár reflexiói*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- ¹⁷ Csizmadia Ervin 2001: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Budapest, Századvég; Kuczi, Tibor 1992: *Szociológia, ideológia, közbeszéd*. Budapest, Scientia Humana.
- ¹⁸ Szelényi Iván: Menedzserkapitalizmus. A gazdasági intézményrendszer s a társadalmi struktúra változásai a poszt-kommunista átalakulás során. *Magyar Lettre Internationale* 19. sz. 1995. tél, <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00003/szeleny2.htm>
- ¹⁹ A kelet-nyugati diskurzus kelet európai változatainak kifejtése a következő művekben található: Melegh Attila 2006: i. m.; uő. 2002: Mozgó kelet. Globális térképek és a státustörvény. In Kovács János Máttyás (szerk.) 2002: *Zárva várt nyugat. Tanulmányok a kulturális globalizációról*. 2000 – Sík Kiadó Erediveti megjelenés: *Eszmélet* 55. sz. (2002. ősz).
- ²⁰ Nagyon sok példa felhozható, a legutóbbi Bayer-jelenség ennek egyik eklatáns példája lehet. Ugyancsak ide tartozik az Ungváry-vita is, hiszen érdekes módon a ukrainai magyar részvétel „mosdatása” széles körökben folyik az egyes elitcsoportokon belül. Ezen folyamatokra többen felhívták a figyelmet: Krausz Tamás: A Horthy-rendszer második, mobiltelefonos-internetes kiadása, *Ezredvég*, XXIV. évfolyam, 2014/2. március-április. József Böröcz: 2008: *Beljenje zgodovin*. Oddogodenje zgodovine – primer Jugoslavije: prispevki z mednarodne konference, Ljubljana.
- ²¹ Nagy Éva Katalin 2011: Munkástanácsok 1989-ben A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában. *Eszmélet* 91. sz. (2011. ősz) 114. Hasonló „kipörgést” olvashatunk más átmenetek kapcsán is, ahol szinte humoros, hogy miképpen „felejtik el” a tulajdon és főképp a munkások tulajdonlásának kérdését: Krausz Tamás és Sz. Bíró Zoltán (szerk.) 2003: *Peresztrojka és*

tulajdonáthelyezés: tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban, 1985–1991. Budapest, Magyar Ruzsisztikai Intézet.

²² Uo. 124.

²³ Johanna Bockman és Gil Eyal 2014: Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. *Fordulat* 21. sz.

M e g j e l e n t !

A forradalom végtelensége

Lukács György politika- és társadalomelmélete

Szerkesztette Böcskei Balázs

L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016

Szerzők:

Bartha Eszter, Budai Gábor, Csunderlik Péter, Eöry Áron,
Kiss Viktor, Losoncz Alpár, Losoncz Márk, Mesterházi Miklós,
Szalai Miklós, Ripp Zoltán, Weiss János

A munka és a munkásság globális történetének körvonalai

A munkások „multiverzuma” a munkásságtörténet nézőpontjából

A világ munkásosztálya nem alkot homogén egységet, hanem rétegek és társadalmi csoportok összetett és bonyolult egésze, amelyek tanulási folyamatai, tapasztalatai, koalíciói és akciói nem annyira egyénekre, mint inkább családokra, közösségekre, férfi- és nőközösségekre, jótékonyági társulásokra és szakmák szervezeteire, titkos társaságokra és akciócsoportokra épülnek. A munkásságnak ezek a szerveződési diffúz társadalmi infrastruktúrát alkotnak, ami döntő jelentőséggel bír a maguk meghatározta kulturális normák fennmaradásában és kialakulásában. Ez az infrastruktúra tovább él még akkor is, amikor az általa egy-egy időszakban létrehozott nagyobb politikai és szakszervezeti alakulások összeomlanak. Ám egyszersmind ki van téve az átalakulás kényszerének, folyamatosan megújítva önmagát. Pontosan e megújulási képesség az oka annak, hogy a munkásosztály szerveződési tartósan fenn tudtak maradni a kapitalista fejlődés évszázadai alatt. Csak arra kell gondolnunk, hogy milyen szívósan továbbéltek a paraszti családi gazdaságok a cári Oroszország redisztributív faluközösségeiben, Latin-Amerika bennszülöttek lakta régióiban és a mai Kínában. Vagy elgondolkozhatunk azon, hogy ezekben a parasztcsaládokban az idegen országokba való kivándorlás előtt évszázadokon át milyen szívósan fennmaradtak azok a közösségi döntéshozatali eljárások, amelyekre tanulmányukban Ferruccio Gambino és Devi Sacchetto hívják fel figyelmünket. Vagy megpróbálhatjuk megérteni azt a keserűséget, amivel Detroitban sok autómunkás család figyeli napjainkban egykor hatalmas szakszervezetének hanyatlását, amelyért nagyszüleik – az 1936 végi, 1937 eleji *flinti ülősztrájk*² veteránjai – oly hősiiesen küzdöttek. Vajon követi- e majd újrakezdés a szakszervezet jelenlegi hanyatlását és a General Motorsnál, a Chryslernél vagy a Fordnál folyó brutális átalakítást, és ha igen: ezt ők meg fogják-e még látni?

A munkásosztálynak ez a multiverzuma, amelyet Peter Linebaugh és Marcus Rediker „sokfejű hidraként” ír le, hatalmas idődimenziót: több mint fél évezredet fog át. Kezdetei visszanyúlnak a tizenötödik század közepére, amikor a hosszú távú, transzkontinentális kereskedelem

plusz jövedelemforrást fedezett fel a nemzetközi munkamegosztásban, és használni kezdett egy sajátos árut: a rabszolga- és kényszer-munkásokat (Gambino és Sacchetto). Ez volt a kezdete a proletariázálás rendkívül erőszakos folyamatának. Európában a közvetlen termelőket elválasztották megélhetési eszközeiktől, s dologházakban vagy börtönökben helyezték el, katonai szolgálatra kényszerítették a tengerészetenél vagy a hadseregnél, illetve kényszermunkásként³ tengerentúltra szállították őket (Linebaugh/Rediker, Niklas Frykman, Peter Way). Időközben Ázsia és a két Amerika hatalmas területein kialakult a manufaktúraszerű ültetvényrendszer. Az ültetvények nemcsak a rabszolgaszállítás célállomásai voltak (lásd Gambino/Sacchetto), ami a tizenkilencedik század közepére elnéptelénítette a szubszaharai Afrika hatalmas részeit, hanem laboratórium gyanánt szolgáltak egy bonyolult munkamegosztás kifejlődéséhez, amely egyetlen rendszerben egyesítette a rabszolgákat, a kényszermunkásokat, a kézműveseket és a szabad munkásokat. Az így felhalmozódó tapasztalatok később beépültek a manufaktúra európai rendszerébe.

A proletariátusnak ez az „eredeti felhalmozódása” a tőke eredeti felhalmozásának és a világgazdaság kialakulásának antagonisztikus ellentéteket hordozó következménye volt. Ez semmi esetre sem ért véget a kapitalista iparosítással, amely Angliában kezdődött és a tizenkilencedik század közepére a transzatlanti régiókban is szétterjedt. Inkább összefolyt az iparosodási-proletarizálódási folyamatokkal. Az indiai és kínai kulikat és kényszermunkásokat, a volt amerikai rabszolgákat, akik bekerültek a nem szabad szerződéses munka gettóiba, kezdetben a munkaadók a munkamegosztás rendszerén belül elkülönítették egymástól (Gambino/Sacchetto). Ám ez a tendencia a tőkés iparosítási folyamat második szakaszában, amelynek során létrejött a Taylor-rendszerű tömegmunka (lásd Segio Bologna, Carlo Vercellone), s még inkább a második világháború után, megváltozott. A proletariátus „multiverzumának” kialakulása végül nem hagyta érintetlenül a bolygó egyetlen szögletét sem, jóllehet e multiverzum egyre inkább a tőkefelhalmozás tartalékhadserégévé alakult át. Ma, majdnem ötszázötven évvel a transzatlanti rabszolga-kereskedelem kezdete, kétszáz évvel az iparosodás első szakasza és hatvan évvel az USA fejlődési doktrínájának meghirdetése után, több mint egymilliárd „informális” proletárt tartanak nyilván a világ nyomornegyedeiben. Ezenkívül, a Földgolyó déli felén a parasztok több mint kétharmadát fenyegeti a veszély, hogy elveszítik jogaikat a földre és a közlegelőkre (Max Henninger).

A proletár „multiverzum” rendkívüli mobilitása lényegi vonása volt – és ma is az – e több mint ötszáz éves kialakulási folyamatnak. Ez a folyamat mindig két összetevőből állt: a munkaerő szállításából és migrációjából. Az átszállított munkások (a rabszolgák) kizsákmányolásán nyugodott a hosszú távú kereskedelem, s ez egyszersmind úgy működött, mint a tizenötödik század során kialakuló nemzetközi

munkamegosztás alapja. Azóta a folyamat egy sor tetőpontra ment át. Az első a kapitalizmus iparosodás előtti szakaszában zajlott, amikor a tizenhetedik és tizennyolcadik századi flották tengerészeit, akiket általában kényszerrel sorozták, arra használták, hogy védelmezzék az óceánon keresztül menő kereskedelmi járatokat és segítsék a birodalmi terjeszkedést, noha ugyanakkor ők alkották a magját a rabszolgák, a kényszermunkások és a kézművesek tarkabarka seregének is, amelyek lázadásai előkészítették az európai forradalmakat (Lindbaugh/Rediker, Frykman). Ma ezek a munkások úgy jelennek meg előttünk, mint a standardizált, hálózattá szervezett nemzetközi szállítási láncok engedelmes szolgálói, s a hatalmas sztrájkmozgalmak, amelyeket az 1970-es évektől az 1990-es évek elejéig szerveztek, mintha feledésbe merülnének. De ki tudja, mit hoz a jövő?

Ehhez a tömeghez adódtak hozzá – a korai modernitás óta folyamatosan – a migráns-munkaerő fő kontinentális és transzkontinentális hullámai. A migránsmunkások, mint Gambino és Sacchetto hangsúlyozzák, gyakran láncszerűen léptek fel a világszínpadra. Négy évszázad után követték őket a meghatározott időre szolgásgba kényszerítettek, a kétoldalú állami egyezmények és a nemzetközi munkaközvetítő ügynökségek révén idegenbe kerültek migrációs hullámai. De mindezek a jelenségek nem adódtak össze valamiféle egyirányú, a mindig szabadabb munkavállalás felé vezető folyamatá: az 1970-es évek óta a gettóknban élő szerződéses munkaerő újfent dominánssá vált az Öböl-országokban, s a kínai embercsempész-bandák, csakúgy, mint a kelet-európai emberkereskedők, régen újratemtették a kényszerített munka és a meghatározott időre szóló rabszolgaság régi struktúráit, hogy így láthassák el megrendelőiket olcsó és engedelmes munkaerővel. Nem változott a migráns-munkaerő funkcionális helyzete sem a kizsákmányolás „köreiben”: a migránsok munkája kárpótolja a tőkéseket a helyben lakó dolgozók folyamatos meneküléséért a nehéz, egészségtelen és rosszul fizetett munkáktól (Gambino/Sacchetto). Ezért a migránsmunka szerves összetevőjévé válik a munkába kerülés és a munkából való kikerülés ama folyamatának, amelyet a foglalkoztatási menedzserek előszeretettel neveznek „fluktuációnak”.

A proletár „multiverzumot” születésétől fogva rendkívüli mértékű sokféleség és bonyolultság jellemezte. Ez a sokféleség ugyan változott a kapitalizmus hosszú ciklusai folyamán, de összetevőinek némelyike a századok alatt állandó maradt. Az egyik lényeges tényező, ami állandó volt, s az is maradt, a nők által végzett „reproduktív” munka. Ez a munka sokáig láthatatlan volt, mivel ellenszolgáltatás nélkül végezték (Maria Mies, Silvia Federici, Max Henninger), csak a legutóbbi évszázadok során kezdte bizonyos esetekben átadni helyét a szegényesen fizetett munkaviszonyoknak (vö. Silvia Federici írását a gondozói munka esetéről). A munka más formái szintén fennmaradtak az évszázadok során, mint például a parasztság és a kézművesek önmaguk

számára végzett munkája, habár a hálózati kapitalizmus tudást teremtő munkásainak megjelenésével e formák jellege is radikálisan megváltozott (Sergio Bologna). Ami meglepő, az a fentebb említett paraszti családi gazdaságok folytonossága (Mies, Henninger). A transzatlanti régióban a paraszti családi gazdaság és közösségi földtulajdonlás kettős rendszere már a tizenhatodik században kezdett áldozatul esni a bekerítésnek, a közföldek felszámolásának és az állami terrorral való kisajátításnak. De a cári Oroszországban és a Szovjetunióban ez a rendszer fennmaradt a harmincas évek elejének kényszerű kollektivizálásáig; Kínában reneszánszát éli az 1980-as évek óta, s Ázsia, Afrikai és Latin-Amerika bizonyos részein mind a mai napig ellenáll a „zöld forradalom” vagy a mezőgazdasági iparosítás hullámainak.

Hogy a változások közepette meglévő folytonosságokat, amelyek a proletár multiverzumot jellemzik, jobban meg tudjuk érteni, arra lesz szükségünk, hogy az elmúlt évszázadokat illetően összevessük egymással a multiverzum egy-egy időszakban létezett összetételének keresztmetszeit. Angol és amerikai munkásság-történetek eredményei alapján az ilyen „időszeletek” könnyen összeállíthatók az iparosítást megelőző utolsó kétszáz esztendőről. Megvizsgálva őket, újra találkozni fogunk a gyarmati ültetvények és a transzatlanti manufaktúrák munkásaival, a kézművesek műhelyeivel, a flották és a kereskedelmi hajók legénységével, a laktanyákkal, a jobbágyokkal, illetve a dologházak, börtönök, árvaházak és szegényházak lakóival. Rekonstruálva a kontinentális európai proletariátus összetételét a tizenkilencedik század közepe táján, hivatkozhatunk Aldrich Mayer esszéjének bevezető megjegyzéseire, ahol a szerző a következő kategóriákat azonosítja be: idénymunkások a mezőgazdaságban, elszegényedett parasztok és részesaratók, munkát kereső koldusok és csavargók, elmaradott technológiákkal dolgozó háziiparosok, béresek és szolgák, városi mindenes mesteremberek, vándorlegények, vasúti munkások, proletarizálódott kézművesek, manufaktúra- és gyári munkások, a bűnözésbe süllyedt városi alsó-proletariátus; ezekből az elemekből tevődött össze az osztály, s ezek álltak az éhséglázadások hátterében. Az iparosodás két következő szakasza alatt kétségkívül nagyban megnövekedett az ipari proletariátus jelentősége, de soha nem érte el a „kettős értelemben szabad bér munka”⁷⁴ ideális állapotát. A migráns- és paraszti munkaerőnek köszönhetően nagyobb része sohasem vált megállapodottá, mindig több kultúra és több nemzetiség képviselőiből tevődött össze, s megtartotta kapcsolatát a kevésbé fejlett falusi területek osztálystruktúráival. Az ipari munkások rétege soha nem uralta a társadalom osztályösszetételét sem, még akkor sem, ha legképzettebb rétegei a szakszervezetek és a politikai munkásmozgalom formájában átmenetileg politikai hegemóniára tettek is szert. A transzatlanti régió kívül pedig még létezik egy olyan uralkodó osztályszerkezet, amely soha nem jutott túl a tizenkilencedik századi

európai proletariátus heterogén jellegén, még az úgynevezett újonnan iparosodott országokban sem.

S a proletariátusnak ez a heterogén összetétele nem fog megváltozni a jövőben sem. Mint Bologna, Federici, Vercellone, Gambino/Sacchetto, Mies, Henninger és Subir Simha tanulmányai bizonyítják, a bértől függő munkások „multiverzuma” tovább differenciálódik minden irányban – lefelé, a leszerződtetés és a nem szerződéses jellegű kizsákmányolás új formái irányában, de felfelé is, egészen a tudást termelő dolgozók új rétegeiig, akikre valamikor a tanácskommunisták úgy utaltak, mint „szellemi dolgozókra”, szembeállítva őket a „kétkezi munkásokkal”. Továbbmenve: az elmúlt évtizedekben tanúi lehettünk annak, hogy a munkásoknak a nagyiparban koncentrált tömegeit vagy radikálisan lefaragták, vagy áttelepítették az új, most felemelkedő gazdaságokba. Ez a fejlődés azzal járt, hogy a korábban a gyárban szilárd hadállásokat kiépített munkások most arra kényszerültek, hogy újra „kitalálják” magukat, mint szabadúszó mesteremberek, s úgy kínálják szolgáltatásaikat, mint önálló iparosok, vagy újraélesszék a házipar bizonyos formáit – habár inkább a pincében álló, számítógéppel vezérelt szerszámgéppel, nem pedig szövőszékkel.

A proletariátus felhalmozódási folyamatának kreativitása kimeríthetetlen. A proletariátus folyamatosan arra törekszik, hogy megvédje társadalmi létezését és kulturális identitását a munkaidő, a kockázatos munkafeltételek, valamint a menedzserek és irányító tekintélyek által rákényszerített egyéb kényszerűségek ellenében. Ez a törekvés, persze, csak korlátozottan lehet sikeres, mivel a kizsákmányolás viszonyrendszeréből való menekülés csupán ritkán eredményez önfenntartó gazdasági egzisztenciát vagy tűrhetőbb magántevékenységet, a legtöbb esetben egyszerűen munkanélküliséghez vezet. Ha összevetjük Henninger adatait a mai világszegénység mértékéről az 1850-es évekbeli munkaerőpiac Marx által feltérképezett struktúrájával, azt fogjuk találni, hogy Marx korának angliai társadalmi viszonyai, a munka tartalékseregén belüli fokozatokkal – „veszélyes osztályok”, pauperizmus, az alkalmi munkások állandó munkanélkülisége, látens mezőgazdasági munkanélküliség és az átmeneti („folyékony”), a váltság kiváltotta munkanélküliség – az egész világra kiterjeszkedtek, s rajta hagyták nyomukat a világméretű proletár „multiverzumon”. De ez visszavisz bennünket a régi kérdésfeltevéshez, hogy vajon valóban úgy kell-e értelmeznünk a tömeges szegénységet világszerte, mint a kapitalista fejlődés eredményét – mint „relatív többlétnépeiséget” és a tőke koncentrációjának kísérőjelenségét –, vagy pedig megvan annak a maga saját dinamikája.

Persze, vannak olyan, a munkaerő történelmével és/vagy a munka/tőke viszony mai alakulásával kapcsolatos kérdések, amelyekben szerzőink nem értenek egyet, vagy legalábbis egymástól eltérő nézőpontokból vizsgálják őket. Az egyik ilyen kérdést veti fel például Subir

Simha, amikor, a globális Dél perspektívájából azt vizsgálja: hogyan növekszik a diszkrepancia a tényleges osztályfolyamatok és azok politikai-intellektuális közvetítése között. Sinha elemzése szerint, India szintén tanúja volt annak, ahogyan osztályviszonyai jelentős átalakuláson és differenciálódáson mentek keresztül az elmúlt évtizedekben. Ámde ez a tény számára nem osztályelméleti reflexiók kiindulópontjával szolgál, hanem egyfajta alapot nyújt, amelyből kiindulva kritikusan foglalkozhat állást mind a hagyományos marxizmusnak az osztálykülönbségek etatista-centralista leépítésére törekvő tendenciáival, mind pedig a *Subaltern Studies* csoport által kifejlesztett konceptuális, kultúraelméleti alternatívákkal szemben – amelyek viszont visszafordíthatatlannak tekintik az indiai osztályok fragmentálódását. Ámde Sinha nem áll meg ennek a két elméleti zsákutcának a vizsgálatánál, s nem is vállalkozik valamiféle „harmadik” szintű intellektuális elmélet megalkotására az osztályok kialakulásáról. Ehelyett megvizsgálja azokat a valós fejlődési folyamatokat, amelyeken a „multiverzum” indiai része keresztülment, megtárgyalva a halászok és az erdőmunkások önszerveződését és a Bihar államból származó vándormunkások helyzetét. Ezzel demonstrálja, hogy új közvetítő gazdasági és kulturális kategóriákra van szükség.

A második vita a munkaviszonyok mai átalakulását érinti a kapitalizmus új csúcstechnológiai szektoraiban. Carlo Vercellone tanulmányában abból a megfigyelésből indul ki, hogy a fordí éra átalakulási válsága egy újfajta munkás, a „nem materiális munkát végző” vagy „kognitív” munkás kialakulásához vezetett. Vercellone amellett érvel, hogy ami a szemünk előtt végbemegy, az a „tudományos jellegű termelőerők” dolgozók általi újra-elsajátítása. Miközben e termelőerők elvileg jelen voltak az élőmunkában, a fordizmus korszakában, amikor a munkafolyamatot az ismétlődő mechanikus műveletek sorává bontták fel, a tőke kisajátította őket a maga céljaira. A ma érvényesülő tendencia viszont az, hogy a munka mint a gondolkodás és a cselekvés szétválaszthatatlan egysége kerül a termelési folyamat centrumába. Vercellone amellett is érvel, hogy az effajta munka, a munkaviszonyok átfogó spektrumán belül, ma elfoglalta azt a hegemón pozíciót, amely valaha a tömegtermelésnek jutott.

Tovább fogunk menni, hogy lentebb megtárgyaljuk ennek a megközelítésnek az elméleti implikációit. Itt legyen elég megjegyeznünk, hogy több e kötetben megjelent tanulmány kritizálja a fenti – széles körben „poszt-workerista” néven közismertté vált – megközelítést. Gambino és Sacchetto írásuk végén hangsúlyozzák, hogy a tőkefelhalmozás továbbra is főleg a mechanikusan ismétlődő részműveletekből álló munka kizsákmányolásán alapul, míg Massimiliano Tomba és Riccardo Bellofiore arra mutatnak rá, hogy a kapitalista világrendszer mindig arra törekszik, hogy a különböző munkaviszonyokat kombinálja, olyan módon, hogy mindegyiket alkalmazva, egyidejűleg tudja kizsákmá-

nyolni a dolgozók különböző rétegeit. Kritikai megjegyzések találhatóak C. George Caffentzis, Detlef Hartmann és Silvia Federici e kötetben megjelent munkáiban is. Ezért elfogadhatjuk, hogy az az elképzelés, hogy egy bizonyos fajta munkás hegemón helyzetet foglalna el a világméretű proletár „multiverzumban” – ezt az elképzelést Marx és Engels először 1847–48-ban fogalmazták meg, a kétszeres értelemben szabad bémunkással kapcsolatos megjegyzéseikkel – többé nem tekinthető széles körben elfogadottnak.

Megfogalmazható-e pozitív értelemben a marxí munkaérték-elmélet kritikája? Egy dinamikus munkaérték-elmélet körvonalai

Kötetünk szerzőinek fentebb summázott kritikai reflexiói a munkástörténet státuszával és a munka fogalmával kapcsolatban a marxí rendszeren belül, nagyon is kétségessé teszik, hogy vajon ez a rendszer továbbra is referenciaként szolgálhat-e a munka politikai gazdaságtanának dinamikus kritikájához? Így nem meglepő, hogy kötetünk legtöbb szerzője, aki célba veszi ezt a kérdést – Sergio Bologna, Silvia Federici, Detlef Hartmann, Max Henninger, Ahlrich Meyer, Marie Mies és Peter Way – expliciten vagy impliciten, de elvetik ezt a döntést. Figyelembe véve, hogy a munkaérték-elmélet s különösen a politikai gazdaságtan marxí bírálatának determinisztikus-eltárgyasító jellege milyen nagy horderejű problémákkal jár, ez teljesen érthetőnek tűnik. Az elméletnek ez az inkább kedvezőtlen-bizonytalan helyzete akkor sem változna lényegesen, ha kiderülne – miután befejeződik a Marx/Engels összkiadás megjelentetése –, hogy Marx élete utolsó éveiben nemcsak kétségbe vonta saját megközelítésének szigorú értelemben vett érvényességét, hanem igyekezett lényeges korrekciókat is belevinni rendszerébe. Azt várhatjuk, hogy éppen ez fog kiderülni: ha gondosan elolvassuk Marx levélvázlatait, amikor választ akart írni Vera Zaszulics⁵ kérdéseire egy, a kapitalista fejlődést megelőző szocialista forradalom lehetőségét illetően,⁶ akkor azt látjuk, hogy Marx végül nemcsak elfogadta a szociálforradalmárok⁷ agrárforradalomról alkotott modelljét, hanem egyszersmind kezdett benne kérdésessé válni, hogy a korábbi, determinisztikus megközelítése alkalmazható-e a más, a nyugat-európaiktól eltérő történelmi helyzetekben is. Így például az a megjegyzése, hogy az indiai brit uralom barbár erőszakossága súlyosbította az indiai éhínségeket, mivel lerombolta az ország önellátó paraszti gazdálkodását, anélkül, hogy megteremtette volna a kapitalista fejlődés előfeltételeit,⁸ aligha egyeztethető össze azzal a marxí axiómával, hogy a legiparosodottabb tőkés országok fejlődésmenetéből olvasható ki az elmaradottabb nemzetgazdaságok jövődjé fejlődése. De még ha ki is derülne, hogy Marxot az 1870-es évek gazdasági depressziója és annak India, Oroszország és az Egyesült Államok fejlődésére

gyakorolt hatásainak tanulmányozása arra készítette, hogy eltávolodjék szellemi fejlődése „középső korszakának” objektivista tendenciáitól, s ezért bizonyos értelemben visszatért korai korszakának a társadalmi forradalmat hangsúlyozó attitűdjéhez – mindez kevéssé érintené azt a kérdést, amellyel itt foglalkozunk.⁹ Ez az elméletörténeti felfedezés csak segítene felgyorsítani a politikai gazdaságtan marxi bírálóitól már több mint egy évszázada időszerűvé vált fogalmi tisztázását; segítene megválaszolni azt a kérdést, hogy vajon teljes egészében el kell-e vetnünk ezt a kritikát, vagy pedig bátran meg kellene próbálnunk a munkásokat, az eleven munka teremtő erejének hordozóit beépíteni a politikai gazdaságtan egy olyan, dinamikus bővített kritikájába, amely elismeri a munkásoknak mint az értéköbbitet-kisajtoló tárgyi-asult munka egyenlő „súlyú” ellenpólusának szerepét a kapitalizmus rendszerében. A következőkben be fogunk mutatni néhány alapvető megfontolást, amelyek érzésünk szerint nélkülözhetetlenek egy ilyen szintézishez. Amikor így járunk el, akkor egyszersmind megpróbáljuk a jelen kötetet egyfajta előrenéző módon lezárni. Nemcsak annak az öt szerzőnek – C. George Caffentzis, Sebastian Gerhardt, Thomas Kuczynski, Massimiliano Tomba és Riccardo Bellofiore – az érveire fogunk hivatkozni, akik a marxi megközelítés továbbfejlesztése mellett állnak ki, hanem azokénak a kritikai meglátásaira is, akik ezt a továbbépitést hiábavaló szellemi vállalkozásnak látják.

A munka politikai gazdaságtanának emancipatív kritikájának két elemi premisszából kell kiindulnia: az első a kizsákmányolásnak és a kizsákmányolt osztályok összességének egy új meghatározása, a második pedig annak fogalmi tisztázása, hogy hogyan is festene egy kizsákmányolás-mentes társadalom termelési és reprodukciós folyamata. Ebből a két pólusból kiindulva azután lehetséges lesz kidolgozni a munka politikai gazdaságtanának egy dinamikus és nyitott kritikáját.

A kizsákmányolás meghatározása

A „kizsákmányolás” kifejezést a lehető legátfogóbban kell definiálnunk. Három – egymással szorosan összefüggő – folyamatot kell jelölnünk vele: először is, a közvetlen termelők megélhetési és termelőeszközöknek erőszakos kisajátítását; másodsor: a termelőeszközektől megfosztott emberek és tulajdon nélküli leszármazottaik – többé-kevésbé erőszakos – „átalakítását” olyan egyénekké, akik részéről várható, hogy eladásra kínálják munkaképességüket, illetve azt rendelkezésre bocsájtják tőlük függetlenül meghatározott társadalmi célokra (iskolák, kaszárnyák, átnevelő táborok); harmadszor pedig jelenti a munkaerő tényleges felhasználhatóvá, illetve értékesíthetővé tételének folyamatát. A kizsákmányolás speciális esete az, amikor az embereket arra kényszerítik, hogy munkaerejüket rendelkezésre bocsássák az

értéktöbblet kisajátításának céljaira, azért, mert szükségük van az ellentételezésésként kapott pénzre a létfenntartáshoz. Mindazok, akik ott találják magukat munkaképességük kisajátításának, fegyelem alá vetésének és alkalmazásának/értékesítésének összeütközésekkel teli folyamatában, együtt alkotják a világ proletariátusát, a kizsákmányoltak „multiverzumát”. Közülük azok, akik belekerülnek munkaerejük kizsákmányolásának és értékesítésének nem kevésbé konfliktusokkal teli folyamatába, alkotják a multiverzumon belüli munkásosztályt, vagyis a világ munkásosztályát. Amit mindig észben kell tartanunk, amikor ezt a definíciót használjuk vagy hivatkozunk rá, az az, hogy a „munka” fogalma mindig utal a társadalmi önreprodukció tevékenységeire is: a reprodukció viszonyain belül is vannak fizetésen alapuló vagy anélküli kizsákmányoló viszonyok, amint ezt nemrégiben igazolta a feministák között a „családon belüli kizsákmányolás” jelenségéről folyt vita. Ezt a „terepet” egyre inkább „felfedezi” és megszállja a tőke. A gyermekgondozó egy óvodában, vagy a gondozó valamely taylorizált öregek otthonában nem kevésbé kizsákmányolt, mint egy acélgyárban műszakban dolgozó munkás vagy egy munkanélküli béranya, aki pénzért ad életet egy lombikbébinek.

Ezzel párhuzamosan, a „kizsákmányolás” fogalmát negatív értelemben is definiálnunk kell. Hogyan is nézne ki egy ilyen definíció? Kimondhatjuk-e általános szabályként, hogy csak azok az emberek kizsákmányoltak, akik nem zsákmányolnak ki másokat? Ez semmiképpen sem egyértelmű, hiszen a patriarchális paraszt- és munkáscsaládok a kizsákmányolás olyan belső struktúráit mutatják, amelyeket külső tényezők stabilizálnak és erősítenek meg (szélsőséges szegénység; az, hogy a munkások bérének meghatározásánál nem veszik figyelembe a gyermekeket). Ám eltekintve az „interiorizált” kizsákmányolás e családon belüli struktúráitól – amelyek hatását az önfelszabadítás bármilyen lehetséges folyamatára nem szabad alábecsülnünk – világos választóvonalat húzhatunk a kizsákmányoltak és kizsákmányolóik közé: bárki, aki nem vesz részt aktívan a kizsákmányolás folyamata öt társadalmi-gazdasági elágazásának valamelyikében (a személyiség, a munkaképesség, a munka és a megélhetés eszközei, a más emberek termékei és reprodukív szférái kisajátításában), nem tartozik a kizsákmányoló osztályába vagy rétegeibe. Természetesen ebből még nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy őket magukat kizsákmányolják. Ez utóbbi kérdést csak a kizsákmányolás fogalmáról adott pozitív definíción alapján dönthetjük el.

Egy harmadik lépés a kizsákmányolás és az osztály közötti kölcsönös kapcsolat konkretizálása és fogalmi tisztázása felé, felfogásunk szerint, az lenne, ha a kizsákmányolási viszonyokat aszerint is osztályoznánk, hogy a kizsákmányoló osztályok milyen eszközökkel férnek hozzá a proletár „multiverzumhoz”, a munkaerőhöz. Mind történetileg, mind pedig a jelent tekintve öt szintet különböztethetünk meg, aszerint,

hogy a munkaerő birtokbavétele a társadalmi lét mely területén valósul meg. Először, a kizsákmányolók megszerezhetik a kizsákmányoltat mint személyt, rabszolgává, adórszolgává, kényszermunkássá, vagy leszerződött munkássá téve őt. Másodsor, lehet, hogy a kizsákmányolók arra szorítkoznak, hogy csak a kizsákmányoltak munkaerejét szerzik meg, vagy úgy, hogy fix összegért megveszik (bérlik), vagy pedig akként, hogy magukhoz kötik és azután valamilyen más szerződéses megállapodással (mint a különböző plusz juttatásokkal, borralalóval stb. kapcsolatos megállapodások) értékesítik. Harmadszor dönthetnek úgy is, hogy vagy ők bocsátják a munka eszközeit és a munka tárgyát a kizsákmányoltak rendelkezésére, vagy megengedik a kizsákmányoltaknak (az önálló munkások esetében), hogy megtartsák ezt a felszerelést és ezeket a tárgyakat, de más, egyenlőtlen feltételekkel kötött szerződéseket használnak fel arra, hogy rátegyék a kezüket munkaerejükre (föld bérbeadása, a parasztcsaládok kizsákmányolása egyenlőtlen kereskedelmi szerződések segítségével, uzorakamatra adott kölcsönök és így tovább). Negyedszer: részben vagy egészben megszerezhetik a munka termékeit, anélkül, hogy fizetnének érte. Ötödször eljárhatnak úgy is, hogy a kizsákmányoltak önreprodukciós folyamatait helyezik saját ellenőrzésük alá (vállalati lakótelepek és szállások, szabályok a gyermeknemzéssel és a család belső struktúráival kapcsolatban stb.). A legtöbb esetben a kizsákmányolók és besorozottai, amellett, hogy differenciálják a kizsákmányolás módszereit, egyszersmind többet kombinálnak is közülük. Ennek következménye pedig a kizsákmányolás formáinak rendkívüli sokfélesége és sokarcúsága, vagyis a munka alávetésének a legváltozatosabb formái léteznek akár kis cégeken és szorosan behatárolt helyi életközösségeken belül is, nem is szólva arról a hatalmas számú kizsákmányoló viszonylatról, amelyek együtt alkotják a mai társadalom globális értékesítési láncait.

A munka mint az autonóm társadalom szükségleteinek kielégítését szolgáló aktív életfolyamat

Mielőtt hozzálátnánk kifejtetni és kibővíteni a politikai gazdaságtan bírálatát, ki kell egészítenünk a kizsákmányolás és az osztály fogalmával kapcsolatos kikötéseinket. Elfogadható meghatározást próbálunk adni arra, hogyan is nézne ki egy olyan társadalom, amelyben az emberek önmaguk meghatározta társadalmi létezésüket termelik és termelik újra, úgy, hogy szabadon társult egyénekként hozzák létre, élvezik és újíttják meg a szükségleteiket kielégítő tárgyakat és társadalmi állapotokat. Más szavakkal: feltételezzük, explicit és implicit értelemben egyaránt, hogy megszűnt a munkaképességnek és a munkatermékeknek a tőke céljai szolgálatába állítása, vagyis véget ért a tárgyasult munka uralma az élőmunka felett. Kiindulva ezekből az alapvető előfeltevések-

ből, emlékeznünk kell arra, hogy a természet és a munka lesz – mint egy autonóm társadalom aktív életfolyamata – két alapvető előfeltétele a társadalmi gazdagság létrehozásának, elfogyasztásának és újratermelésének. E meglátás – tehát hogy az elnyomástól, a hierarchiáktól és a kizsákmányolástól felszabadult társadalmi életfolyamatnak kettős alapja van – életbevágó jelentőséggel bír, ugyanis egy fennmaradásra törekvő autonóm társadalomban az emberi szükségletek fejlődésének természetadta korlátai vannak. Következésképpen, egy, az uralomtól és a kizsákmányolástól felszabadult emberi társadalom reprodukciós modelljét illetően a reprodukció négy fontos és egymással kölcsönösen összekapcsolódó szintjét különböztethetjük meg. Először is, ott van magának a társadalmi újratermelési folyamatnak a szintje, egy olyan folyamat, amely együtt fejlődik a szükségletek fejlődésével. Másodszor, ott van a szükséges fogyasztási és reprodukciós javak szintje. A harmadik szint az elfogyasztott természeti erőforrások újratermelésének és a három másik szféra működése által a bioszférában okozott károk minimumra csökkentésének a szintje. A negyedik és utolsó szint az önmaga és a három másik reprodukciós szint újratermeléséhez szükséges termelőeszközök (a munka eszközei és tárgyai) újratermelésének szintje.¹⁰ Ez a modell a tőke bővített újratermelési logikájának radikális megfordítása, mert működését nem a munka öncélú, az értékőbblet „végtelen” kisajtolásának és tőkévé változtatásának formájában végbemenő felhalmozása szabja meg, hanem benne a társadalom önmaga meghatározta újratermelési folyamata kap elsődleges szerepet, s a reprodukció másik három szintje szolgáltatja a funkcionálásához és kibontakozásához szükséges anyagi alapokat. A folyamatot az emberi szükségletek fejlődése határozza meg, amely az élethez való joghoz tartozó elemi szükségletekből indul ki, azokból, amelyek kielégítésére a világ minden emberének egyformán joga van. Ezeknek a szükségleteknek a kielégítése megköveteli minden ember szabad társulásokban megvalósuló és öntörvényű tevékenységét, a használati értékek megtermelése és megújítása érdekében. Aktív élettevékenységük során a tervezés, az irányítás és a végrehajtás tevékenységei egybeesnek, és a reprodukció másodlagos, a társadalomnak a természettel való anyagcseréjét érintő szintjei mind úgy működnek, hogy csakis a közvetlenül demokratikus döntéshozatali folyamatokkal meghatározott szükségletek kielégítését szolgálják. Az átlagos munkaidő¹¹ talán továbbra is az autonóm világtársadalom globálisan koordinált tervezésének mércéjéül fog szolgálni – mindaddig, amíg a Dél szegénysége fel nem számolódik, és helyreállnak, majd növekedni kezdenek a lokális, önellátó nemzetgazdaságok. De ez a munkaidő-mérce irreleváns lesz az egyéni és/vagy a családi reprodukciót illetően: miközben mindannyian képességeik szerint járulnak hozzá az autonóm társadalom építéséhez, életük reprodukálását semmilyen módon sem fogja meghatározni vagy korlátozni hozzájárulásuk mérté-

ke. Ehelyett az önreprodukciójukhoz szükséges ellátásuk milyenségét és mennyiségét egyéni, családi, közösségi és társadalmi szükségleteik jellege fogja megszabni.¹²

Milyen legyen a munka politikai gazdaságtanának kritikája?

Miután tisztáztuk ezeket a, nézetünk szerint, nélkülözhetetlen premisszákat, fel szeretnénk vázolni, melyek lennének a munka politikai gazdaságtana dinamikus kritikájának legfontosabb ismertetőjegyei. Más szavakkal, továbbhaladunk egy olyan állapot kritikai elemzése felé, amelyben a kizsákmányoltak, mivel ők az élőmunka-kapacitás hordozói, szembekerülnek azzal a folyamattal, amelyben a munka-kapacitás hozzáférhetővé válik a tőke céljaira, és ennek megfelelően értékesül. Már korábban többször hangsúlyoztuk, hogy a termelők csak akkor és csak annyiban kerülnek be ebbe a folyamatba, amikor nincs más módjuk létezésük reprodukálására. Ezért a fizikai és értékesítésre irányuló termelési és újratermelési folyamatnak való alárendeltségüket kisebbik rossznak tekintik, s mindig arra törekszenek, hogy a lehető legnagyobb részt vegyék ki a társadalmi össztermékben a maguk egyéni és/vagy családi és közösségi létezésének újratermelési szükségletei számára – legalábbis addig, amíg nincs valamilyen más megbízható eszközük a megélhetésre. Mindazonáltal, a kizsákmányoltaknak, elvileg legalábbis, mindig megvan a lehetőségük arra, hogy aktívan visszafogják a kizsákmányolást; legalábbis időnként visszautasíthatják a munkát, vagy szökés, szerződésszegés és/vagy nyílt lázadás révén megszabadulhatnak a kizsákmányolás viszonyaitól. Hartmann ama megállapításából kiindulva, hogy a tőke agresszív alárendelési és értékesítési stratégiái mindig egy, a tőkével szembenálló szubjektivitást hoznak létre és reprodukálnak, a dinamikus munkaérték-elméletnek rögzítenie kell, hogy az élőmunka-kapacitás hordozói (a dolgozók) és a kizsákmányolást és az értékesítés logikáját képviselő funkcionáriusok között, az elemzés szempontjából, minden szinten egyfajta szimmetria áll fenn. Egyszerűen megfogalmazva, arról van szó, hogy revidéálnunk kell azt az elméleti „aszimmetriát” a tőke–munka viszonyt illetően, amely Marx munkásságában az 1840-es évek második felében válik hangsúlyossá. De nem lenne realizisztikus, ha ezzel az aszimmetriával egy ugyanolyan kizárólagos, a „forradalmi szubjektivitást” túlhangsúlyozó másik aszimmetriát állítanánk szembe. Hiszen miközben a munkásosztály kétségkívül komoly harcokat vívott a tőkés társadalmi formáció ellen, az a folyamat, amelynek során az élőmunka-kapacitás tőkévé tárgyiasult, újra és újra megújult a történelem során, s a hatalom, amellyel a tárgyiasult munka az élőmunka felett uralkodik mind a mai napig, nem gyengült meg számottevő mértékben.

A munka politikai gazdaságtana dinamikus kritikájának első sarokköve az élőmunka-kapacitás használati értékének elemzése. Marx e használati értékét némileg egyoldalúan elemezte, a tőkés érdekeinek szempontjából vizsgálva azt: a kapitalisták számára az élőmunka-kapacitás használati értéke nála abban a tényben áll, hogy az értékteremtés folyamata alatt új értéket, nevezetesen többletértéket termel. Ámde az élőmunka-kapacitás használati értéke először és mindenekelőtt annak a személynek a számára létezik, akivel ez a munkakapacitás elválaszthatatlanul össze van kötve: vagyis a dolgozó számára. E használati érték egyszerűen azoknak az alapszükségleteknek a kielégítésében áll, amelyekhez szükség van a munkatermékekre. A munkaképesség használati értékének ez a „személyes használata” diametrálisan ellentétes a kapitalista értékesülésre irányuló érdekeivel. Nem csökken, még kevésbé küszöbölődik ki ez az érték a csereaktusok és a hozzájuk kapcsolódó, a közvetlen termelési folyamatban végbemenő tranzakciók révén sem, mert az élőmunka-kapacitás sohasem választható el attól a szubjektumtól, aki felhasználja. Azzal, hogy végrehajtjuk ezt a lényegében banális és nyilvánvaló korrekciót az elméleten, rögzítjük a további elemzést illetően, hogy a munka a tőke termelési és újratermelési folyamatában sohasem tárgyiasul teljesen.

Másodsor, úgy véljük, hogy az „élőmunka-kapacitás” fogalmát ki kell bővítenünk. A munkaképesség mindig egyben az ember önreprodukáló képessége is. Felhasználása nem merül ki a hasznos tárgyak és/vagy áruk létrehozásában a kapitalista értékesítési viszonyok mellett. Ha nem képes reprodukálni önmagát, mind egyénileg, mind a családon és a társadalmi hálózatokon belül, hiszen hordozója, „nembeli lényként” a társadalmi létezési mód megtestesítője. Ám kapitalista viszonyok között ez az önreprodukációs képesség egyszersmind ki is zsákmányolható, habár ez gyakran rejtett módon megy végbe. A szabadon társult egyének munkakapacitása azon élettevékenységeik totalitását fejezi ki, amelyeket egyre bővülő szükségleteik kielégítése céljából végeznek. De az ellenkezője is igaz: a munkakapacitás ki van téve a kapitalista értékesítés mindig bővülő totalitásának.

Ezen az alapon, úgy véljük, szükséges differenciáltabb leírást adnunk arról a folyamatról, amelynek révén a munkakapacitás alárendelődik a tőkének. Marx az „alárendelődés” terminust alkotta meg e folyamat jelölésére, különbséget téve – a tőke felhalmozási folyamata materiális értelemben vett előrehaladásából kiindulva – a munka tőkének való „formális” és „reális” alárendelése között.¹³ A „formális” alárendelést Marx lényegében a manufaktúraipar korszakával azonosította, a „reális” alárendelődést pedig a gépek bevezetését követő időszakkal. Ezzel szemben, mi a munka alárendelésének négy korszakos felosztását javasoljuk, követve ezzel a bielefeldi feminista iskola elgondolását.¹⁴ A „marginális” alárendelés esetében a paraszti önellátó gazdaságok, az ipar előtti családi gazdaságok és a Dél

feketegazdasági közvetett módon integrálódnak a világgazdaság kizsákmányolási láncolataiba. A formális alárendelés a korábban létező termelési módok termelési formáinak a kapitalizmusba való közvetlen beépítését és kombinálását jelenti: ilyen gazdasági formák az ültetvények, a manufaktúrák és a kevésbé gépesített, az emberi munkaerőt végsőkéig kihasználó kisüzemek. A „reális” alárendelésen pedig a tőkés iparosítás két fő szakaszát értjük, amelyek során a tőkés világrendszer egyes központjaiban és régióiban nagy gépkomplexumokat vezettek be, majd ezeket kombinálták a munkateljesítmény fokozását szolgáló taylorista eljárásokkal. Az „abszolút alárendelést” fenntartjuk arra, amikor napjainkban a tudást létrehozó és terjesztő munkát alárendelik a tőke automatizált-információs hálózati struktúráinak. Amikor így járunk el, akkor követnünk kell Tomba és Bellofiore útmutatását, vagyis szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a mai világgazdaságban az alárendelés mind a négy formája összekapcsolódik egymással, mert a technológiailag legfejlettebb munka- és értékesítési folyamatok a kizsákmányolás olyan széles alapzatára támaszkodnak, amely a marginális, a formális és a reális alárendelés kritériumait kombinálva strukturálódik. Amit úgyszintén észben kell tartanunk, az az, hogy van egy hatalmas technológiai és munkaszervezési szakadék a termelés és az önreprodukció szférájában, úgyhogy a munka alárendelésének formái nemcsak földrajzi régióként differenciálódnak, hanem egy-egy helyszínen belül is. Az alárendelés eme formáinak együttesét nevezzük a munka „totális” alárendelésének.

A munka bármely kritikai közgazdaságtana számára jelentős problémakört jelent a katonai munka problémája. Niklas Frykman és Peter Way – Peter Linebaughal és Marcus Redikerrel együtt – hangsúlyozottan felhívták a figyelmet a katonai célú munkakötelezettség gyakorlatára „a proletariátus eredeti felhalmozásának” korszakában, a tizenhetedik-tizennyolcadik században. Max Henninger pedig kiegészítette megjegyzéseiket, rámutatva arra a szerepre, amelyet a katonai erőszak játszott a tőkefelhalmozás folyamatában. A probléma még komolyabbá válik, ha figyelembe vesszük, hogy a katonai jellegű kényszermunka – a vérontásnak egy, jelentőségét illetően különösen lekicsinyelt formája (Peter Way) – még mindig része, illetve összetevője a mai világproletariátust kialakító világméretű folyamatoknak. A tizenkilencedik század vége óta ez a fajta munka új, és ugyanolyan visszataszító formában kényszeríti rá magát a munkásosztályra – a hadiipari munka formájában. Az alacsonyabb néposztályok „multiverzuma” e két osztályösszetevő révén elválaszthatatlanul kapcsolódik a tőke újratermelésének nyíltan erőszakos és destruktív oldalához, még ha újra és újra makacs ellenállásba is fog ez ellen a gyűlöletes sors ellen – mint például az 1917–1921-es nemzetközi proletárfordalmak során.

De mit jelent ez a munka politikai gazdaságtanának olyan kritikája számára, amely nem csak a kizsákmányolást akarja eltörölni, hanem

meg akarja szüntetni az uralomnak, az elnyomásnak és az erőszaknak a kizsákmányoláshoz kapcsolódó minden elemét? A hadimunka terméke nem fogyasztható el társadalmilag, inkább egyfajta nem produktív, állami fogyasztást jelent. Ezért itt egy, a munkaérték-elmélettel szembeni specifikus elméleti kihívással van dolgunk: miközben a hadjáratok lehetővé teszik a külföldi gazdasági potenciál nemzetgazdasági jövedelemként való elsajátítását, s a háborúkhöz szükséges hadiipar profitot és jövedelmet generál, ez mindazonáltal a „negatív termelés” egyik esete. Ahogy Marx mondta: „pontosan ugyanaz, mintha egy nemzet a tőkéje egy részét az óceánba hajítaná”.¹⁵ A jelen zárófejezet keretében nem dolgozhatjuk ki részletesen a nemzetgazdaságok és a hozzájuk kapcsolódó katonai-ipari komplexusok erőszakos terjeszkedésének ezt a parazita-jellegű aspektusát.¹⁶ Mindazonáltal világos kell legyen, hogy a kizsákmányoltak „multiverzuma” csak egyetlen módon válaszolhat: egyértelműen vissza kell utasítania, hogy bármilyen formában a hadiiparban vagy a katonaságnak dolgozzon.

Bőven vannak egyéb kérdések is, amelyekkel a munka politikai gazdaságtana dinamikusan kibővült kritikájának szembesülnie kell még, ám a jelen kontextusban elegendő a katonaság számára végzett és a hadiipari munka példája. Sok más ágazatban a problémákat még megfelelően fel kell vetni, és tüzetesen dolgozni kell rajtuk. Ez a helyzet például a dinamikus munkaérték-elmélet viszonyával a tőke és a munkaerő-kapacitás technológiai innovációja miatt időszakonként végbemenő elértéktelenedéshez. Ugyanez igaz azokra a relációkra a munkaérték, a reprodukciós érték és az össztársadalmi többletérték között, amelyek a hitel mindig erőteljesebben bővülő szférájában „anticipálódnak”.¹⁷ Ám amit nem szabad elfelejtenünk, amikor ezeket a kérdéseket számba vesszük, az, hogy a munka politikai gazdaságtanának dinamikus kritikájára van szükségünk. A kapitalista társadalmi formáció dinamikájának és átfogón erőszakos jellegének megmutatása csak másodlagos feladata ennek a kritikának. Elsődleges feladata, hogy megállapítsa, hol vannak azok a kritikus pontok a tőkés társadalom fejlődésében, amelyek elősegítik a forradalmi szubjektivitás fejlődését, illetve hogy jelezze azokat a törésvonalakat, amelyekből kiindulva reménykedhetünk abban, hogy meghaladható az a rendszer, amely az ember ember általi kizsákmányolásán alapul.

Konklúzióként hangsúlyozni szeretnénk, hogy a munka politikai gazdaságtanának ezen elképzelt, dinamikus kritikáját gondolatkíséretnek tekintjük. Célunk csupán az volt velem, hogy megmutassuk, hogyan adhatunk pozitív kibontakozási irányt a marxi munkafogalom e kötetben bemutatott kritikájának. Valószínűleg nem vezet „királyi út” a munka politikai gazdaságtanának kritikája és a társadalmi forradalom modellje közötti lényegi kapcsolódási pontok feltárásához. Sokkal valószínűbb, hogy egynél több út fog Rómába vezetni. Az elképzelt kritikai szintézissel kapcsolatban a jelen kötetben bemutatott megfontolások hasz-

nosnak bizonyulhatnak egy ilyen „pluralisztikus” megközelítéshez, ha alternatív gondolatokat tud nyújtani az élethez való egyetemes emberi jognak a reprodukció szférájában megalapozott érvényesítéséhez.¹⁸

A szövegben hivatkozott tanulmányok jegyzéke:

- Peter Linebaugh – Marcus Rediker: *The Many-Headed Hydra: Reflections on History from Below* (A sokfejű hidra: gondolatok az alul lévők történeleméről)
- Niklas Frykman: *Seamen on Late Eighteenth-Century European Warships* (A XVIII. század végi európai hadihajók tengerészei)
- Peter Way: *Class-Warfare: Primitive Accumulation, Military Revolution and the British War-Worker* (Osztályhadviselés: eredeti felhalmozás, katonai forradalom és a brit hadi munkások)
- Devi Sacchetto – Ferruccio Gambino: *The Shifting Maelstrom: From Plantations to Assembly-Lines* (A változó forgatag: az ültetvényektől a futószalagokig)
- Sergio Bologna: *Workerism: An inside View. From the Mass-Worker to Self-Employed Labour* (Workerizmus – belülről nézve. A tömegmunkától az önfoglalkoztató munkáig)
- Subir Sinha: *Workers and Working Classes in Contemporary india: A note on Analytic Frames and Political Formations* (Munkások és munkásosztály a mai Indiában. Megjegyzés az elemzési keretéről és a politikai formációról)
- Detlef Hartmann: *Revolutionary Subjectivity, the Limit to Capital*. (Forradalmi szubjektum, a tőke korlátozása)
- Maria Mies: *Housewifisation – Globalisation – Subsistence-Perspective* (Házasszonyosodás – globalizáció – megélhetési perspektívák)
- Silvia Federici: *Notes on Elder-Care Work and the Limits of Marxism* (Megjegyzések az időskori munkáról és a marxizmus határai)
- Jean-Louis Prat: *Castoriadis's Break With Marxism* (Castoriadis szakítása a marxizmusal)
- Ahrlrich Meyer: *A Theory of defeat. Marx and the Evidence of the nineteenth Century* (A vereség elmélete. Marx és a tizenkilencedik század bizonyítéka)
- Max Henninger: *Poverty, Labour, Development: Towards a Critique of Marx's Conceptualisations* (Szegénység, munka, fejlődés: a marxi fogalomalkotás bírálatához)
- Thomas Kuczynski: *What is Sold on the Labour-Market?* (Mi kerül értékesítésre a munkaerő-piacon?)
- Sebastian Gerhardt: *In And For Itself: Freedom. On the Historical Tendency of a Renewed Critique of the Political Economy of Labour* (A szabadság: önmagában és önmagáért. A munka politikai gazdaságtana újabb kritikájának történeti távlatairól)
- Massimiliano Tomba – Ricardo Bellofiore: *The 'Fragment on Machines' and the Grundrisse: The Workerist Reading in Question* (A „Töredék a gépekről” és a Grundrisse: a kérdés workerista olvasata)
- Steve Wright: *Revolution from Above? Money and Class-Composition in Italian Operaismo* (Forradalom fölülről? Pénz és osztályösszetétel az olasz ouvrierizmusban)
- C. George Caffentzis: *Marxism after the Death of Gold* (A marxizmus az arany halála után)

Carlo Vercellone: *From the Mass-Worker to Cognitive Labour: Historical and Theoretical Considerations* (A tömegmunkástól a kognitív munkáig: történeti és elméleti megfontolások)

Jegyzetek

- ¹ A „multiverzum” eredetileg a kortárs kozmológia által használt kifejezés. Olyan feltételezett, nagyobb fizikai-kozmológiai rendszert jelöl, amelynek világegyetemünk csak egy része. (A ford.)
- ² Az 1935-ben Detroitban megalakított autópári szakszervezet (*United Auto Workers*) által 1936–37-ben szervezett sztrájk Flintben (Michigan állam), amely jelentősen serkentette az amerikai ipari munkásság szakszervezkedését. (A szerk.)
- ³ Általában olyan munkaerőről volt szó, amelyet adóssága fejében meghatározott ideig munkára köteleztek. (A ford.)
- ⁴ Utalás Marxnak a proletár státusáról A *Tőke* 6. fejezetében adott meghatározására: a tőkés–bérmunkás viszonyban a proletár helyzetét egyrészt az jellemzi, hogy szabadon rendelkezik munkaerejével, másrészt ezen kívül nem rendelkezik semmi mással. (A ford.)
- ⁵ Vera Zaszulics orosz narodnyik forradalmárnő volt, aki eszmetársaival együtt az idealizált orosz paraszti földközösségben, az obscsinában látta az orosz demokratikus és szocialista társadalmi fejlődés garanciáját, és elképzelhetőnek tartotta, hogy Oroszország megkerülheti a nyugati tőkés fejlődés útját. (A ford.)
- ⁶ Karl Marx: Drafts of the Letter to Vera Zasulich, in *Marx/Engels Collected Works*. Vol. 24, Moscow, Progress, 1975–2004 (1881) 346–369.
- ⁷ Miután a narodnyik forradalmárok egyéni terrorra épülő taktikája nem hozta meg a várt eredményeket Oroszországban, a narodnyikok eszmeiségét a „szociálforradalmárok” (eszerek) 1901-től politikai párttá szerveződve vitték tovább, és modernizálták némileg. (A ford.)
- ⁸ K. Marx: i. m. 364–69.
- ⁹ Kevin Anderson: *Marx at the Margins: On Nationalism, Ethnicity and NonWestern Societies*. Chicago, University of Chicago Press, 2010
- ¹⁰ Az újratermelés egy ilyen bővített modelljének körvonalait lásd: Thomas Kuczynski: Von der natur der Arbeit oder das Ende der Arbeitsgesellschaft – ein soziologisch-politologisches Mißverständnis, in Friedrun Quaas and Georg Quaas (eds.): *Jenseits des Transformationsproblems. Vorläufiges Resümee einer diskussion zum werttheoretischen Ansatz von Fritz Helmedag, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 1996, 215–216, 714–731.
- ¹¹ Az egy-egy termék elkészítéséhez társadalmilag átlagosan szükséges munkaidőről van szó. Marx szerint, végső soron ez a munkaidő-mennyiség határozza meg a piaci árat, bár a tényleges árak – a kereslet és kínálat mozgásai és számos más tényező miatt is – mindig eltérnek tőle. A kommunista társadalomban, ahol a társadalom összmunkaidejét osztársadalmi döntéshozattal és racionálisan osztják el az egyes termelési feladatok között, szintén ez az átlagmunkaidő lesz a termelési költségeknek, a munkabérek és a fogyasztási cikkek árának meghatározója – amíg a társadalmi gazdagság növekedése és az emberek a munkához való viszonyának megváltozása azt fokozatosan feleslegessé nem teszi. (A ford.)

- ¹² A szerző által bemutatott társadalom a Marx által a kommunista társadalomról *A gothai program kritikájában* adott vázlatnak felel meg, ahol a kommunizmus felsőbb fokán a munka szerinti elosztás elvét a szükségletek szerinti elosztás elve váltja fel.
- ¹³ Marxnál a munka „formális” alárendelődése a tőkének a jogi értelemben vett tőkés–bérmunkás viszonyt jelenti; a „reális” alárendelés pedig azt, amikor – a felhalmozás későbbi fokán – a munkaeszközök, a munkatevékenység jellege és a munka szervezete is a maga hagyományos, öröklött formája helyett a tőkegelikának megfelelő formát ölt. (A ford.)
- ¹⁴ Tudomásunk szerint, a „marginális alárendelés” fogalmát Veronika Bennholdt-Thomsen vezette be. Lásd: Veronika Bennholdt-Thomsen: Subsistenzproduktion und erweiterte Reproduktion. Ein Beitrag zur Produktionsweisen-diskussion, *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie*, 1981, 14, 45.
- ¹⁵ Karl Marx: *Grundrisse. Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)*, translated with a foreword by Martin nicolaus, Harmondsworth, Penguin, 1973. 128.
- ¹⁶ A probléma mélyebb vizsgálatát lásd: Karl Heinz Roth: Von der Rüstungskonjunktur zum Raubkrieg: die Ursachen der deutschen Aggressionspolitik 1938/39', in Werner Röhr – Brigitte Berlekamp – Karl Heinz Roth (eds.): *Der Krieg vor dem Krieg. Politik und Ökonomik der 'friedlichen' Aggressionen Deutschlands 1938/39*, Hamburg, VSA, 2001. 49. és köv.
- ¹⁷ M. Krätke jó áttekintést nyújt azokról a feladatokról, amelyeket a munka politikai gazdaságtana egy, az osztályharc realitásainak megfelelő módon meg kell oldjon. Vö. Michael R. Krätke: Erneuerung der Politischen Ökonomie – Wo Marx unersetzlich bleibt, *Zeitschrift für marxistische Erneuerung*, 2007, 18/70, 123–37.
- ¹⁸ Kimutathatjuk, hogy az értékelmélet elvben analitikusan elválasztható a kizsákmányolás elméletétől. Minden olyan esetben kizsákmányolásról beszélhetünk, amikor a munkások olyan árukat (javakat és szolgáltatásokat) termelnek, amelyek többet érnek annál az „ellenértéknél”, amit „munkaadó-juktól” kapnak bérek, létfenntartási eszközök stb. formájában. Az a kérdés, hogy vajon az áruk értéküket a munkások munkájából, vagy valamilyen más forrásból nyerik, külön vizsgálható. Még ha a megtermelt javak és szolgáltatások értékét színiük, súlyuk vagy valami más határozni is meg, a munkások még akkor is jogosan állíthatnák, hogy ki vannak zsákmányolva. G. A. Cohen: *The Labour Theory of Value and the Concept of Exploitation*, in G. A. Cohen: *History, Labour and Freedom. Themes from Marx*, Oxford, Oxford University Press, 1988. 214.

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: Karl Heinz Roth and Marcel van der Linden: Results and Prospects, in Marcel van der Linden and Karl Heinz Roth (eds): *Beyond Marx. Confronting Labour-History and the Concept of Labour with the Global Labour-Relations of the Twenty-First Century*. Historical Materialism Book 56, Leiden – Boston, BRILL, 2013, 448–453, 475–484.

Megjelent

ANTIKAPITALISTA BALOLDAL

Méret: 115x200 mm
ISBN 978-615-805-8100
332 oldal
Ára: 1500 Ft
Kiadó: Eszmélet Alapítvány

Kapható az Írók Boltjában és a Bookline-on valamint megrendelhető közvetlenül a kiadótól az eszmelet1989@gmail.com e-mail címen

Részlet az előszóból:

Útkeresésünk a kapitalizmuskritikus és szocialista-közösségi orientációt képviselő humanista baloldal önértelmezését, a jelzett feladat nagyságának és jelentőségének tudatosítását szolgálja. Korábban született, de ma is érvényes írásokról, egy koncepcióról, hagyományról, világlátásról, jövőre irányuló gyakorlatról van szó. Nem hiszünk a jó kapitalizmus lehetőségében. Az osztályszintű lokális és globális egyenlőtlenségeket meghaladó, demokratikus-önkormányzó ellentársadalom mozgalmi, szervezeti-gyakorlati perspektíváit keressük. Tarts velünk!

Válság, művészet és politikai aktivizmus – ma

A kortárs kulturális mező újrapolitizálódásának társadalmi környezete

E tematikus blokkot egy, a válság, a művészet és a politikai aktivizmus összefüggéseiről szóló egyetemi kurzus előkészítése közben állítottuk össze, azzal a céllal, hogy a hallgatók és a tágabb olvasóközönség számára magyarul elérhetővé tegyünk szövegeket, amelyeket a téma megközelítéséhez hasznosnak gondolunk. Az itt következő tanulmány bevezetőként szolgál a jelenlegi válság és a művészeti/politikai aktivizmus viszonyának elemzéséhez. Tisztázza azokat a kiindulópontokat és főbb következtetéseket, amelyekhez e Magyarországon is erősen jelenlévő jelenségek megértésében eljutottunk.

*

Az alábbiakban a válság, a művészet és a politikai aktivizmus kapcsolatát Közép-Kelet-Európában és Magyarországon egy többszintű perspektíva szerint közelítjük meg. Egyrészt, a tudásszociológia, a *cultural studies* és az értelmiségszociológia belátásaira támaszkodva, az értelmiség szerepét egy tágabb társadalmi viszonyrendszeren belül betöltött, sajátosan intézményesített szerepként ragadjuk meg, amelynek meghatározottságai az értelmiség által kitermelt tudásformákat is befolyásolják. Másrészt a társadalom tágabb szerkezetének dinamikáit a nemzetközi politikai gazdaságtan és a világrendszer-elemzés szempontjából vesszük szemügyre, különös tekintettel a szocializmus, a rendszerváltás és a jelenlegi válság helyi és globális kontextusaira, amelyek a kultúra művelői és intézményrendszerei számára is sajátos mozgástereket jelöltek ki. A közép-kelet európai és magyar értelmiség intézményes pozíciójának, esztétikai és politikai ízlésének változásait ehhez az egyszerre helyi és globális kontextushoz viszonyítjuk. Harmadrészt, a kapitalista világrendszerben kialakuló rendszerellenes mozgalmak ideológiáját és esztétikáját a világrendszer sajátos ciklusai s az azokon belül elfoglalt pozíciók szerint vizsgáljuk. Ennek a többszintű perspektívának a bevezetésével a mai globális válságon

belüli magyarországi helyzetről, a művészeti intézményrendszeren belüli változásokról, és az ezen belüli politikai cselekvésről való közös gondolkodáshoz kívánunk hozzájárulni.

Az értelmiségi mint társadalmi szereplő

Az értelmiségiek által termelt esztétikai és tudásformákban az értelmiségiek társadalmi szerepe kevésbé jelenik meg – az ilyen megszólalások tipikusan inkább valamiféle univerzális világértelmezést, ízlés- és normarendszert közvetítenek. A tudás- és értelmiségszociológia perspektívájából a tudást termelő értelmiségiek azonban maguk is sajátos pozíciót foglalnak el a társadalomban, s ez a pozíció befolyásolja azt, hogy milyen tudást, ízlést vagy morális normát fognak műveikben a teljes világról alkotott képként megjeleníteni. A tudásszociológia szempontjából az értelmiségi világlátás és világábrázolás sajátossága nem az, hogy a többi társadalmi szereplő szubjektív perspektívájához képest egy objektív, általános érvényű képet adna a világról, hanem az, hogy más szereplőkkel ellentétben az értelmiségiek azzal foglalkoznak, hogy saját világlátásukat a valóság képeként teszik közzé. Ez a szerepük különösen jelentőssé teszi őket abból a szempontból, hogy egy adott társadalmi rendet kiszolgáló és legitimáló tudás és az azt megkérdőjelező/valamilyen alternatív szerveződés felépülését szolgáló tudás hogyan viszonyul egymáshoz. Az értelmiség sajátossága, ahogyan Szelényi Iván és Lawrence King fogalmaz (Szelényi és King 2004), hogy ellentétben a közvetlen politikai vagy gazdasági hatalmat birtokló szereplőkkel, az értelmiségiek a tudás fölött gyakorolt monopóliumuk alapján tartanak igényt valamilyen hatalomra (tisztességre vagy kivételezett megélhetésre, a társadalom tiszteletére, döntéshozói pozícióra stb.). Ez a meghatározás egyrészt rávilágít arra, hogy a tudás az értelmiség számára nemcsak a világ transzparens leírását jelenti, hanem egyúttal saját társadalmi igényeinek hordozója is. Másrészt arra is rámutat, hogy az értelmiség nem rendelkezik közvetlenül hasznosítható erőforrásokkal – így saját érdekeinek érvényesülését mindig más csoportok érdekeihez kell kötnie, amelyek rendelkeznek ilyenekkel. Ezek a csoportok lehetnek az adott társadalom gazdasági vagy politikai elitjei, de társadalmi forradalmak idején olyan marginális csoportok is, amelyek lázadásától a hozzájuk csatlakozó értelmiségiek komoly eredményeket várnak. Gramsci az értelmiségi pozíciójának ezt a sajátosságát úgy foglalta össze, hogy az értelmiség nem osztály (azaz nem a gazdasági munkamegosztásban betöltött szerepe határozza meg a társadalomban értelmiségiként betöltött pozícióját), hanem mindig valamilyen valódi osztály érdekeivel szövetségben lép fel (Gramsci 1971). Szelényi és King arra hívják fel a figyelmet, hogy míg az értelmiségiek szerepéről szóló marxista gondolkodás elsősorban

azt vizsgálta, hogy az értelmiségiek által megfogalmazott világképek milyen osztályok perspektíváját és érdekét képviselik, az újosztály-elméletek és a kritikai elmélet arra is rákérdez, hogy „hol az operatőr a képen” (Gouldner 1979) – azaz, hogy a különböző más csoportokkal kötött változó szövetségi viszonyok közepette hogyan befolyásolják az értelmiségiek gondolkodását saját pozíciójuk változásai. Ebből a szempontból az ad hoc szövetségi viszonyok mellett elengedhetetlen azoknak a hosszútávú intézményes folyamatoknak a vizsgálata, amelyek az értelmiségiek tudástermelését a tágabb társadalmi folyamatokon belül intézményesítik és azokba becsatornázzák. A következőkben a modern állam és az állami kulturális intézményrendszerek, ezek közép-kelet-európai sajátosságai, illetve a szocializmus, a rendszer-váltás és a jelen gazdasági válság tágabb körülményei felől közelítünk azokhoz az intézményes változásokhoz, amelyek ma Magyarországon a művészeti intézményrendszer átalakulásához és a politikai aktivizmus megerősödéséhez vezettek a művészetben belül.

Világgazdasági integráció, intézménytörténeti váltások, kettős köttődés: a közép-kelet-európai értelmiség pozíciójának kontextusai

A vilárendszer-elemzés általunk is követett módszertana szerint egy adott országon belüli gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokat nem csak egymáshoz képest vizsgáljuk, hanem aszerint is, hogy hogyan ágyazódnak be az ország határain túlnyúló világgazdasági és geopolitikai viszonyokba. A világgazdasági és geopolitikai viszonyokon belüli dominanciát vagy függést ez a megközelítés az adott ország társadalmához képest nem tekinti külső tényezőnek. Ellenkezőleg: az adott országon belüli viszonyokat a világgazdasági és geopolitikai interakciók részeként vizsgálja – így például nem csak a helyi „polgárság” és „munkásság” egymáshoz való viszonyát nézi, hanem azt is, hogy mindkét csoport szereplői hogyan integrálódnak a világgazdaság tágabb munkamegosztásába, és ez a pozíciójuk milyen viszonyba helyezi őket más hazai és nemzetközi szereplőkkel.

A vilárendszer-elemzés szempontjából a ma Magyarországon érzékelhető válsághatások rendszerszintű kontextusa a második világháború utáni, amerikai hegemonia alatt kiépült világgazdasági ciklus válsága. Ennek kezdetét a vilárendszer-elemzés az 1960-as évek végére, a 70-es évek elejére teszi, amikor a második világháború utáni amerikai, európai és japán ipari fellendülés nyomán a túltermelési válság első tünetei jelentkezni kezdtek. Giovanni Arrighi a 80-as, 90-es évek pénzügyi fellendülését a globális gazdaság központjaiban a korábbi, holland és brit hegemoniaciklusok válságperiódusára ugyancsak jellemző finanszírozás és időszakos „belle époque” jellemzőjeként írja le, amelyet tipikusan a pénzpiacok válsága kísért (Arrighi 1994).

A „neoliberalizmus” vagy „neoliberális korszak” ebben a megközelítésben a globális gazdasági rendszer hegemoniaválságokra jellemző finanszírozását és a világgazdasági ciklus fellendülő szakaszában kialakult jóléti rezsimiek felszámolását jelenti.

Magyarország világgazdasági integrációjára az amerikai hegemoniaciklus hanyatlásának kezdetén a 60-as évekre kialakult hídszerep volt jellemző, amelyben a nyugati technológiák importjáért szovjet olaj és nyersanyagok exportjával fizetett (az integrációs formák elemzéséhez lásd Gerócs és Pinkasz 2015, Éber et al. 2014). Az 1973-as válság nyomán ennek a kereskedelemnek a feltételei előnytelené váltak Magyarország számára, amit a szocialista vezetés a petrodollárok miatt olcsóvá vált nyugati hitelek felvételével igyekezett orvosolni. Az eredeti terv szerint a hiteleket az azokból finanszírozott ipari fejlesztések exportjából finanszírozták volna. Ehelyett azonban (a technológiai fejlesztések exportképtelensége mellett a világ más félperifériás országainak kamatterhét is szélsőségesen megnövelő Volcker-sokk miatt) a hitelek súlyos eladósodáshoz vezettek. Az adósságteher nyomása alatt Magyarország már a 80-as években a külföldi befektetéseket ösztönző gazdasági liberalizáció útjára lépett. A rendszerváltás után a tőkehiány és a KGST-piacok elvesztése miatt még gyengébb helyzetbe került magyar gazdaság sokszor áron aluli privatizáció árán igyekezett külföldi befektetésekre szert tenni (Böröcz 1999, Drahokoupil 2009, Nölke and Vliegenthart 2009). A privatizáció és a szocialista ipar leépülése jelentős munkanélküliséggel és a szociális biztonság meggyengülésével járt. A politika régiójában a rendszerváltás veszteségeinek hangját közvetlenül senki sem képviselte. A liberálisok és a szocialisták szövetsége a szocializmus utolsó éveiben intézményesített liberalizáció híve volt, a nemzeti oldal pedig egy helyi polgárság létrehozását szorgalmazta, amely a szocialista menedzserek és a külföldi tőke szövetségével szemben „magyar” kézben tartaná a nemzeti vagyont. A „baloldali” elitfrakció tehát a külföldi tőkével kötött szövetség, a „jobboldali” pedig az azzal szemben megtartott saját tőkefelhalmozás révén kívánta a világgazdasági integrációt végrehajtani (Gagyí 2014). Ilyen értelemben mindkettő a világgazdasági integráció ágenseként viselkedett, azonban a szocializmus második fele óta felhalmozódó útfüggőség a liberalizáció pártfogói erősebb pozícióban voltak mindaddig, amíg a külföldi befektetéseken alapuló fejlődési modell a privatizáció lezárultával ki nem merült. A 2000-es évekre a külső eladósodottság újra visszakerült a napirendre, a további hitelfelvétellel együtt. Az EU-csatlakozás után az EU-transzferek biztosították a költségvetés egyensúlyban tartását, anélkül, hogy a magyar gazdaság előnytelen integrációját megszüntették volna. A 2008-as pénzügyi válság hatásai a külföldi befektetésekre épülő fejlődési modell kimerüléséből következő recesszió és a magas eladósodottság hatásaival együtt érték az országot. A külföldi befektetésekre épülő fejlődési modell

kimerülése együtt járt politikai képviselőinek delegitímációjával is – a 2006-os, Gyurcsány Ferenc őszi beszédére reagáló tüntetések, majd a 2010-es választások a liberális fejlődési modell hegemoniájának végét jelezték.

A 2010 óta kiépült jobboldali rezsim a külföldi befektetésekre alapuló modell kimerülése után a világgazdasági integráció egy részben megváltoztatott modelljét alakította ki: egyrészt adósságsökkentéssel és a válság miatt Nyugat-Európából keletre vándorló ipari befektetéseknek tett engedményekkel, másrészt egy erős nemzeti burzsoázia kiépítésével, amely a hazai piacon belüli centralizációból táplálkozik (Geröcs és Pinksz 2015, Éber et al. 2014). Az új rezsim osztálypolitikája a nemzeti burzsoázia létrehozása mellett az előbbieket és a kétkezi munkások és munkanélküliek közti polarizációval s az utóbbiak erős fegyelmezésével is jár. Mindez társadalmi és politikai feszültségekhez vezet, amit a kormány politikai gesztusokkal igyekszik áthidalni.

A világgazdasági integráció fenti változásai az országon belüli intézményes és társadalmi viszonyok átalakulásaival jártak – az értelmiség napi munkafeltételeire közvetlen hatással bíró kulturális intézményrendszer átalakulása, s az általa lehetővé tett értelmiségi életutak, ambíciók és csalódások is összefüggenek a világgazdasági integráció tágabb változásaival. Ha a magyar kultúra intézményrendszerét és az értelmiségi tudás változásait vizsgáljuk a fent említett időkeretben, azt látjuk, hogy a kulturális tudások és kritikák a szocialista állam meggyengülésével, a liberális hegemonia térnyerésével, majd annak bukásával párhuzamosan változnak.

Intézménytörténeti szempontból a liberális paradigma szerint értékelt ellenzéki művészet és gondolkodás éppen a szocialista állam megszorítás-politikái miatt nyerhetett tért. Az 1968-tól induló Új Gazdasági Mechanizmus megszüntette, legalábbis gyengítette a politikai cenzúrát, és azt egy gazdasági cenzúra váltotta fel (Kalmár 2005). Habár a 60-as évek reformhullámának kimerülésével ez a folyamat némileg visszarendeződött, és a cenzúra újra megerősödött – a balatonboglári kápolna-tárlat bezárása, a „darabbér”-per és Halász Péter kiutasítása is ezt a cenzúrát jelölik –, ugyanakkor kvázi autonóm terek jöhettek létre a művelődési intézményrendszeren belül, amelyben az ellenzéki értelmiségiek alkothattak, a szocialista állam teljes foglalkoztatottságot célzó politikája pedig egzisztenciális biztonságot nyújtott az ellenzéki kulturális termelésben résztvevő szereplőknek. Mindeközben a művelődési intézményrendszer egyre kevésbé látott el rendszerfenntartó ideológiai funkciót, és egyes részei egyre nagyobb autonómiát kaptak (Striker 1989; White 1990). Amit a korabeli filmek generációs konfliktusként ábrázolnak – pl. a Szerelmes biciklisták, Falak, Bohóc a falon stb. –, az a globális hatványolc kulturális konfliktusainak speciális helyi konstellációjával függ össze: a korábbi társadalmi mobilitási pályák az állam válságra adott

reakciója miatt bezárultak, az adott tőkébe az oktatáson keresztül befektetés nem nyújtott már stabilitást, így a fiatal értelmiségiek saját kilátásaikat a (szocialista) progresszió kudarcaként vagy a konzervatív bürokrácia túlhatalmaként érzékelték. Miközben a szocialista állam, alkalmazkodva a világgazdasági nyomásokhoz, dinamikusan alakítja kulturális intézményrendszerét, ezzel párhuzamosan egyre kevésbé képes felszívni az oktatáson keresztül termelt értelmiséget, és kontrollt gyakorolni a kulturális termelés és fogyasztás terei felett. Ez a kettős folyamat előkészíti a rendszerkritikus értelmiség kialakulását. Ellentétben az 1956-os felkelésben résztvevő értelmiséggel, amelyet a sztálinista kizárás politikája egy más jellegű, radikálisabb cselekvés és gondolkodás felé tolt, a felszívó erő gyengülésével párhuzamosan a szocialista megszorító politikák kitermelik és integrálják az új értelmiséget, viszonylagos szabadságot hagyva neki. Így a rendszerkritikus értelmiség Magyarországon a poszt-sztálinista inklúziós stratégia miatt is vált erőssé. A világgazdasági integrációban elfoglalt hídpozíció, majd a nyugati irányú eladósodás ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a nyugat-európai liberális gondolkodás és annak olyan kulturális kifejeződései, mint a neoavantgárd, teret nyerjenek ellenzéki körökben a korábbi szocializmus megreformálhatóságának hitével szemben. Ezt a váltást nemcsak általános trendként, de egyéni életutakban megjelenő törésekként is megfigyelhetjük.

A szocializmus késői időszakában a szocialista művészetet kritizáló kulturális termelést egy egzisztencialista, az elnyomást megélt és a kritikát a szenvedés által legitimáló művész éthosza váltja fel. A késő szocializmus és a rendszerváltás művészetéről számos elemzés készült, amely vagy nemzetközi összehasonlításban (Piotrowski 2009) vagy helyi szinten (Haraszi 1988, stb.) veszi sorra a kulturális termelés sajátosságait. Ezekben a munkákban közös, hogy az értelmiség saját pozíciójának belső, émikus leírását veszik át és alkalmazzák, mint elemzési keretet. Mint azt feljebb említettük, tudásszociológiai szempontból az értelmiségi tudás szituált, tehát adott hierarchikus társadalmi térben elfoglalt szerep terméke. Mint ilyen termék, ez a tudás relatív, azaz mindig az tudást megtermelő szereplők más társadalmi szereplőkhöz képest elfoglalt pozíciójához kötődik, és kontextuális, történetileg változó. Emiatt, amikor az értelmiségi a saját közegét elemzi, azaz mint ebben az esetben, saját környezetét, a szocialista állam és az értelmiség viszonyrendszereként vizsgálja, akkor saját helyzetéből kiindulva fogalmaz meg univerzális állításokat. Ennek megfelelően, habár a szocialista intézményrendszer egyrészt anyagi biztonságot nyújt a szellemi dolgozónak, másrészt a változó informális megegyezések és mezőn belüli harcok miatt folyamatosan más formát ölt, a történeti leírásokban ez a környezet statikus ábrázolásban jelenik meg, ami a kulturális termelőket egy univerzális ellentétte növelt hivatalos/nem-hivatalos ellentéppárra osztja fel.

A helyi intézményrendszer átalakulásai mellett a helyi kultúratermelést meghatározza, hogy a helyi kulturális mező egyúttal egy globális mező része is. A globális kulturális mező hierarchikus intézményrendszerében a félperifériás pozíció egy dominált mezőt eredményez. A globális kulturális intézményrendszer (hierarchikus geopolitikai viszonyokat tükröző) hierarchiájában a nyugat-európai mezőben elfoglalt kulturális termelő saját világlátását az emberiség egészére relevánsként fogalmazhatja meg, mivel a centrum társadalomtörténete és azt konceptualizáló fogalmi univerzális normaként vannak elfogadva. Ezzel szemben a dominált mezőben elfoglalt pozíció csak önreferenciális kijelentéseket enged meg, amelyek a helyi specifikum megjelölésével egyúttal visszaigazolják a centrum képét a dominált társadalomról – például a centrum társadalomfejlődési modelljeitől való eltéréseket hibaként sorolják fel, s a helyi társadalom belső tulajdonságaiból fakadó elmaradottság bizonyítékaiként tárják fel. (András 2009; Horányi – Timár 2001)

A neoavantgárd rendszerváltás utáni kanonizációja, a fenti modellnek megfelelően, a művészeti fejlődés kizárólagos képét alkotta meg – annak ellenére, hogy társadalomtörténeti szempontból a neoavantgárd művészet egy partikuláris kultúrtörténeti állomás. Ezt plasztikusan mutatja meg Nagy Kristóf (2014) írása, amely a Soros alapítvány képzőművészeti támogatásai alapján azt a folyamatot elemzi, ahogyan a centrum kulturális intézményrendszere a helyi, dominált mezőt értékelte és inkorporálta a rendszerváltás évei alatt, egy koherens narratívát teremtve arról, hogy mit tekintünk a szocializmus alatti magyar művészeti termelésnek. Mindeközben a hivatalos kultúrpolitika kísérletet tesz arra, hogy a centrumországok művészeti finanszírozási rendszereit adaptálja – a *Nemzeti Kulturális Alap* (NKA) bizonyos formában a brit *Art Council* és az Egyesült Államok-beli *National Endowment for the Arts* (NEA) helyi adaptációja. Ám az állami finanszírozást nem tudják, és bizonyos időszakokban, a kultúra ideológiaközvetítő szerepét felismerve, nem is akarják lebontani és piacival helyettesíteni. Így a helyi művészeti finanszírozás az etatista, de liberalizálni akaró és a tudatosan etatista között ingadozik.

A 2010 utáni kulturális politikákat elemezve azt látjuk, hogy egy duális rendszer jött létre: egyfelől egy progresszív (a piaci művészettermelés elveit követő), menedzseri szempontok szerint optimalizált, profitmaximalizáló, másfelől egy kulturális, etnocentrista, a nemzeti középosztály ízléspreferenciáit kiszolgáló kulturális termelés alakult ki. A kulturális termelés azon területei, amelyek szerves kapcsolatban állnak a termeléssel, például a *design*, vagy az olyan profitábilis ágazatok, mint a film, erősen támogatottak, és ideológiai elvek kevésbé jelennek meg a támogatások szétosztása során. Azok a művészeti ágak, amelyek inkább a szimbolikus fogyasztáshoz és legitimációhoz kapcsolódnak, a nemzeti középosztály építésének vannak alárendelve,

így az ideológia meghatározó szerepe ezekben a művészeti ágakban sokkal nagyobb.

Az általunk alkalmazott perspektívából nézve a kulturális mező ezen változásai adott világgazdasági integrációs módokhoz és azoknak megfelelő intézményes és osztálypolitikákhoz kapcsolódnak. Pierre Bourdieu fogalmával élve: a neoavantgárd hegemoniájáról a fenti duális modellre való áttéréssel a kulturális termelés mezőjének *doxája** átalakult. Míg korábban a felzárkózás és a szakmai profeszszionalizmus éthosza volt az uralkodó, amely egy nyugati értelemben vett jó művészet létrehozására törekedett, a globális művészeti termelésbe való bekapcsolódás céljával, most – a művészeti termelés azon ágaiban, amelyek kulturális identitással vagy ideológiaközvetítő szereppel rendelkeznek – a nemzet szolgálata vagy az autentikus nemzeti művészet termelése az, ami domináns értékévé vált. A korábbi liberális hegemoniában betöltött pozíciók elvesztése nyomán különböző művészeti mozgalmak, érdekvédelmi szövetségek alakultak, összességében azonban a korábbi hegemon diskurzusokat csak pár kisebb szervezet tartja fent. Egyre nagyobb teret nyer ugyanakkor az ellenzéki értelmiségi és művészeti mezőben a társadalmilag tudatos, társadalmi felelősségvállalást propagáló művészet.

Az utóbbi folyamat hasonlít ahhoz, ahogyan Bourdieu az avantgárd felívelését leírja. (Bourdieu 1995, 56) A népre vagy egy adott dominált társadalmi osztályra való hivatkozás az értelmiségi mezőn belüli pozícióharcok diszkurzív eszközeként működik, s mint ilyen, nem elsősorban a jelöltről, hanem a jelölőről szólnak. A társadalmi elkötelezettség új normája szerint a mező dominálásáért folytatott harcban a nép és az ő szempontjából hasznosnak ítélt/ ítéltető művészet jelent referenciát. Ha magyar mezőt behelyezzük a globális kulturális termelés mezejébe, azt látjuk, hogy a „társadalmilag elkötelezett művészetnek” ez az éthosza korántsem egyedi jelenség. A válság óta, az értelmiségi mobilitási pályák bezáródásával összhangban, a társadalmilag elkötelezett művészet termelése globális szinten vált normává. Ahogy a neoliberais piacositás, hatékonyság és pragmatizmus elvei mentén a mező struktúrája átalakult (Wu 2002; Belfiore 2004; Prince 2014), és ahogy a művészet finanszírozását egyre inkább csak a piac látta el (Vuyk 2010), a domináns frakciókból egyre többen szorultak ki. Ezt a folyamatot írja le Gregory Sholette (2010) a művészeti mező „sötét anyagának” fogalmával: a művészeti termelésben való részvétel vágyával magasan képzett tömegek szorultak be közties pozíciókba mint fogyasztók, vagy mint az infrastruktúra fenntartói. Ennél empirikusabban írja le ugyanezt a folyamatot Jean-Luis Fabiani (2015), aki Nyugat-Európára fókuszálva azt a megállapítást teszi, hogy a kulturális termelés által nyújtott,

* Kb. a kultúra társadalmi szerepével kapcsolatos közvélekedés (a szerk.).

hatalmas tömegeket megmozgató mobilizációs pálya elsősorban alsó középosztálybeli fiatalok számára jelentett perspektívát, az európai intézményrendszerben történt strukturális változások miatt viszont ezek a fiatalok nem tudtak, vagy csupán alacsony kiszolgáló szinteken voltak képesek integrálódni a művészeti termelés mezőjébe. A válság nyomán megnövekedő társadalmi polarizáció tehát egyrészt a magas kulturális tőke birtokosait is sújtja, másrészt a válság tőkekonverziós válságot is hozott, aminek eredményeként – főleg azok számára, akik nem rendelkeznek más típusú tőkékkel – a kulturális tőke nem vagy nehezen váltható gazdasági tőkévé és így anyagi biztonsággá. Az a csalódás, hogy kulturális befektetéseiket nem tudják anyagi biztonságra váltani, a művészeti termelőket az alsóbb osztálybeli koalíciókötések felé tolja a centrumországokban és Magyarországon egyaránt.

Ezt a jelenséget Karl Mannheim ([1929] 1996) tudásszociológiája az *ideológia* és az *utópia*, mint kétféle tudásforma megkülönböztetésével írja le. Az *ideológia* egy *haszonelvű* gondolkodási keret, amely a domináns értelmiségi mezőben a domináns osztály cselekvéseinek alátámasztására szolgál. Az *utópia* olyan állítások összessége, amelyek ezt a domináns gondolatvilágot támadják. Mannheim szerint, az *utópia* olyan dominált értelmiségiek sajátos tudásformája, akik egy adott időszakban a hatalom és a közpolitika-formáló pozíciók megszerzésének igényével mobilizálódnak. A *kiábrándultság* ehhez képest az eredetileg is dominált értelmiségi blokkok sajátja, amelyek se felívelő, se válságciklusokban nem kerültek hegemon pozícióba. Ebben az értelmezési keretben a társadalmi felelősségvállalás normája egy olyan utópikus gondolkodási forma, amely jelenlegi hegemon pozícióját kérdőjelezi meg. Akik ezt a formát ma kisajátítják, olyan társadalmi szereplők, akik a korábbi konjunktúraciklusban a hegemon pozíció megszerzésének ígéretével mobilizálódtak. Azaz, bár ideológiai tartalma szerint a jelen ellenében a jövőről szól, egy tágabb időskíon nézve, az *utópia* egy megszakított, múltbeli mobilitási pálya számonkérésének a tudásformája.

A jelenlegi magyar ellenzéki kulturális mezőben egy másik fontos diszkurzív eszköz is dominánssá válik a szimbolikus és anyagi erőforrásokért folytatott harcban: az autonómia mint hivatkozási eszköz. Az autonómia kettős fogalom, egyrészt jelenti a materiális függetlenséget, tehát függetlenséget az államtól, ugyanakkor ezt a függetlenséget a piaci szereplők és azok különböző külön kultúrafinanszírozásra felállított szervezeteinek támogatása által kívánja megszerezni. Magyarországon a félperifériás társadalom- és államfejlődés jellegzetességei miatt nem épült ki hatékonyan működő piaci kultúrafinanszírozási rendszer. A hiány egyik legfontosabb oka strukturális: az egyenlőtlen munkamegosztás miatt a centrumvállalatok profitja a centrumban realizálódik, így azok adózása és a kulturális finanszírozáson keresztüli adóleírás is ott történik. Mindeközben kevés

az olyan termelési kapacitás, amely végterméket állít elő, pláne olyan végterméket, amelynek fogyasztója egy kifinomult, művészfogyasztó középosztály lenne. Mivel a vállalati művészetfinanszírozás elsősorban marketingeszköz (Kuti 2010), és a helyi, az értéklánc alsóbb fokain álló cégek nem állnak közvetlen kapcsolatban a fogyasztóval, nem érdekük a művészetfinanszírozáson keresztül kommunikálni a vállalati érdekeket. Kivételek ezek közül a különböző pénzintézetek, amelyek viszont a művészeti termékeket kvázi finanszírozási eszközként kezelik, tehát adott befektetésekhez kötik, amelyek így fel- és leértékelődve adott hozamot termelnek.

Mivel a helyi piaci művészetfinanszírozás gyenge, az ellenzéki mező szereplői arra kényszerülnek, hogy azokból a forrásokból dolgozzanak, amelyeket a nemzetközi mező juttat nekik. Ám arra, hogy ezekhez a forrásokhoz hozzáférjen, kevés szereplő képes, többnyire azok, akik a rendszerváltás után különböző vezető pozíciókban jobban be voltak ágyazva a nemzetközi mezőn belüli diskurzusokba és kapcsolatrendszerbe. Az autonómia diskurzusa elsősorban akkor mozgósítható a kritika eszközeként, amikor adott művészettermelők állami megbízásokat vállalnak, vagy állami terekben állítanak ki, adnak elő. Ugyanakkor az állami intézményekben való szereplés az esetek többségében egzisztenciális kényszer eredménye. Az ellenzéki mező olyan dominált szereplői jelennek meg ezekben a terekben, akik kevésbé részesülnek azokból a javakból, amelyeket a nemzetközi mező részeként a domináns szereplők élveznek.

Mint bevezetőnkben kifejtettük, az értelmiségi pozíció sajátja, hogy adott pozícióból fakadó tudásokat univerzálisnak állít be. A mezőn belüli vitákban az ilyen univerzális tudások és normatívák a mezőn belüli harcok diszkurzív eszközeiként működnek. Annak a határnak a meghúzása, hogy melyik állami intézmény általi foglalkoztatás immorális és melyik nem, tipikusan a domináns szereplők privilégiuma. Így a mai ellenzéki mezőn belül, ha valaki eleve dominált pozíciót tölt be, amely az állami szféra felé tolja (amely dominált pozíció forrása lehet társadalmi életút, intézményi beágyazottság hiánya stb.), akkor az állami foglalkoztatás elfogadása megerősíti a dominált pozíciót az ellenzéki mezőn belül, azáltal, hogy az autonómia, azaz az államtól való függetlenség mint a cselekvő morális integritásának alapvető feltétele diszkurzív eszközként működik az ellenzéki mezőn belüli erőviszonyok fenntartásában. Kiábrándulva azokból az erőviszonyokból, amik a mező mindennapi működését fenntartják, s a korábbi hegemon diskurzusok védelmében nem érezve saját tétet, a dominált frakció egy része egy direktebb, intézményes közvetítés nélküli társadalmi beavatkozás felé fordult.

Az intézményes feltételek megváltozásának hatásait összegezve: 2010 után a magyarországi kulturális szférában az állami kultúrpolitika eredményeként kettős intézményrendszer alakul ki. Ennek egyik

része megoszlik a kormányzati ideológiát megerősítő intézmények között, illetve egy olyan művészettermelés között, amelyet menedzseri elvek vezérelnek, és reprezentációs funkciókat szolgál a centrum felé. A másik oldalon a korábbi hegemón kultúrátermelőkből kialakul egy rétegelt ellenzéki mező, amelyen belül két domináns diszkurzív eszköz az, ami a dominált/domináns felosztást kódolja: az egyik a társadalmi hasznosság, azaz, hogy egy elképzelt nép számára mennyire hasznos az adott művészeti termék, a másik az autonóm kultúrátermelő morálja, amely egy államtól független pozíciót tesz meg normává, olyan körülmények között, ahol ez csak a domináns frakció számára lehetséges.

Az értelmiség által megalkotott tudásformák, esztétikai és morális elvek, illetve az általuk betöltött társadalmi pozíció közötti összefüggést vizsgálva a helyi kulturális intézményrendszer változásai mellett a közép-kelet-európai értelmiség esetében figyelembe kell venni azt a komplex, jellemzően hierarchikus viszonyrendszert is, ami a helyi értelmiségi mezőt a nemzetközi mezőhöz fűzi. Andrew C. Janos (2000) a közép-kelet-európai politikai rezsimek és értelmiségi ideológiák történetét vizsgálva arra hívja fel a figyelmet, hogy Közép-Kelet-Európában a politikai, kulturális és társadalmi változások a kapitalista világrendszerbe való integráció óta elsősorban nem helyi folyamatokból erednek, hanem a világgazdaság centrumországai vagy a régiós birodalmak változásaira reagálnak. A világrendszer-elemzés perspektívájából nézve ez a jelenség a világrendszeren belüli függés egész társadalmi viszonyrendszereket átható jelensége. Az értelmiség szempontjából ennek a jelenségekörnek a része, hogy a megismerés és esztétikum mércéje sosem csak a helyi társadalmi tapasztalat és intellektuális mező, hanem egyúttal mindig a gazdasági és politikai függéssel párhuzamosan kialakuló episztemológiai és esztétikai hierarchia külső referenciapontjai is. Az a réteg tehát, amely a helyi társadalmi tapasztalat megfogalmazásával foglalkozik, egyúttal mindig egy, a helyi társadalmi viszonyokon kívül álló, de azokkal szemben a nemzetközi mező hierarchiájában normaként tételezett kulturális mintához viszonyul. A dunántúli mandulafácska, Kazinczy Széphalma, a romantikusok „visszatérése” a nemzeti kultúra keblére – mind a világrendszeren belüli hierarchikus gazdasági és geopolitikai viszonyoknak megfelelően hierarchikus kulturális viszonyok nyomát viselik.

A hierarchikus kulturális viszonyok hatását a helyi kulturális folyamatokra jól illusztrálja Vaszary János festő kortárs recepciója az *OffBiennálé* keretein belül megrendezett „Nem szabad” című előadáson. Az előadás párhuzamot vont a Képzőművészeti Főiskola 1928-as konzervatív fordulata és a mai kulturális intézményrendszer 2010 utáni fordulata között. Vaszary Jánost és Csók Istvánt az 1928 utáni időszakban ideológiai okokból nyugdíjazták. A kortárs előadás egy olyan narratívát alkotott, amely szerint ezek az alkotók progresszívnek nevezhetők, mert a polgári társadalom még nem létező képét

festették meg az akkor születő polgárság számára. A '20-as évek válságának hatására ebben az időszakban egyszerre ment végbe a konzervatív középosztály ízléspreferenciáinak kiszolgálása, a mező összeszűkülése és a tanítványok elfordulása a radikális modernista kritika felé (lásd pl. Szalmás Piroska esetét). Vaszary és Csók a késő XIX. század konjunktúraciklusában szocializálódva komolyan vették/vehették a társadalmi modernizáció és a polgárosodás paradigmáját. Ebben a szellemben valóban egy születő polgárság festői kívántak lenni, csatlakozva ahhoz a kulturális szemlélethez, amit ebből a pozícióból a globális progresszióknak láttak. Az első világháború után a brit hegemonia válsága egy túltermelési válságban kulminálódott, aminek lokális következménye volt a magyarországi protekcionista, neokorporatista állam és annak konzervatív osztálypolitikája (János 1982). Ebben a folyamatban a kultúrpolitika a dzsentriből kialakuló új konzervatív középosztály és káderosztály ízléspreferenciáinak kiszolgálására és megeremtésére, Klebelsberg Kuno kultúrpolitikája pedig az oktatáson keresztüli utolérésre és a geopolitikai pozíció megerősítésére rendeződött be. Így a korábbi polgári ízlést kiszolgáló és megeremtő értelmiségiek háttérbe szorultak. Tehát amikor 2015-ben a „Nem szabad” előadás a liberális hegemon pozíció kortárs megrendülése, illetve az 1928-as konzervatív fordulat és az egyetemi kizárások között párhuzamot von, akkor egy hasonló válságra reagáló, hasonló folyamatot ír le a mező logikáján belül. A progresszív polgári vagy „nyugatias” és a maradi, parochiális vagy „keleties” értelmiségi ellentéte mindkét esetben a globális hierarchiában elfoglalt dominált pozícióra adott két különböző válasz. Mindkét válasz önreferenciális, és egy elképzelt normával, a centrum tudásával viszonyrendszerben nyer értelmet. A felzárkózó, a domináns kultúrát normaként elfogadó (Csók és Vaszary) és az azt tagadó, a dominált göggyéből erőt merítő értelmiségi pozíciók (a konzervatív fordulat és az azt végigvívó értelmiségiek) olyan tudásformák, amelyek a mező belső logikájának összjátékából jönnek létre.

Végül, a közép-kelet-európai értelmiség világrendszerben betöltött pozíciójának harmadik sajátossága, hogy a középosztálybeli életszínvonal, amit az értelmiségiek kulturális tőkékükért cserébe elvárnának, a félperifériás gazdaságokon belül csak korlátozottan áll rendelkezésre. Janos (2000) a közép-kelet-európai középosztályok kialakulásában a nemzetközi demonstrációs hatás jelentőségét hangsúlyozza: a formálódó modern világrendszerbe való bekapcsolódással a kevésbé fejlett gazdaságok iskolázott rétegei ismerték és maguknak követelték a centrumországok középosztályának életszínvonalát, világrendszerbeli pozíciójuk azonban ezt kevésbé tette lehetővé. A centrumon kívüli középosztályok erőfeszítése, hogy imitálják és utolérjék a centrum középosztályának életszínvonalát, olyan fogyasztási mintákat generált, amelyekkel a helyi gazdaság erőforrásait a centrumok piacaira

csatornázták az ottani fogyasztói termékekért cserébe (Arrighi 1990, Portes 1973). A centrummal való azonosulásra tett középosztálybeli erőfeszítések így módon a világgazdaságon belüli egyenlőtlen fejlődés mechanizmusaként működnek.

A Közép-Kelet-Európára jellemző speciális modernizációs pályák politikai következményeit elemezve, Janos (2000) arra következtet, hogy mivel a nyugat-európaihoz hasonló középosztálybeli életszínvonal elérése gazdasági korlátokba ütközött, az ottani mintákat ismerő és azokat maguknak követelő közép-kelet-európai tanult rétegek ismételen az államhoz fordultak, s kulturális tőkájükre támaszkodva onnan követeltek támogatást a kívánt életszínvonal eléréséhez. Elemzése szerint a kisnemesség 1848-as forradalmi óta a közép-kelet-európai értelmiség középosztálybeli ambícióit periodikusan politikai vállalkozóként igyekszik érvényesíteni. Amennyiben ezt eléri, annyiban az állam az életszínvonal kiegyenlítőjeként fog működni – nem annyira a helyi lakosság különböző szegmensei között, mint inkább a helyi és a nyugati középosztályok között. Janos a helyi középosztályoknak ezt az állami juttatásokhoz fűződő ambícióját a régió modern politikatörténetének egyik alapelemeként azonosítja. A középosztálybeli státus fenntartásához szükséges források biztosításához ez a réteg egyúttal arra is rászorul, hogy más, tipikusan hátrányosabb helyzetű csoportok részesedését az állami forrásokból megakadályozza. Ennek a strukturális kényszernek köszönhető, hogy bár ezek a rétegek ideológiájukban gyakran liberálisak, demokratikusak és egalitáriusak, valós politikájuk inkább az etatizmus, az autoritarianizmus vagy a formális demokráciát politikai gépezetekkel kiegészítő rendszerek fele hajlik.

Janos történeti összehasonlításában rámutat, hogy a közép-kelet-európai középosztályok által javasolt politikák együtt változtak a világrendszerbeli ciklusok és az azon belüli koalíciós lehetőségek alakulásával. Míg az 1848-as forradalmárok liberális elveket vallottak, és a világgiacba való betagozódást szorgalmazták, a tizenkilencedik század végére a gabonapiacok szűkülésével a helyi elit a protekcionizmus fele fordultak, s a velük szövetséges középosztály a nemzeti fejlődés eszméjét szorgalmazta. Az 1920-as és 30-as évek válsága az értelmiségi munkanélküliség következtében a „szabadon lebegő értelmiség” olyan „utópiáit” (Mannheim [1929] 1996) hozta, amelyek radikális politikai változást követeltek, s a korábbi elit szövetségeseiktől elfordulva a tömegek mozgósítását célozták. Hasonló módon az 1960-as években az iskolázottság általi mobilitás lezárulásával az értelmiség kiábrándul a szocialista rendszerből. A rendszerváltás idején az iskolázott középosztály támogatja a világgiaci integrációt, a 2008-as válság utáni új középosztálybeli mozgalmak viszont újra állami védelmet követelnek a piac negatív hatásai ellen. Egy új értelmiségi baloldal megjelenését ma ugyancsak a középosztályi ambíciók rendszerszintű dinamikái szerint változó értelmiségi ideológiaként

értelmezhetjük. Egy ilyen értelmezés a rendszerszintű, ideológiai és stratégiai feltételek közelebbi vizsgálatát követeli meg. A tanulmány keretei között a továbbiakban a helyi és nemzetközi mozgalmi hullámok viszonyára tekintünk ki.

Rendszerellenes mozgalmak, művészet és politikai aktivizmus

A világregndszer-elemzés megközelítésében rendszerellenes (*anti-systemic*; lásd Arrighi et al. 1989) mozgalmaknak azokat nevezzük, amelyek a kapitalista világregndszer rendszerszintű hatásait kritizálják, és azokkal ellentétes programokat javasolnak. Ez eltér azoktól az értelmezésektől, amelyek egy-egy politikai rezsim ellen tüntető mozgalmakat nevezik rendszerellenesnek. A világregndszer-elemzés értelmezése szerint a modern kapitalista világregndszer belső ellentmondásai időszakosan kitermelnek a rendszer különböző pontjain olyan mozgalmakat, amelyek a rendszer működése által sértett rétegeknek (és azok koalícióinak) érdekei mentén a rendszer működésével ellentétes célokat fogalmaznak meg. Ugyanakkor a világregndszer-elemzés perspektívája nem feltételezi, hogy ezek a mozgalmak a teljes kapitalista világregndszer történeti elemzésén és annak elutasításán alapulnának. Sokkal inkább a hosszú távú, rendszerszintű folyamatok által helyben megjelenő sérelmeket és cselekvési lehetőségeket fogalmazzák meg. A világregndszer-elemzés nem feltételezi, hogy ezek a mozgalmak szükségszerűen összeadódjanak (mint ahogy azt a demokratikus mozgalmak liberális, vagy a proletármovgalmak marxista elméletei feltételezik).

A modern kapitalista világregndszer története során a rendszerellenes mozgalmak hullámai elsősorban a világgazdasági ciklusok és a világgazdasági pozíció által meghatározott helyi perspektívákat tükrözték, és nem a teljes rendszer átfogó kritikáját. A huszadik század meghatározó rendszerellenes mozgalmi a szociáldemokrata, a kommunista és a nemzeti felszabadító mozgalmak voltak. Az első kettő a tőke és munka hierarchikus viszonyát kritizálta, a harmadik pedig az egyes nemzetgazdaságok hierarchiáját a globális rendszeren belül. A három mozgalom, bár ugyanazon rendszer által kitermelt egyenlőtlenségekből indult ki, egymástól eltérő és egymással összeférhetetlen megoldásokat dolgozott ki. A centrumországokban, ahol az ipari fejlődés lehetővé tette, hogy az ipari munkásság – a termelésben elfoglalt pozíciójának köszönhetően – komoly befolyásra tegyen szert, a szociáldemokrácia a szakszervezetek és a demokratikus politika útján indult el. A félperiférián az ipari munkásság helyett a munkanélküliség és nyomor jelentette azt a társadalmi alapot, amire a kommunizmus lenini stratégiája épült. A volt gyarmatokon a nemzeti felszabadítás célja egymás mellé állította a helyi eliteket és a munkásokat, s ez a koalíció a

szociáldemokráciát és a kommunizmust egyaránt azzal a váddal illette, hogy a létező globális hierarchiát a saját bázisuk előnyére igyekeznek megőrizni. A huszadik század három rendszerellenes áramlatának összeférhetetlensége jól illusztrálja, hogy a rendszerellenes mozgalom fogalma nem implikál univerzális rendszerkritikát vagy alternatívát. A rendszerellenes mozgalmak a rendszer ellentmondásaiból születnek, s kritikájukat az általuk megtapasztalt ellentmondások mentén fogalmazzák meg. Világlátásuk, fogalmi keretük és morális normáik elsősorban annak termékei, ahogyan beágyazódnak a rendszerszintű folyamatokba. Bár ideológiáikban univerzális igénnyel szólalnak meg, más rendszerpozíciókra vetítve állításaik jellemzően partikulárisak maradnak.

A rendszerben elfoglalt pozíciók szempontjából a mai baloldali értelmiségi rendszerkritikát nyugaton és Közép-Kelet-Európában egyaránt erősen befolyásolja egy 68-as hagyomány, ami a középosztály-fejlődés speciális huszadik századi dinamikáinak, illetve a politikai és kulturális mezők globális hierarchiáinak nyomát viseli. Bourdieu (1984) egykorú elemzése szerint a 68-as mozgalom nyugaton a magasan iskolázott, de mobilitásában megrekedt új középosztály mozgalma volt. Bourdieu ehhez az új, identitását a jelenben betöltött gazdasági státusától függetleníteni igyekvő réteghez köti a „társadalmi lebegésnek” és élvezetnek azt az etikáját, amely 68-at áthatja, s ami a 68-as éthosz kapitalista inkorporációjával a neoliberális korszak alapvető ideológiai elemévé vált (Boltanski és Chiapello 2005). Abban, hogy a 68-as diákmozgalmak és munkásmozgalmak szövetsége megbukott, Bourdieu szerint nagy szerepet játszott, hogy a szakszervezeteknek a politikai érdekképviselő delegálásán alapuló, hierarchikus működésmódja hiteltelenként tűnt fel egy olyan mozgalom szemében, amely (az új középosztály étosza alapján) mindenfajta hitelesség garanciájának a személyes szabadságot tekintette, s a politikát ez utóbbi gyakorlásaként gondolta el. A 68 hagyományát továbbvivő autonomista és új anarchista mozgalmak is a személy szabadságát és politikai autonómiáját tekintették elsődleges értéknek, s a 2000-es évek globalizációkritikus mozgalmak, egy hasonló, magasan iskolázott szervezői bázis munkájának köszönhetőn, ugyancsak a személyes politikai vélemény, autonómia és horizontalitás elvei alapján épültek fel.

A jelenlegi nyugati rendszerkritikus baloldal e hagyomány talaján áll. Míg a helyzet, amire reagál, különbözik a hatvanas évek középosztálybeli krízisétől, az, hogy 68 éthosza a 68 utáni időszakban a rendszer-kompatibilis progresszió alapvető elemévé vált, s hogy 68 forradalmár teoretikusai ma vezető értelmiségiekként gyakorolhatnak befolyást az új mozgalmak keretezésére, megerősíti az új helyzet régi fogalomrendszer szerinti keretezését. Az 1945 utáni hegemoniaciklus világszintű válságával szembesülve a nyugati baloldal ma túlnyomórészt a ciklus korábbi, felívelő szakaszában a centrumországokban

lehetővé vált jóléti intézkedésekhez való visszatérést javasolja. A saját múlthoz való ilyen visszatérés az új nyugati baloldali narratívákban univerzalizált diagnózisként jelenik meg, miszerint a mai válság oka a második világháború utáni jóléti szerződés felmondása a neoliberais politikák révén, megoldása pedig a jóléti államhoz való visszatérés.

A közép-kelet-európai újbaloldal hajlamos ehhez a diagnózishoz csatlakozni, annak ellenére, hogy a régió történetére a demokratikus kapitalizmus kiépülésének és bukásának ez a narratívája nem alkalmazható (Gagyí 2015). A helyi viszonyok értelmezésének ez a nehézsége nem kivételes helyzet: a nyugati szempontot univerzalizáló történelemkép a globális tudáshierarchia egyik stabil eleme, s a baloldali értelmiségi gondolkodás alapvető problémáját jelentette a korábbi hegemoniaciklus krízise idején is. A közép-kelet-európai társadalomfejlődés megértése mindaddig olyannyira ennek a történelemképnek a keretén belül történt, hogy a baloldali programalkotáshoz használt legegyszerűbb leíró fogalmak is automatikusan a történelem nyugati „fősodrához” mérik a helyi jelenségeket. Másrészt, mivel az értelmiségi kompetencia nemcsak helyi, hanem egyúttal nemzetközi mezőben is mérődik, a 68-as éthosz mára a nemzetközi kulturális *mainstream*ben rögzített elemei eleve az értelmiségi pozíció elfoglalásának kritériumaként működnek. Ennek megfelelően a helyi értelmiségi reakciók a politikai, erkölcsi és esztétikai ízlés terén ugyanabból a nemzetközi normarendszertől táplálkoznak, mint amelynek nyugati megnyilatkozásaira ma a saját perspektívájukhoz közel álló, szimpatikus akcióként ismernek rá.

A helyi adottságok és a külső hatások összjátékából az ideológia speciális formái jönnek létre. Ha a globális művészeti mezőben megjelenő neoliberalizmus-kritikát vetjük össze a magyarországi mező kritikájával, nyomon követhetjük, ahogyan az importált tudás és a helyi beágyazottság interakcióba kerül egymással. A globális művészeti mezőn belül a kulturális termelők (saját pozíciójukat univerzalizálva) a művészt a neoliberális szubjektum archetípusának tekintik, mintha a művészeti intézményrendszer flexibilis munkaszervezéséből jött volna létre a neoliberalizmus munka- és szubjektumképe és annak ideológiai leképeződései. Ennek az eredménye egyrészt, egy a saját univerzális társadalmi jelentőségét hangsúlyozó művészeti aktivizmus. Másrészt a művészeti aktivizmus ezen elképzelés mentén általánosítja a *prekaritás* fogalmát, mintha a független kulturális termelőre ugyanazok a társadalmi erők hatnának, mint egy betanított munkásra. Ez aktivista-perspektíva a neoliberális termelés művészeti reprezentációiban közvetlen párhuzamot von a saját és a dominált osztályok pozíciója között (Tímár 2013). A globális mezőben ehhez a fajta művészeti társadalomkritikához nem kapcsolódik az állami beavatkozás kritikája, így ott a jóléti állam nosztalgiája egy olyan narratívát teremt meg, amely szerint a kultúratermelés relatív autonómiája (elkülönülése

a piactól és az államtól) eltűnőben van, és a művészet piacosítása ezt az autonómiát korlátozza.

Ha a fenti narratívával ellentétben a kulturális termelést a társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok integrált részeként vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a radikális piacosítás jelensége nem a neoliberalizmus sajátja, hanem a művészet történetének szerves része. Mint ilyen, folyamatosan hatással van a kulturális termelő gondolkodására és tudásának materiális megnyilvánulásaira. (Baxandall 1972; Hauser 1982; White 1993; Wu 2002 stb.) A jóléti állam nosztalgiája a neoliberalizmus kultúrpolitikájának elemzéseiben elfedi a művészet és kultúra társadalmi beágyazottságát.

A neoliberalizmus nemzetközi művészeti kritikája tehát eleve egyfajta ideológiai fedésben láttatja a művészeti alkotás anyagi körülményeit. Ebben az ideológiai fedésben a magyar recepció, saját adottságainál fogva, felcseréli a piac és állam szerepét, s a művészet piacosítása helyett elsősorban az állami politikákat kritizálja. Hogy az állam által biztosított függetlenség éthosza nem jelent meg Magyarországon, s hogy a neoliberalizmus kritikájának csak egy része (a művészeti termelő mint a prekariátus tagja, illetve a művészeti termelő társadalmi felelősségének diskurzusa) vert gyökeret, abból adódik, hogy az állami beavatkozás által módosított tartalom Magyarországon a történelmi tapasztalat miatt az értelmiségi episztemológia szerves része. Miközben saját feltételeik és a neoliberalizmus-kritika centrumbeli feltételei közötti összefüggések láthatatlanok maradnak, a neoliberalizmus-kritika helyi művészeti formái a helyi mező speciális, globális beágyazottságának nyomát őrzik abban, ahogyan az univerzalizált nyugati diskurzust saját viszonyaik leírására alkalmazzák.

A globális tudásimport és a lokális beágyazottság összjátékára a kortárs ellenzéki kulturális mezőben plasztikus példa a dzsentrifikáció értelmezése és a dzsentrifikációval szembeni kulturális ellenállás. (pl. Békés–Böcskei 2016, Bernáth & Szeles 2016) Az a narratíva, hogy a dzsentrifikálódó negyedekbe beköltözők jelenlétükkel átformálják az adott társadalmi teret, ebben a vitában, hasonlóan az autonómia vagy a felelősségvállalás témáihoz a művészeti tér esetében, szintén diszkurzív fegyverként működik. A beköltözést ez a narratíva az egyén morális integritása szempontjából vállalhatatlan cselekedetként határozza meg, mivel az a tőkefelhalmozást és a dominált osztályok kiszorítását segíti. A dzsentrifikációról szóló vitákban ezzel az érvel szemben a pozitív dzsentrifikáció oximorona és annak a kulturális aktivizmusban megjelenő elemei állnak.

A morális felelősség keresése ez esetben is a morális felelősségvállalás gesztusán kívül álló feltételrendszer szerint osztja dominált és domináns szereplőkre a beszélőket: a lakásárak csökkenését követő viselkedés csak olyan pozícióból kérhető számon morális tényezőként, amelyben ez nem jelenik meg materiális nyomásként.

A dzsentrifikációért viselt morális felelősség diskurzusai tehát egyrészt eltekintenek az egyének biográfiai feltételeitől. Másrészt az a dzsentrifikációs narratíva, miszerint a művész felértékeli a területet, majd a tőke ezt kihasználja, túlértékeli a keresleti oldal ágenciáját, s eltekint a városi térben történő tőkemozgások meghatározó szerepétől (Jelinek 2010). A dzsentrifikáció centrumországokban megjelenő példáira elsősorban az jellemző, hogy a piaci járadékrés mentén adott területek le-, illetve felértékelődnek, és ezek a folyamatok a társadalmi szereplőket adott irányokba tolják (Smith 2002). A félperifériás dzsentrifikáció folyamatában másfajta társadalmi relációk összjátéka játszik domináns szerepet – ilyen például Budapest esetében az állam kiemelt szerepe, a szocialista városfejlődés jellegzetességei, vagy a középosztálybeli beköltözők hiánya. (Czirfusz et al. 2015) A dzsentrifikációról szóló kortárs vitákban a dzsentrifikációs folyamatok e tágabb strukturális feltételei, s azok helyi és biográfiai jellemzői zárójelben maradnak, s a fókuszba a morális választások tágabb feltételrendszerrel megfosztott kérdése kerül. Látszólagos autonómiájának köszönhetően a morál kérdése flexibilis diszkurzív fegyverként működik, amivel a mindennapokban a „baloldaliság” definiálásáért küzdenek a szereplők.

Egy olyan új mező-szituációban, ahol a társadalmi relevancia és a szociális elköteleződés a művészeti érvényesség belsővé tett normájaként kezd működni, a fogalmi-esztétikai keret és a közvetlen társadalmi kontextus közti viszony problémaként merül fel: kérdéssé válik, hogy a szimbolikus alkotásnak a szereplők által operált eszközei *hogyan* vonatkoznak a társadalmi valóságra. Ez nem csak abból ered, hogy az adott fogalmi-esztétikai keretet a helyi kontextustól részben független hagyomány formálja. Az értelmiségi munka közvetlen társadalmi relevanciája mindig ideológiai kérdés is, s mint ilyen, a relevanciáról alkotott különböző tudások közti küzdelemnek, illetve azok tágabb erőviszonyokba való beágyazódásának a kérdése. Az értelmiségi pozíciók és a tágabb társadalmi erőviszonyok átalakulása ma az értelmiségi ideológiákon belül többek között a társadalmi valóság újrafelfedezésének és megszólításának témáján keresztül kap szimbolikus kidolgozottságot. Az erre vonatkozó gondolkodás, vita és kreatív alkotás a mezőn belül innovációs forrásként működik: a világra vonatkozó esztétikai, morális és politikai víziók új formáit hozza létre, hasonlóan az olyan korábbi átalakulásokhoz, mint amelyek a romantika vagy a reformszocializmus időszakában hoztak létre új eszmetörténeti hullámokat. Az értelmiségi munka társadalmi relevanciája mint a válság által átformált értelmiségi mezőben megképződő probléma ebben az értelemben az értelmiség ön-létrehozásának egy újabb fázisát nyitja meg. Ugyanakkor a mező, amelyben ezek az új kulturális formák megjelennek, nem autonóm: a benne végbemenő átalakulás éppen a külső intézményes és koalíciós feltételekbe való beágyazottság megváltozásának köszönhető.

A külső társadalmi és intézményes feltételek, illetve a más társadalmi szereplőkkel köthető koalíciók azzal párhuzamosan kerülnek az új kulturális érdeklődés homlokterébe, hogy a korábbi beágyazottság egyértelműségei felszámolódnak. A ma megjelenő új kulturális formák sajátja, hogy normatívákat és programokat alkotnak arra nézve, hogy hogyan kellene az értelmiségi munkának a tágabb társadalmi folyamatokhoz és azok szereplőjéhez való kapcsolatát újraépíteni. Ez a fajta gondolkodás olyan új gyakorlatokat alakít ki, amelyek az értelmiségi mező határainak túllépését célozzák az értelmiségi munkában. Ez a fajta innováció a társadalmi aktivizmus és a külső társadalmi szereplőkkel való koalíciókötések új formáit alakítja ki. Ilyenek a jelenlegi kulturális intézményrendszer határain túli társadalmi interakciókba belépő különböző művészeti alkotások, például az *abortourism.com*, ami a reprodukív jogok hiányára hívja fel a figyelmet a szigorúan értelmezett intézményes kereten kívül, vagy a *Csakoda*, amely művelődési intézményrendszert újraértelmezve és hagyományos médiumokat használva próbál a mezőből kitörni és párbeszédbe kerülni a művészetet nem fogyasztó társadalmi csoportokkal. Az osztályközi koalíciókra épülő aktivizmus példája a *Város Mindenkié* csoport munkája, amely működésében tudatosan reflektál a hajléktalan és nem hajléktalan tagok közötti együttműködés módjaira.

Az új mező-dinamikák sajátja, hogy a külső koalíciókra vonatkozó programok fölött éles viták alakulnak ki, amelyek az értelmiségi politikai felelősség tétjeivel operálnak. A hasonló történeti hullámokból leszűrhető tapasztalat az, hogy a válságidőszakokban megfogalmazott értelmiségi programok társadalmi hatása elsősorban nem azok belső, tartalmi logikájától függ, hanem attól, hogy az azokat képviselő értelmiségiek hogyan épülnek be más szereplőkkel kötött koalíciókba, s az így megképződő koalíciók hogyan mozognak a tágabb társadalmi folyamatok által megszabott erőterben. Míg társadalmi hatás és a társadalmi koalíciók kérdésében zajló viták élét az adja, hogy azokban a hosszú távú történelmi hatás a jelenbeli gondolkodás és vita tétjeként jelenik meg, a történeti tapasztalat felől nézve a koalíciók problémája elsősorban a mezőn kívüli társadalmi folyamatokról és azokban mozgó szereplőkről szól. Az értelmiségi vitákban ezek a külső viszonyok tipikusan a mezőn belüli tudásformákon és küzdelmeken átszűrve jelennek meg. Az ebben a szövegben bemutatott perspektíva ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a viták mezőn belül megjelenő tétrendszerét érdemes az azon kívüli társadalmi adottságok kontextusához mérni, s hogy a gyakorlati szerveződés hatása elsősorban a koalíciós partnerek sorsától függ.

A fentiekben módszertani és elméleti javaslatot tettünk a válság, az intézménytörténeti változások és az értelmiségi aktivizmus összefüggéseinek értelmezésére. A kulturális termelés jellegzetességeit vizsgálva egyrészt a történeti elemzés szükségességét hangsúlyoztuk, másrészt azt a komparatív perspektívát, amely révén az adott lokális folyamatokat a lokális struktúrák és a globális, rendszerszintű folyamatok összjátékaként elemezhetjük. Az értelmiségi tudásnak és annak materiális kifejeződéseinek a vizsgálatában a tudás szituáltságát, viszonyait és kontextusait hangsúlyoztuk. E megközelítés szerint egy adott kulturális forma elemzéséhez vizsgálnunk kell a tudást termelő társadalmi szereplő pozícióját a társadalmi térben, a szereplők egymáshoz való viszonyát, valamint a köztük lévő erőter történeti változásait és aktuális materiális, politikai, kulturális viszonyrendszerait. Amikor kultúráról beszélünk, azt ebből a szempontból nem a termelési viszonyok közvetlen leképeződéseként vagy visszatükröződéseként látjuk, hanem mint olyan komplex viszonyrendszert vizsgáljuk, ahol egy hierarchikus társadalmi térben a termelés, a kultúra és a politika kölcsönhatásba kerül egymással, és történetileg változik.

Írásunkban a magyarországi kulturális termelés mezőjét, történeti változásait és a benne megjelenő ellenzéki/aktivista gondolkodás formáit e módszertani megközelítés mentén tárgyaltuk. A kulturális mező tágabb társadalmi beágyazottságát három szempontból elemeztük: a világgazdasági integráció változásai és a kulturális intézményrendszer ezekkel párhuzamos változásai szerint; az értelmiség saját társadalmi pozíciójának változásai szerint; és a kulturális és a politikai ideológiák nemzetközi dinamikái szerint.

Rámutattunk, hogy kulturális intézményrendszer változásai a világgazdasági integráció átalakulásaival együtt változnak, és eltérő feltételrendszereket teremtenek az értelmiségi tudástermelés számára. A hatvanas évek kettős integrációja és posztstálinista kultúrpolitikája relatív autonómiát és materiális biztonságot nyújtott az ellenzéki szereplőknek, de a mindennapokban ezek egyre kevésbé voltak képesek hegemoniát gyakorolni. A rendszerváltás utáni, külföldi befektetésekre épülő integráció során a kultúrpolitika a neoliberais nyugati intézményrendszer adaptálásával próbálkozott, de az állam kultúrafinanszírozó szerepét nem volt képes kiiktatni. 2010 után a kormány osztálypolitikája nyomán – amely nemzeti polgárság létrehozását célozza – a kultúrafinanszírozásban kettős rendszer jön létre, amely a korábbi, nyugati intézményekhez szabott művészeti mező helyett egyrészt a profitábilis, másrészt a nemzeti ideológiát hirdető kultúratermelést támogatja. A mai mezőben az ellenzéki politikai aktivizálódás a korábbi hegemon pozíció ígéretével mozgósított értelmiségi rétegekre jellemző (amelyek ezt az ígéretet a politikai-gazdasági változások miatt nem tudták beteljesíteni).

Az ellenzéki mezőn belüli dominált szereplők a kulturális intézményrendszeren kívüli társadalmi beavatkozás fele fordulnak.

Az ellenzéki értelmiségi mező politikai környezetével kapcsolatban hangsúlyoztuk, hogy a rendszerellenes mozgalmak világképe, politikai gondolkodása és esztétikuma meghatározott lokális és globális hierarchiák mentén kialakult pozíciókból születik. E hierarchiák az értelmiségi episztemológiákra is hatnak. Így a mai közép-kelet-európai aktivizmusban a helyi válságértelmezéseket a 68-as hagyomány és a jelenlegi nyugati jóléti, állami nosztalgia fogalmi rendszerei formálják. A helyi eszmetörténeti és gyakorlati innovációk az új értelmiségi aktivizmusban ezeknek az interakcióknak az alapján születnek.

Az általunk bemutatott perspektívából az új értelmiségi aktivizmusra nézve elsősorban az a belátás következik, hogy az értelmiségi mezőn belüli politikai gondolkodás a mező dinamikáin és tétjein szűri keresztül a társadalmi átalakulásokat, amelyekre reagál, s hogy emiatt a hatás miatt a mezőn belül kialakuló tétet érdemes a mezőn kívüli kontextus felől is megvizsgálni. A más társadalmi szereplőkkel kötött koalíciók szempontjából ugyanez a belátás arra vonatkozik, hogy míg az értelmiségi mezőn belüli vitákban a társadalmi hatás kérdése elsősorban az értelmiségiek felelőssége és ágenciája szempontjából merül fel, a tágabb társadalmi folyamatok szempontjából az értelmiségi aktivizmus hatása attól függ, hogy az értelmiségi munka hogyan épül bele a más társadalmi szereplőkkel kötött koalíciókba, s e koalíciók hosszabb távú társadalmi dinamikáiba. Ebből a szempontból a társadalmi hatás elsősorban nem a mezőn belüli vitákban megjelenő gondolatmeneteknek, hanem a koalíciók társadalmi sorsának kérdése.

Gramsci, hasonló alapról kiindulva, arra következtetett, hogy az értelmiség feladata a munkásmozgalomban az értelmiségi mezőn kívülre mutat: feladata az, hogy felszámolja saját tudásmonopóliumát. Ez a fajta normatív elképzelés olyanfajta hűséget feltételez az emancipáció ideáljához, amely révén az értelmiség meghaladja a saját pozíciójából származó érdekeit. Konrád és Szelényi (1979) ezt az elképzelést az értelmiség transzcendentális fogalmának nevezték. Az általunk követett perspektívából nem következik, hogy bármely társadalmi szereplő saját pozíciójából fakadó érdekrendszere kiiktatható vagy kiiktatandó lenne a társadalmi interakciókból. Ami lehetségesnek látszik viszont, az egyrészt a megismerésben az értelmiségiek által megalkotott emancipációs programoknak a tágabb társadalmi kontextus szerinti kontrollja. Másrészt, figyelembe véve, hogy a politikai cselekvésben az értelmiségi programok társadalmi ereje elsősorban a koalíciós partnerek erejében, illetve a koalíció hosszú távú sorsában rejlik, a fenti perspektívából az következik, hogy a gyakorlati cselekvést a koalíciós partnerek saját érdekeihez és céljaihoz, illetve a koalíciós viszonyokra ható tágabb társadalmi folyamatokhoz érdemes mérni.

- András, Edit 2009: *Kulturális átöltözés. Művészet a szocializmus romjain*. Budapest, Argumentum Kiadó
- Arrighi, Giovanni et al. 1989: *Antisystemic movements*. London, Verso
- Arrighi, Giovanni 1990: The developmentalist illusion: A reconceptualization of the semiperiphery, in William G. Martin (ed.): *Semiperipheral states in the world-economy*, Westport, Greenwood Press, 11–42.
- Arrighi, Giovanni 1994: *The long twentieth century: Money, power, and the origins of our times*. London, Verso.
- Baxandall, Michael 1986: *Reneszánsz szemlélet, reneszánsz festészet*. Budapest, Corvina.
- Békés Márton – Böcskei, Balázs 2016: *Előre szóltunk*. http://mandiner.blog.hu/2016/04/26/elore_szoltunk?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201611 (Letöltés: 2016. november 15.)
- Belfiore, Eleanora 2004: Auditing Culture : the subsidized cultural sector in the New Public Management. *International Journal of Cultural Policy*, 10(2), 183–202.
- Bernáth Lackó – Szeles András 2016: *Szóltál is, meg nem is*. http://mandiner.hu/cikk/20160428_bernath_lacko_szeles_andras_szotal_is_meg_nem_is (Letöltés: 2016. november 15.)
- Böröcz, József 1999: From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment, and Peripheralization in Post-state-socialist Central and Eastern Europe. In: David A. Smith – Dorothy J. Solinger – Steven C. Topik (eds.): *States and Sovereignty in the Global Economy*, New York, Routledge, 193–209.
- Boltanski, Luc – Chiapello, Eve 2005: The new spirit of capitalism, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 18(3), 161–188.
- Bourdieu, Pierre 1984: *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Cambridge, Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre 1995: *The Rules of Art*. Stanford, Stanford University Press.
- Czírifusz Márton et al. 2015: Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections*, 1(4), 55–77.
- Éber, Márk Áron, et al. 2014: 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, (21), 10–63.
- Fabiani, Jean-Louis 2014: Cultural Governance and the Crisis of Financial Capitalism. *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research* (6), 211–221.
- Gagyí Ágnes 2015: Social Movement Studies for East Central Europe ? The Challenge of a Time-Space Bias on Postwar Western Societies, *Intersections*, 1(3), 16–36.
- Gagyí Ágnes 2014: Az anti-populizmus, mint a rendszerváltás szimbolikus eleme, *Fordulat*, 21, 298–316.
- Gerőcs Tamás – Pinkasz, András 2015: Debt-Ridden Development in Europe's Eastern Periphery. In *39th Political Economy of the World System conference*. March. 19–21.
- Gouldner, Alvin Ward 1979: *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. London, Palgrave.
- Gramsci, Antonio 1971: *Selections from the Prison Notebook*. ed. Quintin Hoare – Geoffrey Nowell-Smith. London, Lawrence & Wishart.

- Horányi Attila – Timár Katalin 2001: Your Pop Our Pop? The History of Art as a Self-Colonizing Tool, március. <http://www.artmargins.com/index.php/8-archive/323-is-your-pop-our-pop-the-history-of-art-as-a-self-colonizing-tool> (Letöltés: 2016. november 15.)
- Haraszti Miklós 1988: *Velvet Prison*. New York, New Republic.
- Hauser Arnold 1982: *A művészet szociológiája*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Jelinek, Csaba., 2010. The struggle to belong Relocation and Displacement in the Case of Budapest : The Social Consequences of Gentrification in Ferencváros. *Studia Sociologia*, (2), 105–117.
- Kuti Éva 2010: *Az önzés iskolája – vállalati mecenatúra CSR környezetben*. Budapest, Summa Artium.
- Mannheim, Karl (1929) 1996: *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó
- Nagy, Kristóf 2014: A Soros Alapítvány hatása az 1980-as évek magyar művészetére. *Fordulat*, (21), 192–215.
- Piotrowski, Piotr. 2009: *In the Shadow of Yalta: Art and the Avant-Garde in Eastern Europe, 1945-1989*. London, Reaktion.
- Portes, Alejandro 1973: Modernity and development: A critique. *Studies in Comparative International Development* (8)3, 247–279.
- Prince, Russel 2014: Calculative Cultural Expertise? Consultants and Politics in the UK Cultural Sector. *Sociology*, 48(4), 747–762.
- Sholette, Gregory 2011: *Dark Matter: Art and Politics in the Age of Enterprise Culture*. London, Pluto Press
- Smith, Niel 2006: Gentrification Generalized: From Local Anomaly to Urban “Regeneration” as Global Urban Strategy. In Melissa S. Fisher – Greg Downey (eds.): *Frontiers of Capital. Ethnographic Reflections on the New Economy*, Durham, Duke University Press Books, 191–208.
- Striker Sándor 1987: Voluntary Education As Public Communication. In *On the Role of Voluntary Associations in Social and Cultural Development in Hungary and the Netherlands*. Budapest, OKK.
- Szelényi, Iván and King, Lawrence Peter 2004: *Theories of the new class: Intellectuals and power*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Vuyk, Kees 2010: The arts as an instrument? Notes on the controversy surrounding the value of art. *International Journal of Cultural Policy*, 16(2), 173–183.
- White, Anne 1990: *De-Stalinization and the House of Culture: Declining State Control over Leisure in the USSR, Poland, and Hungary*. London, Routledge.
- Wu, Chin-Tao 2002: *Privatizing Culture*. London, Verso.

A kapitalizmus és a munkásmozgalmak történeti dinamikái – munka, kapitalizmus és mozgalomkutatás

Munka, kapitalizmus és mozgalomkutatás

A mozgalomkutatás fősodró irodalma az 1990-es évek óta mellőzte a „kapitalizmus” fogalmát a társadalmi mozgalmak megértésében, s a „munkásmozgalmakat” sem tekintette kutatása tárgyának. Ezt a helyzetet – különösen a kapitalizmus „eltűnését” – több kutató is kritizálta, különösen a 2008-as pénzügyi válság óta (lásd Hetland és Goodwin 2013; Tejerina et al. 2013; Rosenhek és Shalev 2013; Della Porta 2015). A tiltakozó mozgalmak újabb világméretű hulláma, az Arab Tavasztól az Occupy mozgalmakig újra fölkelte a mozgalomkutatók érdeklődését a lázadások és forradalmak „alvó” témája iránt. Ugyanakkor, míg egyes kutatók utalnak ezeknek a mozgalmaknak az osztálykomponenseire (pl. Rosenhek és Shalev 2013; Karatasli et al. 2015), a munkások és munkásmozgalmak szerepe az új mozgalmi hullámban mindeddig szinte észrevétlen maradt.

Ez az írás amellet érvel, hogy mind a kapitalizmus fogalmát, mind az osztályalapú mozgalmakat a mozgalomkutatás fókuszába kell helyezni. A „kapitalizmus” eltűnése a mozgalomkutatás irodalmából az 1990-es évek óta „zavarba ejtő fejlemény... Egy olyan korszakban, amikor a globális kapitalizmus erősebb, mint valaha..., egyúttal láthatatlanná vált a társadalmi mozgalmak kutatói számára”, írja Gabriel Hetland és Jeff Goodwin (2013, 83, 90). A kapitalizmus fogalmának e zavarba ejtő eltűnése (és részleges újrafelfedezése az utóbbi években) nemcsak a mozgalomkutatás sajátja, hanem általában jellemzi a társadalomtudományokat. Giovanni Arrighi ugyanígy kritizálta a kapitalizmus eltűnését az „új gazdaságszociológia” irodalmából az 1990-es években (Arrighi 2001, Arrighi 2010). Eközben a 2008-as válság óta növekvő érdeklődés látszik a kapitalizmus „újrafelfedezésére” a gazdaságszociológiában (lásd pl. Kripner 2011). A kapitalizmus „eltűnése” és újjonnan „újrafelfedezése” általában megfigyelhető a társadalomtudományok és humántudományok területén.

A munkásmozgalmak kikerülése a mozgalmokutatás érdeklődési köréből az 1960-as és 1970-es évekre nyúlik vissza. Az 1960-as évek „újbaloldali” mozgalmi keményen kritizálták azokat a szervezeteket, amelyeket a „régiből” küzdelmei teremtettek meg, különösen a szakszervezeteket és a munkáspártokat/szocialista pártokat. Az új mozgalmárok úgy látták, hogy ezek a szervezetek „kiárusították magukat” (korrupáltak, gyengék, ökonomisták, nem tudnak válaszolni a hazai és nemzetközi környezet kihívásaira), „nem foglalkoznak a valódi kizsákmányoltakkal”, vagy, ami még rosszabb, aktívan kizárják a nőket, a faji vagy etnikai kisebbségeket és a bevándorlókat, hogy egy kiváltságos munkásarisztokrácia érdekeit védjék (lásd Clawson 2003, 51, 59; Arrighi, Hopkins és Wallerstein 1989, 220-222).

Az 1980-as és 1990-es években a munkásmozgalmak mellőzését a mozgalmokutatásban és a társadalomtudományokban már nem annyira a politikájuk kritikája indokolta, hanem az a meggyőződés, hogy strukturális jelentőségük eltűnőben van. Mint Aristide Zolberg (1995, 28) fogalmazott, azok a változások, amelyek a globalizációval a huszadik század végén bekövetkeztek, kihalásra ítélték „azt a társadalmi formációt, amit »munkásosztálynak« nevezünk” (1995: 28). Manuel Castells (1997, 354, 360) hasonlóképpen úgy vélekedett, hogy az „információ kora” annyira átalakította a munka tapasztalatát, hogy lehetetlenné vált „a társadalmi kohéziót és a munkások képviselését” a munkásmozgalmon belül megszervezni, sőt, az is, hogy a munkások az emancipáció „szubjektumaiként”, egy új „projektidentitásként” lépjenek fel, amely a civil társadalom intézményeinek átalakítását célozza. Az 1990-es évek tapasztalata alapján Castells úgy látta, hogy „az információ korának potenciális szubjektumai” csak a nem osztályalapú identitásmozgalmak lehetnek.¹

A munka újjászületése és fennmaradása a perifériákon

Az (észak-amerikai és nyugat-európai) mozgalmokutatás földrajzi és tematikus fókuszán kívül több jelentős példát látunk a fenti tendenciák ellenkezőjére. Ilyen az újonnan iparosodó országok példája, mint Brazília (pl. Keck 1989), Dél-Afrika (pl. Seidman 1994) és Dél-Korea (Koo 2001).² Míg az 1970-es és 1980-as években a globális gazdaság gazdag centrumaiban a fordista tömegtermelés hanyatlása aláásta a korábban kialakult munkásosztályok és szakszervezeteik társadalmi hatalmát, az újonnan iparosodó országok gyors fejlődése ugyanebben az időszakban széles ipari munkásosztályokat teremtett, akik komoly alkupozícióval bíró, független munkásmozgalmakat szerveztek (Silver 2003).

Ezek a munkásmozgalmak nemcsak a bérek és munkakörülmények javításában játszottak szerepet, hanem a demokrácia, a társadalmi és gazdasági igazságosság szélesebb folyamatainak is kulcsfontos-

ságú szereplőivé váltak. Ugyanakkor, mint Ruth Collier (1999, 110) megjegyzi, „[a demokratizáció] komparatív és elméleti irodalma szinte teljességgel eltekint a munkásosztály és a munkásmozgalmak szerepétől az 1970-es és 1980-as demokratizációs folyamatokban... Az esetek elsöprő többségében a szakszervezetek és a munkáspártok szerepére legfeljebb csak utalásokat találunk.” A munkásmozgalmak minden országban tipikusan összefonódtak a dolgozók és szegények küzdelmeivel, és a demokráciáért és a nemzeti felszabadításért vívott, osztályokon átívelő küzdelmekkel (Chun és Williams 2013).

Dél-Afrikában például azok a fekete szakszervezetek, amelyek az 1970-es években alakultak meg a bányászatban és az iparban, az 1980-as évek közepére vezető szerepet játszottak az apartheid elleni mozgalomban, s a nemzeti felszabadítás kérdését „a munkásosztály perspektívájából” fogalmazták meg (Obrery 1989: 34-35). Ezt a fajta szerveződést „mozgalmi szakszervezetként” (*social movement unionism*) emlegették, mivel „ötvözte a produktív és reprodukív küzdelmeket”, s egyaránt fellépett a gyárban és a munkások közösségeiben (Webster 1988; von Holdt 2002; Seidman 1994; Chun és Williams 2013; Ashman és Pon-Vignon 2014).

Az ipari tőkét az 1960-as és 70-es években elsősorban az olcsó és engedelmes munkaerő vonzotta az újonnan iparosodó országokba; de ez a hatalmas tőkebeáramlás kevesebb mint egy generáció alatt új munkásosztályt teremtett, amely megszervezte saját mozgalmait. A késő 1990-es években és a huszonegyedik század első évtizedében az ipari tőke Kínába vándorolt, részben az olcsó és engedelmes munkaerő miatt. A századfordulón sok kutató úgy vélekedett, hogy Kína óriási munkaerő-kínálatának bevonása a globális iparba a bérek és a munkakörülmények leromlásához fog vezetni. Ezzel szemben, ugyanúgy, mint az újonnan iparosodó országok esetében, a tőkebeáramlás Kínában is egy széles ipari munkásosztály kialakulását hozta magával, a sztrájkok és a munkásmozgalmak újabb hullámával együtt. Azt mondhatjuk, hogy a huszonegyedik század második évtizedére a világon Kína vált „a munkásmozgalmak epicentrumává” (Silver és Zhang 2009). Ezzel párhuzamosan a munka és a munkásmozgalmak kutatásának fókuszába ugyancsak Kína került (e.g. Pun 2005; Lee 2007; Friedman 2014; Zhang 2015).

Egy másik példa, ami ellentmond a munkásosztály eltűnését jövendölő diagnózisoknak, az alacsony bérezésű, gyakran informális munkát végző bevándorlók mozgalmi az USA-ban az 1990-es években. Kiemelkedő példa a *Justice for Janitors* (Igazságot a Takarítóknak) kampány sikere 1990-ben, amelynek eredményeként a Los Angeles üzleti negyedének felhőkarcolóin dolgozó ablakmosók szakszervezetét sikerült elismertetni, ezzel a bevándorló munkások szakszervezeteinek egész hullámát indítva el országszerte (Waldinger et al. 1998; Milkman 2006).³ A mozgalmaknak ez a hulláma a késő 1990-es és kora 2000-

es évekre felkeltette a kutatók érdeklődését az Egyesült Államokban – annak ellenére, hogy a korábbi évtizedekben a munkásmozgalmak témáját ugyanitt többszörösen eltemették. Ez az új mozgalmi hullám megrengette azokat a feltételezéseket, amelyeken „a munkások mint társadalmi aktorok irrelevanciájának” tézise nyugodott – az az állítás, hogy a munkásságot a „globalizáció” és „posztfordizmus” annyira megosztotta és legyengítette, hogy az osztályalapú mozgalmak a jövőben lehetetlenné váltak. Az új mozgalmi hullám kombinálta a munkahelyi és közösségi szerveződést, s ez megkérdőjelezte azokat az elképzeléseket, amelyek a munkásmozgalmat partikulárisnak gondolták, és kívül helyezték a társadalmi mozgalmak körén (Fine 2006; Bronfenbrenner et al. 1998; Chun 2011). A mozgalmi hullám leírásához a kutatók a „mozgalmi szakszervezet” kifejezést kezdték használni, a dél-afrikai és brazil irodalom alapján (Clawson 2003).

Módszertani megfontolások

A fenti példák rávilágítanak néhány módszertani kérdésre, amelyeket a munkásmozgalmak és a társadalmi mozgalmak kutatásában figyelembe kell vennünk. Egyrészt, rámutatnak arra, hogy túl kell lépnünk azon az elfogadottá vált gyakorlaton a társadalomkutatásban (beleértve a mozgalmkutatást), hogy a globális centrum néhány országának tapasztalata alapján vonunk le következtetéseket általános tendenciákra. Ami a centruból nézve, a munkásmozgalmak általános válságának tűnik az 1980-as években, az egészen más képet mutat, ha *elemzésünk földrajzi fókuszát kiterjesztjük*.

Másrészt, a fenti példák arra ösztönöznek, hogy lépünk túl egy másik általánosan elfogadott gyakorlaton is – azon, hogy az elemzést relatíve rövid (és fix) időkeretben rögzítjük. Az osztályalapú mozgalmak kihalásáról szóló tézist, amelyet rövid távú trendek alapján alkottak meg, gyorsan megcáfolták a bevándorlók új mozgalmi.

Ezelőtt 100 évvel hasonló tévedéseknek lehettünk tanúi a munkásmozgalmak hosszú távú trendjeivel kapcsolatban: a kora huszadik század kutatói meg voltak győződve róla, hogy a tömegtermelés a munkásmozgalmak halálát okozza majd – a szakszervezetekbe tömörült munkások szakértelme elavul, s a munkaadók a beáramló képzetlen munkaerő óriási tartalékára támaszkodnak majd. Csak a tömegtermelésben dolgozók 1936–37-es sztrájkhulláma után vált elterjedté az a nézet, hogy a fordizmus a munkásmozgalmak erősödését és nem a gyengülését hozza magával. Vagyis, amint *kiterjesztjük elemzésünk időkeretét*, lehet, hogy amit a munkásmozgalmak (vagy a történelem) végeként diagnosztizáltunk, csupán hullámvölgy lesz az újabb és újabb munkásmozgalmi hullámok között (Silver 2003; Clawson 2003; Piven és Cloward 1977).

Természetesen, a különböző mobilizációs hullámok szereplői egészen különböző típusú munkásosztályok lehetnek. Mint Clawson írja (2003, 13): „minden munkásmozgalmi hullám újradefiniálja a »munkásmozgalomról« alkotott képünket, átalakítja a kulturális elvárásokat, a szakszervezetek formáját s a mozgalmi viselkedés törvényeit, szerkezetét és elfogadott formáit”.

Munkásmozgalmak a kapitalizmus történetében

A munkásmozgalmi hullámok időzítésének, térbeli és szervezeti jellemzőinek megértéséhez fontos, hogy ne csak az elemzés időbeli és földrajzi kereteit tágítsuk ki, hanem be is ágyazzuk a mozgalom elemzését a „történeti kapitalizmus” elméletébe – vagyis a globális kapitalizmus fejlődésének hosszú távú dinamikáiba. A tanulmány ezen részében ennek a fejlődésnek hét elemét soroljuk fel – ez nem egy átfogó leírás, hanem a mozgalmak elméleti elgondolásához szükséges elemek felsorolása.⁴

Az első elem: a munkásmozgalom mint a kapitalizmus jellemzője. Marx Károly és Polányi Károly egyaránt úgy vélte, hogy a kapitalizmus mint társadalmi rend egyik fő történeti jellemzője a munka áruvá tétele. Mi több, mindketten azt gondolták, hogy a munka „fiktív árucikk”, s az emberi lények áruként kezelése szükségszerűen szenvedéshez és ellenálláshoz vezet. Marx (1959 [1867]) szerint a „munkaerő” – aminek a megvásárlása és elfogyasztása, minden más árutól eltérően, a „termelés rejtett műhelyében” (Marx 1955[1867] 168.) történik – emberi lényekbe van beágyazva, akik tiltakoznak és ellenállnak, ha túl hosszan, túl keményen vagy túl gyorsan kell dolgozniuk. Polányi (1957 [1944], 71, 130, 179–177) hasonlóképpen úgy vélekedett, hogy a munkaerő „nem más, mint maguk az emberi lények, akik a társadalmat alkotják”, s emiatt a munkaerő áruvá tétele a „szabad piacon” szükségszerűen „a társadalom védekezéséhez” vezet, ami különböző formákat ölthet, a jóléti szolgáltatások követelésétől a szakszervezeti mozgalomig. Vagyis, Marx és Polányi egyaránt úgy gondolták, hogy a munkásmozgalmak mindenütt felütik a fejüket, ahol a munka áruba bocsátása történik – megjelenhetnek a gyártási folyamat adott pontjain, a munkaerőpiac szabályozása fölötti küzdelemben, nyílt ellenállásként, vagy „a szegények mozgalmainak” (Scott 1985) „rejtett formáiban”.

Az általunk javasolt elméleti eszközrendszer második eleme, hogy a kapitalizmust a termelés és a fogyasztás ciklikus átszervezései jellemzik, amelyek világszerte a munkásosztályok kialakításával, átalakulásával és felszámolásával járnak (Silver 2003). Azt a megglátást, hogy a kapitalizmus történetét ugrásszerű változások jellemzik, Joseph Schumpeter (1954) a „kreatív rombolás” fogalmával ragadta meg, míg Marx és Engels a *Kommunista kiáltványban* úgy fogalmazott,

hogy „minden, ami rendi és állandó, elpárolog” (Marx és Engels 1963). Azok a kutatók, akik az elmúlt évtizedekben a munkásosztály haláláról beszéltek, ennek a folyamatnak csak az egyik oldalára koncentráltak – az ipari tömegtermelésben dolgozó munkásosztályok felbomlására a globális Északon. Ugyanazok a folyamatok azonban, amelyek a korábban kialakult munkásosztályokat „felszámolják” (pl. a tőke mobilitása, migráció, iparágak kialakulása és eltűnése) egyúttal új munkásosztályokat is teremtenek. Ha abból indulunk ki, hogy a világon folyamatosan születnek és tűnnek el munkásosztályok és munkásmozgalmak, akkor állandóan számítanunk kell új mozgalmak kitörésére – amelyek egyformán származhatnak az újonnan kialakuló munkásosztályok és az éppen felbomló munkásosztályok soraiból; vagyis a tőkefelhalmozás „kreatív” és „romboló” aspektusait megtapasztaló osztályoktól egyaránt.

Beverly Silver (2003) a munkásmozgalmaknak ezt a két fajtáját (1) Marx-típusú és (2) Polányi-típusú munkásmozgalomnak nevezte el – aszerint, hogy (1) újonnan kialakuló munkásosztályokról van-e szó, vagy (2) korábban kialakult munkásosztályokról, amelyek kiküzdött életmódjuk és megélhetésük védelméért küzdenek egy olyan pillanatban, amikor annak feltételei éppen „lerombolódnak”. Egy hasonló fogalmazásban Ching Kwan Lee (2007) „déli” és „rozsdáövezeti” mozgalmakról beszél azzal kapcsolatban, hogy a Mao-korszakban kialakult kínai munkásosztály felbomlik (szisztematikusan elbocsátják az állami vállalatoktól a „vas rizsesztál” társadalmi szerződésének felbontásakor az 1990-es években), s ezzel párhuzamosan egy új migráns munkásosztály alakul ki a part menti, exportra gyártó központokban. Végül, David Harvey (2003) hasonló megkülönböztetést javasolt „a termelésben történő felhalmozás elleni küzdelmek” és a „az eltulajdonlással történő felhalmozás elleni küzdelmek” között – az utóbbi párhuzamot mutat a Polányi-típusú mozgalmakkal, mivel Harvey a korábban kiküzdött életmódjukat és megélhetésüket védő munkások mozgalmait az utóbbi kategóriába sorolja.

Harmadszor (ahogyan a fenti két elemből is következik), *a munkásmozgalmak különböző formákat vehetnek fel* annak megfelelően, ahogyan a küzdelmek terepe – beleértve az alkupozíciókat, a sérelmek intenzitását és természetét, és a munkásosztály szervezetét magát – folyamatosan átalakul. Mi több, *a munkásmozgalmak egyszerre több szinten zajlanak – a munkahelyen, a munkaerőpiacon, a helyi közösségekben és az országos és nemzetközi politikában*. A huszadik századi társadalomtudomány elsősorban a munkahelyi küzdelmekre koncentrált. Bár Marx *A tőke* első kötetében (3–5. rész) „a termelés rejtett műhelyének” jelentőségét hangsúlyozza (amikor a munka-tőke konfliktust elemzi a munka tartama, intenzitása és ritmusa szerint), a kötet végére világossá teszi, hogy a kapitalista fejlődés nem csak munkahelyi konfliktusokhoz vezet, hanem tágabb, társadalmi méretű konfliktusokhoz is, ahogyan a tőke felhalmozása

együtt a „nyomor felhalmozódásával” jár együtt, különösen a *munkanélküli, alulfoglalkoztatott és bizonytalanul foglalkoztatott munkásság tartalékseregének növekedésével*.⁵ Ez utóbbi folyamat a munkaerő reprodukciójának kérdését veti fel (amiről fontos és releváns feminista irodalom áll rendelkezésre; lásd pl. Federici 2006). Nancy Fraser (2014) ezt a jelenségekört a kapitalista termelés „háttérfeltételei” fölött vívott küzdelmeknek nevezi.

A negyedik elméleti megfontolás abból a posztulátumból ered, hogy a kapitalista fejlődés világméretben egyre növekvő tartaléksereget termel. Korábban a munkásmozgalmak két fajtáját különböztettük meg: a „formálódó” munkásosztályok mozgalmait azokon a területeken, ahova a tőke beáramlik (a kínai gyári munkások 2010 utáni sztrájkjai és tiltakozási hulláma ezt példázza), és a korábban kialakult munkásosztályoknak a saját életformájukat védő mozgalmait azokon a területeken, ahonnan a tőke elvándorol (erre példa az európai megszorítás-ellenes mozgalmak 2009 után). Azonban, ha a történeti kapitalizmust nemcsak a „kreatív rombolás” ciklikus folyamatai jellemzik, hanem az a hosszú távú tendencia is, hogy nagyobb arányban „rombol” le meglévő megélhetéseket, mint amilyenben újakat teremt – s így a munkanélküli, alulfoglalkoztatott és bizonytalanul foglalkoztatott munkások aránya hosszú távon növekszik –, akkor arra kell számítanunk, hogy egy harmadik típusú mozgalom egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a jövőben: a globális munkásság azon szegmenseinek mozgalma, amelyeket a történeti kapitalizmus folyamatai megfosztanak megélhetésüktől, viszont nem biztosít számukra bérmunkát – röviden: amelyeket a tőke globális mozgása „kikerül” (Karatasli et al. 2015).

Mindhárom típusú munkásmozgalom fontos szerepet játszik a globális társadalmi tiltakozások 2008 utáni hullámában. A munkanélküli fiatalok tömegeinek tiltakozásai a „harmadik típust” példázzák (Karatasli et al. 2015). Ugyanakkor, míg az ilyen „harmadik típusú” mozgalmak leírásai gyakran szerepelnek a kortárs mozgalomkutatás irodalmában – ilyenek a francia *banlieu*-k 2005-ös zavargásai, a 2011-es londoni zavargások, a munkanélküliek szerepe a 2011-es tunéziai és egyiptomi forradalmakban – a kutatók ezeket az eseteket nagyon ritkán nevezik munkásmozgalomnak. A helyzet hasonló azoknak a tiltakozásoknak az esetében is, amelyeket a „Polányi-típusú mozgalmakhoz” sorolhatunk. Az egyik ok, amiért ezeket a tiltakozásokat nehezen azonosítjuk munkásmozgalmakként, az, hogy a „munkásosztályra” túl szűk és merev definíciókat használunk.⁶ Guy Standing (2011, 6) például a *prekariátust* tartja a jelenlegi társadalmi tiltakozások fő ágensének, azt azonban megkülönbözteti a proletariátustól, s az utóbbit leszűkíti olyan munkásokra, akik „hosszú távú, stabil állásokban dolgoznak, meghatározott előmeneteli renddel, szakszervezettel és kollektív szerződéssel, olyan munkát végezve, amelyek megnevezését a szüleik is értenék, olyan helyi munkaadóknál, amelyek nevét és tulajdonságait korábbról is

ismerik”. Ebből a meghatározásból nemcsak a „tartaléksereg” marad ki, hanem a világ bérmunkásainak elsöprő többsége is.

Slavoj Žižek (2012, 11), ezzel ellenkezőleg, a huszadik század közepének gyáraiban, műhelyeiben és irodáiban dolgozó munkásságot (vagyis Standing proletariátusát) tartja a jelenlegi globális tiltakozások főszereplőjének; ő viszont ezt a réteget nem munkásoknak, hanem „bérért dolgozó polgárságnak” nevezi, akik az ellen tiltakoznak, hogy „proletárrá redukálják őket”. Saját gondolatmenetünk szerint, a munkásosztály (vagy proletariátus) egy hasznosabb és elméletileg koherensebb definíciója magába foglalná Standing *prekariátusát* és Žižek *bérért dolgozó polgárságának* alsóbb szegmenseit is. Ezek a munkásosztályok világméretű kialakulásának és felszámolásának két különböző momentumát képviselik. Pontosabban, Žižek *bérért dolgozó polgárságának* jelentős része a huszadik század munkásmozgalmi által elért eredmények haszonélvezője, akik ma a „kreatív rombolás” negatív oldalát tapasztalják meg, amint korábban elnyert körülményeik (s velük a középosztálybeli élet igénye) szétfoszlanak. Eközben Standing *prekariátusának* jelentős részét az „újjonnan kialakuló munkásosztályok” teszik ki, akiket a kapitalizmus „kreatív” oldala formál, s akiknek egy része a jövőben komoly előnyöket harcolhat ki a bérezésben és munkakörülményekben (legalábbis ideiglenesen) – azaz „stabil munkásosztállyá”, hacsak nem „bérért dolgozó polgársággá” válhat. Standing *prekariátusának* egy másik szegmense az általunk elkülönített „harmadik típusba” tartozhat – az egyre növekedő globális tartaléksereg táborába, akik anélkül válnak proletárrá, hogy esélyük lenne bérmunkásként stabil munkahelyet találni. A munkásosztálynak ez a három „rétege” a kapitalista fejlődés egyazon folyamatának a különböző aspektusait testesíti meg; s a küzdelmeik sorsa szorosan összefonódik egymással.

Ezzel elérkeztünk az ötödik megfontoláshoz, amit itt a történeti kapitalizmus és a munkásmozgalmak viszonyának elemzésére javasolunk. Amint Immanuel Wallerstein (1995, 25) rámutatott, a történeti kapitalizmust egy „rendszerszintű probléma” jellemzi: az, hogy a profitabilitást úgy lehet a munka *dekommodifikációja* és költséges társadalmi szerződések mellett megőrizni, ha ezek a társadalmi engedmények a globális munkaerőnek csak egy kis százalékára korlátozódnak. Másként fogalmazva, a kapitalizmusban lényegi és kiküszöbölhetetlen feszültség áll fenn a profitabilitás és a legitimitás között. A legitimitás megőrzéséért tett erőfeszítések javíthatják a munkásság helyzetét (növelhetik a béreket, javíthatják a munkakörülményeket, kínálhatnak jóléti juttatásokat), de csak addig, amíg nem veszélyeztetik a profitabilitást. Ha a globális kapitalizmus 1970-es évekbeli válsága alapvetően a profitabilitásról szólt, a mai válságot mély legitimitációhiány és az egyenlőtlenségek növekedése jellemzi, míg egyre többen veszítik el megélhetésüket amiatt, hogy nem jut nekik szerep a tőke körforgásában (Silver 2003;

Silver 2014; Karatasli et al. 2015). Ráadásul, a tömegfogyasztás általánossá válásának profitkorlátja mellett az ökológiai és erőforrás-limitiek is meghatározzák, hogy milyen társadalmi szerződések válhatnak általánossá és fenntarthatóvá a huszonegyedik században (Arrighi 2007).

A történeti kapitalizmus és a munkásmozgalmak dinamikáit illető hatodik megfontolás a *munkásmozgalmak és státusalapú mozgalmak intim viszonyára* vonatkozik – ami a fent említett „rendszerszintű problémában” gyökerezik. A kapitalizmus történetét átszövik azok a küzdelmek, amelyek során a tőkések, az államok vagy a munkások maguk státuskülönbségekre hivatkozva próbálnak speciális védelmet kicsikarni a globális munkásosztály egy *szegmensének*, adott nemi, faji, etnikai jellemzők és/vagy állampolgárság alapján. Az ilyen speciális védelem tompítja a profitabilitás és a legitimitás közötti feszültséget – úgymond, négyszögesíti a kört –, amennyiben a piac működését legitimáló társadalmi szerződést köt a világ munkásságának egy részével, míg a profitabilitást azzal őrzi meg, hogy a többséget kizárja ebből a szerződésből. A magasabb bérek, a munkahelyi biztonság és a jóléti juttatások kiterjesztése egy privilegizált csoportra komoly ösztönzőjévé válik a *státusalapú munkásmozgalmaknak*, a privilegizált és a szerződésből kizárt munkások körében egyaránt – amelyek a privilégiumok megtartását vagy a privilégiumok létező rendszerének megváltoztatását célozzák, etnikai, nemzeti vagy nemi státushierarchiák mentén. Ennek megfelelően, a munkásmozgalmak történetét mélyen meghatározzák a faji, etnikai és állampolgársági határok. Röviden, az osztály- és státusalapú mobilizációk története mindig is mélyen összefonódott.⁷

A huszadik század során volt, hogy ezek a mozgalmak státus alapján tettek különbséget *ugyanazon* ország munkásai közt; és volt, hogy a munkás-állampolgárok nevében kértek védelmet saját államuktól más államok munkásaival szemben – amivel ugyancsak a globális munkásság közti státusalapú különbségek növeléséhez járultak hozzá.

Az imperializmusok késő tizenkilencedik és kora huszadik századi versengése esetében a kutatók erős kapcsolatokra mutatnak rá az államközi konfliktusok és a belső társadalmi konfliktusok között, beleértve a tömeges munkásmegmozdulásokat. Az államok vezetői ugyanakkor rövid, és – reményeik szerint – népszerű háborúkra számítottak, mint amilyen a spanyol–amerikai háború volt az USA, illetve a dél-afrikai háború az Egyesült Királyság számára – olyan háborúkra, amelyek a zászló köré csoportosították volna az egymásnak feszülő társadalmi szegmenseket, s eközben védett piacok megnyitásával új munkalehetőségeket, olcsó nyersanyagokat és/vagy új gyarmatokat hoztak volna, ahova a hazai munkaerő-felesleg átáramolhat.⁸ E. H. Carr (1945, 204) szerint a munkásmozgalom internacionalizmusa az első világháború hajnalán legalább részben annak volt köszönhető,

hogy az államoknak sikerült meggyőzniük a munkásságot arról, hogy kenyerük biztonságát a saját államuk hatalma garantálja. Más szerzők ugyanakkor, Lenintől (1916) Skocpolig (1979), egy másik hatásra figyelmeztettek – arra, hogy az elveszített vagy más miatt népszerűtlen háborúk nyitottak utat a legnagyobb lázadásoknak és forradalmaknak. Az eredmény a háború, a tömeges munkáselégedetlenség és a forradalom „ördögi köre” volt a huszadik század első felében, azaz, a brit világhegemonia válsága és az USA hegemoniájára való átmenet időszakában (Arrighi és Silver 1999, 3. fejezet; Silver 2003, 4. fejezet).⁹

Végül, a hetedik és utolsó megfontolás: *a munkásosztály és a munkásmozgalmak formálódását mindig is meghatározták a geopolitika és az államközi konfliktusok dinamikái*. Természetesen ahhoz, hogy ezt a kapcsolatot a jelen viszonyok között elgondolhassuk, figyelembe kell vennünk az elmúlt fél évszázad változásait a hadviselésben, valamint a munkások és az állampolgárok viszonyában az államok háborús stratégiáihoz – ami a globális Északon elsősorban a háború automatizálását jelenti (pl. pilóta nélküli drónok és cirkáló rakéták formájában), a kötelező katonai szolgálat eltörlését, s a katonai magáncégek és zsoldosok növekvő szerepét az állampolgárokból álló hadsereg helyett (Silver 2015). Mindezzel együtt, az USA hegemoniaválságának elmélyülésével (Silver és Arrighi 2011) a munka, a háború és a világpolitika közötti összefüggés egyre nyilvánvalóbbá válik.

Fentebb amellet érvelünk, hogy a kapitalizmust és a munkásmozgalmakat újra a mozgalomkutatás fókuszába kell helyezni. Mivel *a kapitalizmus történetében a profit és a háború szorosan összekapcsolódik* – amint azt a kapitalizmus történeti szociológiájának kulcsművei, így Charles Tilly (1990) és Arrighi (2010) hangsúlyozzák (lásd még Wallerstein 1983) – azzal, hogy a munka és a kapitalizmus témáját a mozgalomkutatás figyelmébe ajánljuk, egyúttal a geopolitikai folyamatok (államközi konfliktusok, háborúk, a világhegemoniák felemelkedése és bukása) jelentőségét is hangsúlyozzuk a mozgalmak megértésében.

Jegyzetek

- ¹ A fő szakszervezeti szövetség és a kormány együttműködéséről az USA külpolitikájában lásd Kim Scipes 2011; a munkajogok, a jóléti állam, a háború és a geopolitika kapcsolatáról általában lásd Silver 2001.
- ² Ez a fejezet a munkásmozgalmakról és az osztályalapú mozgalmakról szól; ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a kapitalizmus fogalmának újrafelfedezése a mozgalomkutatásban ennél tágabb relevanciával bír. A kapitalizmus szerkezetének, intézményeinek és ideológiájának történeti átalakulásai lényegi szerepet játszanak a nem osztályalapú mozgalmak kialakulásában is. Ahogy Hetland és Goodwin (2013, 91) rámutatott: a mozgalomkutatás klasszikus irodalmában az 1970-es és a kora 80-as években a kapitalizmus dinamikái központi (és nagyon gyümölcsöző) szerepet játszottak a mozgal-

- mak megértésében, beleértve az olyan nem osztályalapú mozgalmak kutatását is, mint az amerikai polgárjogi mozgalom (pl. Piven és Cloward 1977; McAdam 1982); a feminizmus második hulláma (Klein 1984, Fraser 2013), vagy az LGBT mozgalom (D'Emilio 1983; lásd még Valocchi 1999).
- ³ Az 1970-es és 80-as évek erős munkásmozgalmi Lengyelországban (Singer 1982) és Iránban (Abrahamian 1982) sok szempontból ugyanebbe a kategóriába tartoznak (lásd Silver 2003, 4. fejezet).
- ⁴ A bevándorló munkások mozgalma által felkeltett tudományos érdeklődést igazolja (s egyúttal azt is, hogy ezen érdeklődés kívül esett a mozgalomkutatás körén), hogy 2000-ben az *Amerikai Szociológia Társaság*on belül új szekció alakult a munka és a munkásmozgalmak kutatására – amely nem azonos a korábban létező *Kollektív viselkedés és Társadalmi Mozgalmak* szekcióval.
- ⁵ A kapitalizmus világméretű fejlődésével kapcsolatban hasznos elméleti irodalom: Arrighi 2010; Arrighi és Silver 1999; Fraser 1999; Harvey 2011; Silver és Arrighi 2011; Wallerstein 1983.
- ⁶ Lásd pl. az első kötet 25. fejezetét „A modern gyarmatosítási elmélet”-ről. Magyarul Marx Károly: *A tőke*, Budapest, Szikra Kiadó, 1955.
- ⁷ A munkásosztály egy különösen tág definícióját lásd: Marcel van der Linden 2014; a „munkásság” és „mozgalom” kiterjesztett meghatározásához lásd még: Silver 2003, Appendix A.
- ⁸ Hasonló elméleti gondolatmenettel szolgál Bonacich 1972; Saxton 1971; Arrighi 1990; Silver 2003.
- ⁹ Cecil Rhodes Lenin által is idézett szavaival (Lenin 1916, 6. fejezet): „... ahhoz, hogy az Egyesült Királyság 40.000.000 lakóját megmenthessük egy véres polgárháborútól, nekünk, gyarmatosító államférfiaknak új földeket kell szereznünk, ahova a népességfelesleget letelepíthetjük, s a gyárakban és bányákban előállított áruknak új piacokat kell biztosítanunk. A Birodalom, ahogy mindig is mondtam, alapvetően gazdasági kérdés. Ha el akarod kerülni a polgárháborút, imperialistának kell lenned.”
- ¹⁰ Lásd: Stohl 1980 irodalmi áttekintését az államközi és belföldi konfliktusok közti kapcsolatról.

Hivatkozások

- Abrahamian, Ervand 1982: *Iran: Between Two Revolutions*. Princeton, Princeton University Press.
- Arrighi, Giovanni 1990: Marxist Century, American Century: The Making and Remaking of the World Labor Movement. *New Left Review*, 179 Jan–Feb: 29–63.
- Arrighi, Giovanni 2001: Braudel, Capitalism and the New Economic Sociology. *Review* (Fernand Braudel Center). Vol. 24. No 1. 107–123
- Arrighi, Giovanni 2007: *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*. New York, Verso.
- Arrighi, Giovanni 2010. *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. London, Verso.
- Arrighi, Giovanni, Hopkins, Terence and Wallerstein, Immanuel 1989: *Antisystemic Movements*. London, Verso.

- Arrighi, Giovanni and Silver, Beverly J. 1999: *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minnesota, University of Minnesota Press.
- Ashman, Sam and Pon-Vignon, Nicolas 2014: NUMSA, the Working Class and Socialist Politics in South Africa. *Socialist Register*. 51: 93–113.
- Bonacich, Edna 1972: A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market. *American Sociological Review*. 37(5): 547–559.
- Bronfenbrenner, Kate et al., (eds) 1998: *Organizing to Win: New Research on Union Strategies*. Ithaca, New York, Cornell University Press.
- Chun, Jennifer 2011: *Organizing at the Margins: The Symbolic Politics of Labor in South Korea and the United States*. Ithaca, New York, ILR Press.
- Chun, Jennifer and Williams, Michelle 2013: Labor as a Democratizing Force? Lessons from South Africa and Beyond. *Rethinking Development and Inequality*. 2: 2–9.
- Clawson, Dan 2003: *The Next Upsurge: labor and the New Social Movements*. New York, Ithaca, Cornell University Press.
- Collier, Ruth Berins 1999: *Paths Toward Democracy: The Working Class and Elites in Western Europe and South America*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Della Porta, Donatella 2015: *Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism Back into Protest Analysis*. Cambridge (UK), Polity
- D'Emilio, John [1983] 2013. *Capitalism and Gay Identity*. In *Making Trouble: Essays on Gay Identity, Politics and the University* New York,, Routledge 3–16.
- Federici, Silvia 2006: *Precarious Labor: A feminist Viewpoint*. https://www.scribd.com/fullscreen/3108724?access_key=key-27agtedsy1ivn8j2ycc1 (accessed January 10, 2015).
- Fine, Janice 2006: *Worker Centers: Organizing Communities at the Edge of the Dream*. New York, Ithaca, ILR Press.
- Fraser, Nancy 2013: *Fortunes of Feminism: From State-Managed Capitalism to Neoliberal Crisis and Beyond*. New York, Verso.
- Fraser, Nancy 2014: Behind Marx's Hidden Abode: For an Expanded Conception of Capitalism, *New Left Review*, 86 March-April: 55–72.
- Friedman, Eli 2014: *Insurgency Trap: Labor Politics in Postsocialist China*. New York, Ithaca, ILR Press.
- Harvey, David 2003: *The New Imperialism*. New York. Oxford University Press.
- Harvey, David 2011. *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, 2nd edn. New York, Oxford University Press.
- Hetland, Gabriel and Goodwin, Jeff 2013: The Strange Disappearance of Capitalism from Social Movement Studies. In Colin Barker, Laurence Cox, John Krinsky and Alf Gunvald Nilsen (eds.): *Marxism and Social Movements*, 83–102. Leiden, Brill.
- Karatasli, S. Savas, Kumral, Sefika, Scully, Ben and Upadhyay, Smriti 2015: Class, Crisis and the 2011 Protest Wave: Cyclical and Secular Trends in Global Labor Unrest. In Chrostipher Chase-Dunn, Immanuel Wallerstein and Christian Suter (eds.): *Overcoming Global Inequalities, 1844–2000*. New York, Paradigm Press.
- Keck, Margaret 1989: The New Unionism in the Brazilian Transition. In Alfred Stepan (ed.): *Democratizing Brazil: Problems of Transition and Consolidation*, chapter 8, 252–296. New York, Oxford University Press.

- Klein, Ethel 1984: *Gender Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Koo, Hagen 2001: *Korean Workers: The Culture and Politics of Class Formation*. New York, Ithaca, Cornell University Press.
- Krippner, Greta 2011: *Capitalizing on Crisis: The Political Origins of the Rise of Finance*. Cambridge, Harvard University Press.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1963: A Kommunista Párt kiáltványa. in *Marx és Engels művei* 4, 437–470.
- Marx Károly [1867] 1955: *A Tőke*, ford. Rudas László és Nagy Tamás, Budapest, Szikra Kiadó
- Lee, Ching Kwan 2007: *Against the Law: Labor Protests in China's Rustbelt and Sunbelt*. Berkeley, University of California Press.
- Lenin, Vladimir [1916] 1971: Imperialism, the Highest Stage of Capitalism. In V. I. Lenin *Selected Works*, 169–263. New York, International Publishers.
- Marx, Karl [1867]; 1959: *Capital*. Vol. 1. Moscow, Foreign Languages Publishing House.
- McAdam, Doug 1982: *Political Process and Development of Black Insurgency, 1930–1970*. Chicago, University of Chicago Press.
- Milkman, Ruth 2006: *LA Story: Immigrant Workers and the Future of the US Labor Movement*. New York, Russel Sage.
- Obrery, Ingrid 1989: *COSATU congress: Unity in Diversity*. Work in Progress (South Africa). 60, August/September: 34–39.
- Piven, Frances Fox and Cloward, Richard A. 1977: *Poor Peoples' Movements*. New York, Vantage Books.
- Polanyi, Karl [1944]; 1957: *The Great Transformation*. Boston: Beacon.
- Pun, Ngai 2005: *Made in China: Women Factory Workers in a Global Marketplace*. Durham, Duke University Press.
- Rosenhek, Zeev and Shalev, Michael 2013: The Political Economy of Israel's 'Social Justice' Protests: A Class and Generational Analysis, *Contemporary Social Science*, <http://dx.doi.org/10.1080/21582041.2013.851405>
- Saxton, Alexander 1971: *The Indispensable Enemy: Labor and the Anti-Chinese Movement in California*. Berkeley, University of Callifornia Press.
- Schumpeter, Joseph 1954: *Capitalism, Socialism and Democracy*. London, Allen & Unwin.
- Scipes, Kim 2011: *AFL-CIO's Secret War against Developing Country Workers: Solidarity or Sabotage?* Lanham, Lexington Books.
- Scott, James 1985: *Weapons of the Weak*. New Haven, Yale University Press.
- Seidman, Gay 1994: *Manufacturing Militance: Workers' Movements in Brazil and South Africa, 1970–1985*. Berkeley, University of California Press.
- Silver, Beverly 2003: *Forces of Labor: Workers' Movements and Globalization since 1870*. New York, Cambridge University Press.
- Silver, Beverly 2014: Theorizing the Working-Class in Twenty-First Century Global Capitalism. In M. Atzeni (ed.): *Workers and Labour in a Globalized Capitalism*, 46–69. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Silver, Beverly 2015: Labor, War and World Politics: Contemporary Dynamics in World-Historical Perspective. In Kees van der Pijl (ed.): *Handbook of the International Political Economy*, 6–22. Cheltenham, Edward Elgar Books.
- Silver, Beverly J and Arrighi, Giovanni 2011: The End of the Long Twentieth Century. In C. Calhoun and G. Derluigian (eds.): *Business as Usual: The Roots of the Global Financial Meltdown*, 53–68. New York, NYU Press.

- Silver, Beverly J. And Zhang, Lu 2009: China: Emerging Epicenter of World Labor Unrest. In H. Hung (ed.): *China and Global Capitalism*, 174–187. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Singer, Daniel 1982: *The Road to Gdansk*. New York, Monthly Review Press.
- Skocpol, Theda 1979: *States and Social Revolutions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Standing, Guy 2011: *The Precariat: The New Dangerous Class*. New York, Bloomsbury Academic.
- Stohl, Michael 1980. The Nexus of Civil and International Conflict. In Ted Robert Gurr (ed.): *Handbook of Political Conflict: theory and Research*, 297–330. New York, The Free Press.
- Tejerina, Benjamiín, Perugorria, Ignacia, Benski, Tova, and Langman, Lauren 2013: From Indignation to Occupation: A New Wave of Global Mobilization, *Current Sociology* 60(4), 377–392.
- Tilly, Charles 1990: *Coercion, Capital and European States, A.D. 990-1990*. Cambridge, Basil Blackwell.
- Valocchi, Steve 1990: The Class-Inflected Nature of Gay Identity. *Social Problems*. 46(2) May: 207–224.
- Van der Linden, Marcel 2014: Who is the Working Class? Wage Earners and Other Labourers, in M. Atzeni (ed.): *Workers and Labour in a Globalised Capitalism*, 70–84. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Von Holdt, Karl 2002: Social Movement Unionism: The Case of South Africa. *Work, Employment and Society*. 16(2), 283–304.
- Waldinger, Roger, Eickson, Chris, Molkman, Ruth, Mitchell, Daniel J. B., Valenzuela, Abel, Wong, Kent and Zeitlin, Maurice 1998: Helots No More: A Case Study of the Justice for Janitors Campaign in Los Angeles. Chapter 6 in K. Bronfenbrenner, et al (eds.): *Organizing to Win*, 102–119.
- Wallerstein, Immanuel 1983: *Historical Capitalism*. London, Verso.
- Wallerstein, Immanuel 1995: Response: Declining States, Declining Rights? *International Labor and Working Class History*, 47: 24–27.
- Webster, Edward 1988: The Rise of Social Movement Unionism: The Two Faces of Black Trade Union Movements in South Africa. In P. Frankel, N. Pines, and M. Swilling (eds.): *State, Resistance and Change in South Africa*, 174–196. London, Croon Helm.
- Zhang, Lu 2015: *Inside China's Automobile Factories: The Politics of Labor and Worker Resistance*. New York, Cambridge University Press.
- Žižek, Slavoj 2012: *The Year of Dreaming Dangerously*. London, Verso.
- Zolberg, Aristide 1995: Response: Working-Class Dissolution. *International Labor and Working Class History*, 47: 28–38.

(Fordította Gyagyí Ágnes)

Eredeti megjelenés: *The Oxford Handbook of Social Movements*. Edited by Donatella Della Porta and Mario Diani. Oxford University Press, 2015.

<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199678402.001.0001/oxfordhb-9780199678402-e-14>

Újosztály-elméletek: az értelmiség és a hatalom viszonya

(Válogatás)

Az értelmiségiek és a történelem vége

A kommunista rendszerek összeomlása Oroszországban és Kelet-Európában globálisan is meghatározó esemény volt – Francis Fukuyama (1989) például erre építette mára hírhedtté vált tézisét, miszerint ez az összeomlás szükségszerűen következett be, mivel a világtörténelem természetes evolúciója a liberális kapitalizmus felé vezet. Eszerint a nézet szerint, a liberális kapitalizmus a „történelem végét” jelenti, amennyiben ez a lehető legracionálisabb és felvilágosultabb társadalmi rend. A kommunizmus halálával, mondja Fukuyama, a munkásosztálynak a burzsoázia feletti győzelméhez fűzött remények egyszer s mindenkorra szertefoszlottak. A „történelem vége” tézis ugyanakkor a társadalmi fejlődésről alkotott elméletek egy másik családjának is ellentmond, amelyek ugyancsak a burzsoázia történelmi uralmának végét jósolták. Ezek az elméletek egyetértenek a marxizmussal abban, hogy egy új osztály fog a burzsoázia felett győzedelmeskedni, ezt az új osztályt azonban az értelmiségben, és nem a munkásságban látták.

Úgy gondoljuk, hogy a „történelem vége” hipotézis felülvizsgálatához az értelmiség uralmát jósoló újosztály-elméleteket is ki kell értékelnünk. Ebben a könyvben először is tágabb történelmi kontextusba helyezzük őket, rámutatva, hogy az újosztály-elméletek az elmúlt évszázad során makacsul újra és újra felmerültek a kritikai társadalomelméletekben. Kulcshipotézisünk, hogy az elmúlt évszázad történetét úgy is megközelíthetjük, mint magasan képzett csoportok különböző próbálkozásait arra, hogy teljes hatalomra tegyenek szert. Mindmáig ezek a próbálkozások kudarcba fulltak, a projektek azonban valóságosak voltak, s nincs okunk azt gondolni, hogy nem születnek a jövőben is újjá.

Másodszor, míg joggal kételkedhetünk abban, hogy az újosztály-elméletek új osztálya valóban társadalmi osztálynak minősül, az osztályelemzés módszertanát alkalmazni az értelmiségiek megértésére (vagy tágabban, azon társadalmi csoportok megértésére, amelyek

tudásmonopóliumuk alapján tartanak igényt hatalomra) legalábbis tanulságos próbálkozás. Bakunyin és az újosztály-elméletek hozzá hasonló teoretikusai ismételtelen arra figyelmeztették a társadalomtudósokat, hogy a hatalom és a tudás közötti viszonyt érdemes kritikus szemmel elemezni. Az újosztály-elméletek elsők közt hangsúlyozták, hogy a tudást nem csak a hatalom melléktermékeként kell értelmeznünk; a tudás maga is hatalom forrása lehet. Ebben az értelemben az újosztály-elméletek az egyik olyan kérdést tették fel, ami a társadalomelméletet 1980-as évek óta a leginkább foglalkoztató kérdést tették fel: a tudás és hatalom közti viszony kérdését.

Amikor az újosztály-elméleteket és azok történeti kontextusát elemezzük az elmúlt évszázadban, egyúttal történeti elemzést adunk a kapitalista és szocialista társadalmak átalakulásairól is. Ennek alapján hozzászólhatunk Fukuyama állításához is, miszerint a szocializmus bukása elkerülhetetlen volt, és hogy a liberális kapitalizmus „az utolsó társadalmi formáció”, azaz „a történelem vége”. Mi amellett érvelünk, hogy a szocializmus bukása nem volt szükségszerű, hanem elsősorban az új osztály olyan szegmensei közti küzdelem terméke volt, mint a technokraták, menedzserek, bürokraták és humán értelmiségiek. Mi több, azt állítjuk, hogy mire Fukuyama és mások a liberális kapitalizmust kikiáltották a világtörténelem győztesének, az általuk olyan sokra értékelt neoliberális állam már súlyos válságban volt. Ez a válság részben annak volt a következménye, hogy nem tudta kezelni a fejlett kapitalizmus szerkezetében bekövetkezett olyan változásokat, mint az új osztály létrejötte és megerősödése, amely a munka és tőke közötti alku újratárgyalásában fontos szerepet követelt magának. Úgy gondoljuk, ahhoz, hogy a fejlett kapitalizmus válságára megoldást találjunk, szükség van arra, hogy tisztázzuk az értelmiség helyét a kapitalista társadalmak szerkezetében.

Az új osztály elméleti meghatározásai és társadalomtörténeti jelentőségük

Az „új osztály” fogalmát Mihail Bakunyin alkotta meg 1870 körül, *A német birodalom és a társadalmi forradalom* c. művében. A szocialista forradalom marxista forгатókönyvének társadalmi következményeit elemelve ezt írta: „Ez egy végletesen komplex kormányt eredményez, amely nem fog megelégedni a tömegek politikai kormányzásával és adminisztrációjával, mint a mai kormányok, hanem gazdaságilag is kormányozni fog. ... Ehhez óriási tudáskapacitásra lesz szükség. ... Ez a tudományos értelem uralmát fogja jelenteni, a leginkább arisztokratikus, zsarnoki, arrogáns és a népet megvető uralmi rendet mind közül. Egy új osztály alakul ki, a tudósok és magukat tudósnak kiadó sarlatánok új hierarchiája, s a világ a tudás nevében uralkodó kisebbség

és a tudatlan többség közt lesz felosztva” (Bakunyin 1966, 80–97). Az új osztálynak ez a víziója a posztkapitalista osztálytársadalomról, ahol az uralom alapja nem a vagyon, hanem a tudásmonopólium, azóta is kísérti a társadalomtudományokat.

Az újosztály-elmélet kifejezés különböző megközelítések sokaságát fedi. Amikor az újosztály-elmélet egységes meghatározására törekedtünk, csak két pontot találtunk, amelyekben az új osztály minden teoretikusa egyetért:¹ Marxnak igaza volt abban, hogy a burzsoázia osztályuralma a kapitalizmusban nem tart örökké. De Marx tévedett, amikor azt remélte, hogy a bekövetkező új rend proletárdiktatúra vagy osztályok nélküli rend lesz. Az új osztály minden teoretikusa egyetért abban, hogy a kapitalizmus utáni társadalom egy újabb osztálytársadalom lesz, amelyben nem a proletariátus, hanem egy másik osztály fog uralkodni. Ezen a közös ponton túl azonban a különböző elméletek eltérnek egymástól; az újosztály-elméletek története egyúttal a politikai és elméleti viták története.

Egy évszázadnyi vita után az új osztályról való gondolkodás máig meglehetősen kaotikus képet fest. Az új osztály teoretikusai nem tudnak megegyezni abban, hogy mely csoportok lennének az ideális jelöltek a következő uralkodó osztály pozíciójára: bürokraták, technokraták, mérnökök, menedzserek, vagy akiket Alvin Gouldner „kritikus, ellenkulturális értelmiségiek”-nek nevezett? Továbbá: mi lesz az alapja az új osztály uralmának? Az állami bürokráciában elfoglalt pozíciója vagy tudásmonopóliuma? Milyen tudást birtokolnak majd az új osztály tagjai: technokrata vagy teleokrata, technikai vagy elméleti tudást? Milyen fajta társadalom lesz az, amelyben uralkodnak: államkapitalista, szocialista vagy bürokratikus kollektivista? Hol valószínűbb, hogy az új osztály hatalomra tesz szert: szovjet típusú társadalmakban, a kapitalista Nyugaton, vagy mindkettőben egyszerre? Milyen lesz az új osztály politikája – progresszív, „a legjobb lap, amit a történelem nekünk kioszthat” (Gouldner 1979), vagy minden uralkodó osztályok legszarnokabbika? „Osztály”-e egyáltalán az új osztály vagy inkább „rend”, domináns „csoport” (Feher et al. 1983), „hivatalnokréteg” (Bauman 1974), esetleg „új papság” (Schelsky 1974)?

Különböző teoretikusok gyakran egymással ellentétes válaszokat adtak ezekre a kérdésekre. Ráadásul az egyes elméletek sokszor nem teszik világossá, pontosan milyen empirikus adatokkal lehetne alátámasztani vagy cáfolni az állításait. Honnan tudjuk, hogy kialakulóban van-e egy új osztály? Hogyan lehet kimutatni, hogy egy ilyen osztály kialakulása hol előrehaladottabb – a szocialista Keleten, a kapitalista Nyugaton, a szociáldemokrata Svédországban, a technokrata Egyesült Államokban, esetleg a posztkommunista Kelet-Európában vagy Oroszországban? Honnan ismerjük fel, hogy az új osztály átvette a hatalmat? Vagy honnan tudjuk, hogy ebbéli próbálkozásában megbukott, s így az újosztály-elméleteket is megcáfolta a történelem?

Ebben a könyvben arra teszünk kísérletet, hogy összefoglaljuk a korábbi újosztály-elméleteket, s egy olyan kutatási programot adjunk, ami egy összehasonlító keretben értékelni tudja az új osztályok kialakulását a különböző nemzeti és történeti kontextusokban. Hogy ne adjunk előzőleges választ az új osztály „osztály”-voltának kulcsfontosságú kérdésére, kutatási kérdésünket így fogalmazzuk meg: mik azok a jelek, ha vannak ilyenek, amelyek alapján arra következtethetünk, hogy a tudás monopóliumán alapuló, újfajta uralom átveszi a helyét a tulajdonon vagy bürokratikus pozíción alapuló uralomnak?

Reméljük, hogy egy ilyenfajta összefoglalás gyümölcsöző erőfeszítés lesz. Bármennyire elmélyedtünk az új osztály irodalmában, nem találtunk az összehasonlítást lehetővé tevő elméletet, s a pontos és világos fogalmazás hiányát gyakran zavarónak éreztünk. Ezzel együtt, az újosztály-elméletek világában tett utazásunk izgalmasnak bizonyult. A magasan képzett csoportok társadalomban betöltött pozíciójára vonatkozó mainstream (marxista vagy rétegződés-alapú) magyarázatokhoz képest üdítően friss és a továbbgondolás szempontjából kulcsfontosságú gondolatokkal találkoztunk. Az új-osztály-elméletek kifinomultabb változatait gyakran sajátos ironia és önreflexivitás jellemzi, ami a legtöbbször hiányzik az értelmiségiek hatalmának és privilégiumainak marxista vagy rétegződés-alapú magyarázataiból. Az új osztály kritikai vizsgálata egyúttal önmagunk vizsgálata: ha létezik új osztály, akkor mi, kritikai értelmiségiek, így vagy úgy, központi vagy marginális szereplőkként, egyaránt részei vagyunk ennek a csoportnak. Gouldner kiválóan fogalmazta meg az újosztály-kutatás központi problémáját, amikor azt kérdezte, „Hol az operatőr a képen?” (Gouldner 1979, 9). Más szóval, hol vannak az értelmiségiek a képen? Miben áll a tudástermelők hatalma – ha van ilyen? Az újosztály-elméletek legfőbb erőssége a kritikai önreflexivitás.

Amikor az újosztály-elméletek teoretikusai a fenti kérdést teszik fel, akkor kritikai elméletet művelnek. A kifinomultabb újosztály-elméletek szerzői forradalmasították a tudásszociológiát. A *Német ideológia* híres bekezdése óta, amelyben Marx és Engels azt állították, hogy minden korszak uralkodó gondolatai az uralkodó osztály gondolatai (Marx és Engels 1972, 44), s még inkább Karl Mannheim munkássága óta (Mannheim 1971, 59–115) tudjuk, hogy tudás és érdek, tudás és hatalom szorosan összefonódik. Azonban a marxista és nem marxista tudásszociológia első hulláma azt feltételezi, hogy a tudást megtermelő szereplő semleges eszköz, akin keresztül más társadalmi szereplők, osztályok, generációk, etnikai csoportok stb. partikuláris érdekei fejeződnek ki. Sem Marx, sem Mannheim nem tették fel azt a kérdést, hogy magának a tudástermelőnek mint tudástermelőnek az érdeke milyen hatással van a megtermelt tudásra. A marxisták számára a tudástermelő mindig valamely osztály „organikus értelmisége” (Gramsci

1980, 5–23); Mannheim számára a tudástermelők „szabadon lebegő” szereplők (Mannheim 1972). Az újosztály-elméletek azonban eggyel tovább feszítik a kritikai elmélet határait; ők a teoretikust magát (azaz a tudástermelőt) is alávetik a kritikai vizsgálatnak. Meglátásaik ironiája és újdonsága éppen ebből származik.

Miközben egyes újosztály-elméletek radikalizálták a tudásszociológiát, Jürgen Habermas, Pierre Bourdieu vagy Michel Foucault ugyanezt tették a kritikai elmélettel, azaz a tudásról szóló elmélettel. Utóbbi szerzők nem hisznek egy, a tudásmonopóliumon alapuló új uralkodó osztály létezésében (vagy akár létrejöttének lehetőségében). Ehelyett ők az uralomtól mentes diskurzust gondolják a valódi emberi emancipáció feltételének (Habermas 1979); a kulturális tőke és a szimbolikus uralom jelentőségét hangsúlyozzák, mint a hatalom és a privilégiumok autonóm forrását (Bourdieu 1977, 487–511); s ami még fontosabb, a tudást és hatalmat mint egymástól elválaszthatatlan iker-jelenségeket határozzák meg (Foucault 1980). Mindez arra mutat, hogy egyes újosztály-teoretikusok (elsősorban Alvin Gouldner) ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkoztak, mint az elmúlt két-három évtized legérdekesebb és legnagyobb hatású teoretikusai. Az újosztály-elméletek tehát a kortárs társadalomelmélet legfontosabb vitáihoz járulhatnak hozzá.

Ebben a könyvben három feladatra vállalkozunk. Először is, megpróbáljuk azonosítani az újosztály-elméletek különböző hullámait, rámutatni az egyes elméletek erősségeire és lényegi következményeire. Ezzel az új osztály gondolatának egy olyan történetét kívánjuk megalkotni, amely az egyes elméleti hullámok belső kritikájára épít. Másodsor, ezt a munkát kiegészítjük a tudásszociológia perspektívája felől. Más szóval, az újosztály-elméletek hullámait összekapcsoljuk az új osztály létrehozására tett kísérletek kudarcaival. Központi hipotézisünk itt az, hogy az elmúlt évszázad során magasan képzett csoportok valóban megfogalmaztak hatalmi törekvéseket, amelyek egyes történeti pillanatokban „kollektív mobilitási projekteké” (Sarfatti-Larson 1977) vagy „újosztály-projekteké” (Gouldner 1979) álltak össze. Az ilyen projektek mindmáig sikertelenek maradtak, így az újosztály-elméleteket úgy értelmezhetjük, mint rájuk vonatkozó kritikai vagy apologetikus, túláltalánosított vagy koraszülött reflexiókat. Ebben az értelmezésben ezek az elméletek nem azért maradtak befejezetlenek vagy részlegesek, mert az adott teoretikusok elemzése hibás volt, hanem mert az empirikus példák, amelyekből a következtetéseiket levonták, koraszülöttek, inkoherezensek és ellentmondások voltak. Végül, szerepet váltunk, és az új osztály kritikaiból az új osztály ideológusaivá lépünk elő, s azt a kérdést tesszük fel: tanulhatnak-e a magasan képzett csoportok a történelemből, hogy végre egy olyan projektet fogalmazzanak meg, ami valóban az értelmiség osztályuralmához vezet? Hogy nézne ki az

új osztály nem részleges elmélete, s az értelmiség valódi hatalomra jutása? Zárásként felbecsüljük, milyen kilátásokkal kecsegtet egy esetlegesen sikeres újosztály-projekt a saját szintetikus elméletünk felől, Nyugaton és Keleten.

Az újosztály-elméletek hullámai

Az újosztály-elméleteknek három hullámát különböztetjük meg: a késő tizenkilencedik és kora huszadik század anarchista elméleteit az értelmiségi osztályról; az 1930-as, 1940-es és 1950-es évek bürokratikus-technokratikus osztályelméleteit; és az 1970-es évek tudásosztály elméleteit. Mindegyik hullám különböző tanulságokkal szolgál; mindegyik részleges képet ad az újosztály-képződés különböző aspektusairól és dimenzióiról.

Az újosztály-elméletek szövegelemzése alapján az osztályképződésnek mi három dimenzióját azonosítottuk: ágencia,* strukturális pozíció, és tudat. Míg mindegyik elméleti hullám teoretikusai foglalkoznak ezekkel a dimenziókkal, más-más hangsúlyt helyeznek rájuk. Az első hullám az ágenciát hangsúlyozza, a második a strukturális pozíciót, a harmadik a tudatot.

Feltételezésünk szerint, az új osztály sikeres kialakulásához mindhárom feltételre szükség van: ágensekre, akik készen állnak az osztályhatalom megszerzésére; egy új strukturális pozícióra, ahonnan az uralmat gyakorolni lehet; végül pedig az osztályuralomra törekvő ágenseknek rendelkezniük kell a megfelelő tudattal ahhoz, hogy osztályuralomra tegyenek szert. Úgy gondoljuk, hogy az osztályformálódásnak ez a három tényezője bármilyen osztály esetében szerepet játszik. A burzsoázia vagy a modern proletariátus kialakulását ugyancsak vizsgálhatjuk e három tényező mentén, de az új osztály esetében különösen fontos mindháromat szem előtt tartani. Mivel az új osztály, legalábbis a jelen pillanatig, jellemzően egy részlegesen és egyenlőtlenül kialakult csoport, története inkább a bukások történetének, mint a (sikeres) kialakulás történetének tűnik.

Az anarchista elméletek (1870–1917)

Az anarchisták korán rámutattak a szocializmus marxista projektjének látens szcientizmusára és elitizmusára. Bakunyin Marxhoz intézett kritikája az I. Internacionálén belül a szocializmus Marx-féle koncepciójának etatista jellemzőit emelte ki. Bakunyin úgy érvelt, hogy a

* Hatékony cselekvésre való képesség – a szerk.

gazdaság és a társadalom központi állami irányítása olyan komplex tudást követel meg, amely elkerülhetetlenül a tudósok és értelmiségiek uralmához vezet majd.

Jan W. Machajski, a lengyel-ukrán anarchista ugyanezt az anarchista gondolatmenetet követve úgy vélekedett, hogy a szocializmusnak két különböző víziója létezik: a munkások egalitáriánus szocializmusra vágnak, míg az értelmiségiek számára a szocializmus lényege az államhatalom (Machajski 1937; Nomad 1959). Machajski úgy gondolta, hogy az értelmiség szocializmusvízióját az önzés vezérli: a munkásmozgalmat arra használják, hogy saját magukat segítsék hatalomba az állami bürokrácia révén. Az a társadalom, ami ennek nyomán alakul ki, ugyanúgy egyenlőtlen, mint a kapitalizmus, azzal a különbséggel, hogy a magántőkén alapuló előjogokat a tudásmonopóliumon alapuló előjogok váltánák fel.

Bakunyin és Machajski tehát egyaránt szkeptikusak voltak az értelmiségieknek a szocialista mozgalomban játszott szerepével kapcsolatban. Úgy gondolták, a politikai célok előnyben részesítése a gazdaságiakhoz képest a tömegmozgalmon belül, az egyenlőség mint cél háttérbe szorítása, és az államhatalom előtérbe állítása olyan ideológiai jellemzők, amelyek az értelmiségiek hatalmi céljait szolgálják, de nem járulnak hozzá a kétkezi munkások felszabadításához.

Az újosztály-elméleteknek ez az első hulláma az ágencia kérdésére koncentrált: kik azok a szereplők, akik új osztályt alkothatnak? Miért van az értelmiségieknek meghatározó szerepük a munkásmozgalomban? Elhithetjük-e, hogy ezek az értelmiségiek valóban altruizmusból, a proletariátus szócsöveként cselekednek (ahogy Marx és Engels sugallta *A szent családban*), vagy arra kell gyanakodnunk, hogy eközben saját praktikuláris érdekeiket és hatalmi céljaikat szolgálják?

Technokratikus-bürokratikus osztályelméletek

A késő 1930-as évektől kezdve több elmélet is megjelent, amelyek egy új bürokrata, technokrata vagy menedzser-osztály megjelenését vagy hatalomra kerülését jelezték a (volt) Szovjetunióban és/vagy a kapitalista Nyugaton. Ezek az elméletek meglehetősen heterogén képet mutatnak: néhol egészen különböző csoportokat jelölnek meg úgy, mint az eljövendő új osztályhatalom hordozóit (a sztálinista bürokrátáktól az amerikai menedzserekig). Egyes elméletek ragaszkodtak hozzá, hogy az új osztály jelensége kizárólag a Szovjetunióra jellemző, míg mások a kapitalizmusban és a szocializmusban ugyanannak az új osztálynak a dominanciáját vélték felfedezni. Mindegyik változatban közös, hogy az egyéni tőketulajdon helyett az uralom alapját egy új, strukturális pozíció elfoglalásában látták, ahonnan a gazdasági hatalmat gyakorolni lehet.

Míg Thorstein Veblen vagy Adolf Berle és Gardiner Means (Veblen 1963; Berle és Means 1932) kizárólag a nyugati társadalmakra fogalmazták meg hasonló állításokat, a bürokratikus osztályelméletek Lev Trockijra vezethetők vissza (Trotsky 1974), és a kora sztálini Szovjetunió empirikus elemzéseire.

Trockij maga nem volt újosztály-teoretikus. Hangsúlyozottan tagadta, hogy a bürokrácia osztály lenne, és kiállt amellett, hogy a Szovjetunió, még a sztálini bürokrácia korszakában is, munkásállam maradt (ha torz is). Ugyanakkor Trockij nagy hatású elemzést végzett az uralkodó sztálini bürokrácia és a munkásság konfliktusairól az 1930-es évek Szovjetuniójában, s így előkészítette a terepet a bürokratikus osztályelméleteknek.

Az első átfogó elméleteket, amelyek a Szovjetuniót a bürokratikus osztály által uralt társadalomként írták le, volt trockisták fogalmazták meg, akik, különösen a Sztálin–Hitler-paktum hatása alatt, elfogadhatatlannak tartották azt a gondolatot, hogy a Szovjetunió munkásállam lenne. Ily módon Trockij tanítványai túlléptek mesterükön, hogy a szovjet bürokrácia osztályuralmára vonatkozó elméleteket fogalmazzanak meg, s ezzel egy radikálisabb elemzését adják a szovjet társadalomnak. Ezeknek a posztrockista bürokratikus osztályelméleteknek két változatát különböztethetjük meg: egyesek szerint (ilyen például Tony Cliff) a Szovjetunió államkapitalista rendszer volt, ahol a kapitalizmust a sztálinista bürokrácia állította vissza (Cliff 1979); mások szerint, akikre elsősorban Bruno Rizzi volt hatással (Rizzi 1985), a Szovjetunió egy lényegében új társadalmi rendet képvisel, ami egyaránt különbözik a szocializmustól és kapitalizmustól, és amit bürokratikus kollektívizmusként lehet leírni (Shachtman 1962). A bürokratikus kollektivisták társadalmakban az állami bürokrácia az uralkodó osztály. A korai államkapitalizmus elméletek és bürokratikus kollektívizmus elméletek egyaránt azt tartották, hogy a bürokrácia osztályhatalma egy újfajta tulajdonformán alapul: a termelőeszközök a bürokraták kollektív tulajdonában vannak.

Ezek az elméletek a Szovjetunióról – mint a kollektív tulajdonon alapuló új osztályuralom társadalmáról – sokáig befolyásosak maradtak. Hatásuk az 1970-es évekig kimutatható. Ugyanakkor a posztstálinista korszakban három fontos módosítás is megjelent. Milovan Đilas, Jacek Kuroń és Karol Modzelewski elfogadták azt a gondolatot, hogy az uralkodó bürokrata osztály hatalma a kollektív tulajdonon alapszik, viszont a szovjet típusú társadalmakat továbbra is „kommunista” vagy „állammonopolista szocialista” társadalmaknak tekintették.²

A maoisták, mint Charles Bettelheim (1976), új változatát alkották meg az államkapitalista tézisnek. A Szovjetunió szerintük is visszaállította a kapitalizmust, és új osztálytársadalommá vált. Azonban, eltérően a posztrockistáktól, úgy gondolták, hogy a kapitalizmus restaurációját nem a sztálini bürokraták, hanem a vállalatok menedzserei hajtották

vége. Egy kulcskérdésben Bettelheim és a posztrockista teoretikusok egyaránt egyetértettek: a menedzser-technokraták osztályuralmának alapján a termelőeszközök közös tulajdonlásában látták.

A késő 1970-es években a bürokratikus kollektívizmus elmélet új verzióját alkotta meg Antonio Carlo (az ő esetében is felfedezhetjük a maoista hatást) és, bizonyos mértékig, Cornelius Castoriadis (Carlo 1974; Castoriadis 1978–79, 212–48). Carlo és Castoriadis egyaránt úgy gondolták, hogy a Szovjetunió elvakultan hisz a gazdasági növekedésben, és egy olyan gazdasági rendszert alakít ki, amelyet a „termelés a termelés kedvéért” elve uralkodik. Mivel a termelés ebben az esetben a *termelést*, és nem a társadalmi igények kielégítését szolgálja, a szovjet bürokratikus kollektívizmusban (Carlo) vagy totális bürokratikus kapitalizmusban (Castoriadis) végső soron a bürokrata osztály érdeke érvényesül.

Az a gondolat, hogy a szovjet típusú társadalmakban az egyéni magántulajdon eltűnik, és a régi burzsoázia osztályuralmának helyét átveszi azon csoportok uralma, amelyek a termelőeszközök fölötti valós kontrollt gyakorolják, befolyásolta azoknak a teoretikusoknak a gondolkodását is, akik a nyugati társadalmak átalakulását vizsgálták.

A nyugati újosztály-elméletek a Szovjetunió Trockij-féle elemzéséből ágaztak le. James Burnham, egykori trockista, a kora 1940-es években megalkotta a „menedzsertársadalom” elméletét (Burnham 1964), amely szerint az orosz forradalom a burzsoázia uralmát a menedzserek uralmával helyettesítette. Azt állította, hogy a menedzserek forradalma világjelenség, a fasiszta Japán és Németország ugyanúgy a menedzserek uralma felé mozdult el, mint az Egyesült Államok a New Deal alatt. Burnham tehát egy Keletre és Nyugatra egyaránt érvényes újosztály-elméletet alkotott meg, amely az új osztály eljövételét a nyugati társadalomra is vonatkoztatta.

Az 1930-as években a modern kapitalizmus technokratikus-menedzseri átalakulását egyesek apologetikus, mások kritikai hangszíval emlegették. Berle és Means (Berle és Means, 1932) megelégedéssel nyugtázták a menedzserek hatalmának növekedését az Egyesült Államokban. Úgy gondolták, a kapitalizmus egy alapvető átalakuláson megy keresztül, amely során a magántulajdon feloldódik, s a gazdasági hatalom a magántulajdonosok kezéből átvándorol a menedzserekhez.³

A Frakfurti Iskola egyes teoretikusai, beleértve Habermas korai írásait is, egy hasonló, de kritikus képet festettek a modern kapitalizmus, fasizmus és sztálinizmus közös vonásairól (Habermas 1970). Az iskola egyes tagjai úgy gondolták, hogy ezek a társadalmak technokratikus torzulásoktól szenvednek.⁴ A korai kapitalizmust úgy írták le, mint egy liberális és demokratikus rendszert, s kritikájukat inkább a fejlett, technokratikus kapitalizmusnak szegezték. Mint írják, a technológia egyre inkább betör az élet minden területére, beleértve a kultúrát és a

politikát. A fasizmus és sztálinizmus ennek a szcientista, technokratikus fejlődésnek a szélsőséges kifejeződései. A Frankfurti Iskolának ezek az írásai már-már egy posztkapitalista vagy államkapitalista társadalom képét festik le, amelyet a technokrácia vagy pozitivistá tudomány ural (annak ellenére, hogy egyik szerző sem fogadja el az újosztály-elméletet egészében).

Az újosztály-elméletek második generációjának figyelmét a strukturális pozíció kérdése kötötte le: milyen pozíciókat kell az új osztály tagjainak elfoglalniuk a társadalmi újratermelés rendszerében ahhoz, hogy uralkodó osztállyá válhassanak? Létezik-e a modern társadalmakban egy olyan új strukturális pozíció, amely átveszi a klasszikus kapitalizmusban a tőke magántulajdona által játszott szerepet? Ezeknek a szerzőknek egy része úgy gondolta, hogy a posztkapitalista társadalmakban az állami bürokrácia hasonló szerepet tölt be, mint a magántulajdon a kapitalizmusban. Ugyanígy érveltek azzal kapcsolatban, hogy a „tulajdonosok” helyét a „menedzserek” és „technokraták” veszik át.

Az 1970-es évek tudásosztály-elméletei

Az 1970-es években a (neokonzervatív) politikai jobboldal kialakította saját újosztály-elméleteit; korábban ezek az elméletek (kevés kivétellel) tipikusan a marxi elmélet vagy a marxista-leninista politikai gyakorlat baloldali kritikáiból származtak. A neokonzervatív érvelés szerint, a baloldali értelmiség kialakított egy „ellenség-kultúrát” (adversary culture), ami aláaknázza a modern demokratikus társadalom értékeit, hogy egy modern „papság” hatalmát biztosítsa, ami a moralizáló baloldali értelmiségből áll (Shelsky 1974)⁵ A baloldali értelmiség, szól ez az érvelés, a demokrácia elveit sértő nyomást gyakorol a médiára, s arra használja a jóléti állam és az akadémia intézményrendszereit, hogy a saját osztályuralmát készítse elő (Moynihan 1982).

Daniel Bell *A posztindusztriális társadalom* c. könyvében (Bell 1976) kevesebb politikai töltettel, de hasonlóan érvel.⁶ Mint írja, a tudósoknak a posztindusztriális társadalomban alapvetően új szerep jut. A tudományos és elméleti tudás a gazdasági növekedés és társadalmi fejlődés alapvető tényezőjévé válik. Ilyen körülmények között meghatározó szerep jut egy új, progresszív tudásosztálynak.⁷

Bell és a neokonzervatívok egyaránt úgy gondolják, hogy az értelmiség osztályuralmi törekvései a tudás új minőségén alapulnak. De míg Bell számára ez az minőség az elméletben gyökerezik, a neokonzervatívok ezt egyszerűen a baloldali értelmiségiek által kialakított új kultúra romboló és felforgató jellegeként ragadják meg.

A tudásosztály legátfogóbb elméletét Alvin Gouldner alkotta meg. Gouldner újosztály-kutatását a marxizmus és a forradalmi baloldali

értelmiség tudásszociológiai kritikájával kezdi (Gouldner 1975–76, 3–36). Ennek keretében rámutat, hogy a marxizmus egyes tulajdonságai – elsősorban „metaforikussága” – lehetővé teszi az értelmiségiek számára, hogy önös érdekeiket kövessék, miközben látszólag egyetemes érdekekért küzdenek. Ezeknek az eszközöknek a segítségével a forradalmi értelmiség behelyettesítheti magát a proletariátus helyére, és a forradalomból mint új uralkodó osztály emelkedhet ki. Az új osztályról írt fő műveiben, *Az ideológia és technológia dialektikájában* (Gouldner 1976 9–13, 23–63, 195–294) és *Az értelmiség jövője és az új osztály felemelkedésében* (Gouldner 1979) egy olyan újosztály-elméletet alkot meg, ami egyaránt magába foglalja a marxista forradalmi élcsapat hatalmi törekvéseit és a technokraták/tudósok hatalmának megnövekedését. Gouldner egyik kulcsfogalma a „kritikai diskurzus kultúrája”, amely egyaránt jellemzi a marxista radikálisok, szakértők, technikai értelmiségiek és ellenkulturális értelmiségiek által birtokolt tudást. Amint a magasan képzettek tudása felveszi a kritikai diskurzus kultúrájának formáját, az így felhalmozható kulturális tőke lehetővé teszi számukra, hogy hatalmat „bitoroljanak el” az államszocializmus „régii vágású bürokráciájától” és a magántőkésektől egyaránt.

A tudásosztály elméletei jellemzően a nyugati társadalmak változó viszonyaira reflektáltak. Jelen könyv egyik szerzője azonban Konrád Györggyel közösen írt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* c. könyvében (Konrád and Szelényi 1979) Gouldneréhez hasonló elemzést vezetett elő. Konrád és Szelényi úgy érveltek, hogy a kelet-európai értelmiség a „teleologikus tudás” fölött gyakorolt monopóliuma alapján igényt fogalmaz meg az uralkodó osztály szerepére, s a posztisztálini korszakban meg is figyelhető a bürokrácia és az értelmiség szövetség-kötése az új uralkodó osztály szerepének a betöltéséért.

Az újosztály-elméleteknek ez a harmadik csoportja a tudás változó természetét helyezi előtérbe. Ezek a szerzők jellemzően úgy érvelnek, hogy mivel a társadalmi fejlődéssel a tudás egy új fajtája kerül előtérbe (legyen az ellenkulturális, teologikus tudás, kulturális tőke stb.), s az ilyen tudás birtokosai radikálisan új viszonyba kerülnek a hatalommal. A feltételezés az, hogy aki ilyen tudással bír, az a saját jogán tarthat igényt a hatalom megszerzésére.

[...]

Az új osztály Keleten

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz ezekkel a mondatokkal végződött:

„Paradox módon addig nem képzelhető el Kelet-Európában transzcendens értelmiségi tevékenység, amíg az meg nem fogalmazza az értelmiség osztállyá szerveződésének immanenciáját, erre azonban

csak az uralkodó rend hegemoniájának megszűnése és az egész értelmiségi osztály hatalmának megszilárdulása után kerülhet sor. Hogy a szocializmus történetének ez a hipotetikus harmadik korszaka mikor következik be, azt a szerzők szabatosan megállapíthatják majd abból, hogy ezt a kéziratot akkor, de csak akkor fogja elfogadni megjelentetésre valamelyik kelet-európai könyvkiadó.” (Konrád és Szelényi 1989, 311–312.)

1989 novemberében, a kommunista rezsimek összeomlásának idején, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* végre megjelent Budapesten a Gondolatnál, egy állami tulajdonú könyvkiadónál. Azt jelenti-e ez, hogy az értelmiség osztályhatalomra tett szert? Gorbacsov programja, ami végül a rendszer felbomlásához vezetett, vajon a szakértők és specialisták győzelmét jelzi? Hihetünk-e abban, hogy Gorbacsov hatalomra kerülése az újosztály-projekt revitalizációját jelenti?

Ha a válasz igen, még mindig kérdés marad, hogy az értelmiségiek által újonnan megszerzett hatalom tartós jelenség, vagy csak az átmenet egy momentuma. Ha egy egész korszak kezdetét jelzi, akkor milyen lesz az a társadalmi rendszer, amit létrehív? A kapitalizmus vagy a szocializmus egy változata, vagy egy „kevert” rendszer?

Ebben a könyvben az első kérdésre határozott igennel felelünk. A bürokratikus rend egész Kelet-Európában és a Szovjetunióban is elvesztette a hatalmát. Ez két szempontból is igazolja *Az értelmiség útja... feltételezéseit*.

Egyrészt, a kommunizmus többé-kevésbé váratlan összeomlásában a bürokrácia intellektualizációjának jelentős szerepe volt. Ez garantálta, hogy a bürokrácia hatalmát vér nélküli „bársonyos forradalmakkal” lehetett megszüntetni, ami nem történhetett volna meg az uralkodó elit saját készsége nélkül arra, hogy feloszlassa magát és szervezeteit, elsősorban a kommunista pártot. Hogy a bürokrácia ennyire kevés ellenállást tanúsított, az többek közt a pártba és az állami bürokráciába való rekrutáció megváltozott mintázatainak köszönhető a rendszerváltást megelőző két évtizedben.

Magyarországon, legalábbis a kádári konszolidáció idején, a párt tudatosan gesztusokat tett azért, hogy vonzóvá tegye magát a magasan képzett káderek számára, s figyelmet szentelt annak, hogy jó, fiatal szakembereket toborozzon a nomenklatúrába, különösen a pártapparátusba. A pártapparátus negyven alatti dolgozóinak többsége az 1980-as évekre magasan képzett szakember volt. Azzal párhuzamosan, ahogy ezek a „kommunista yuppik” kiszorították a régi vágású bürokratákat, a pártapparátus étosza is megváltozott. A fiatal szakértő káderek, szemben azokkal a bürokráttákkal, akik munkás vagy paraszt háttérből származtak, nem függtek kizárólag a politikai vezetőiktől; személyes sorsuk nem volt a párt jövőjéhez kötve. Úgy érezték, piacképes tudással rendelkeznek, s ha bármi történik a pártban betöltött állásukkal, mindig visszatérhetnek a foglalkozásukhoz,

és még többet kereshetnek nemzetközi cégeknél. Ezek a káderek egy erősen polgárosodott pártelitet alkottak, amely nem kötődött a kommunizmus eszméihez. Míg *Az értelmiség útja...* egyes kritikusai nevenségesnek találták, hogy pártkádereket értelmiségieknek titulál a könyv, a bürokrácia intellektualizációjára vonatkozó jóslat (beleértve annak végzetes hatását a bürokratikus rendre) meglepően pontosnak bizonyult.

Ma Kelet-Európát hatalmi vákuum jellemzi. A régi elit összeomlott, és egy helyi tulajdonos burzsoázia hiányában a megürült pozíció betöltésére csak az értelmiség jelentkezik. Egy új politikai osztály van kialakulóban, és ez az új elit kizárólag az értelmiség köreiből rekrutálódik. Tagjai történészek, közgazdászok, szociológusok, jogászok, professzionális médiamunkások, és mind hatalmat követelnek; szakértelmükre hivatkozva, olyan pozíciókra jelentkeznek, mint parlamenti képviselő, miniszter, köztársasági elnök vagy polgármester.

Ha valaki az 1990–1991-ben uralkodó erőviszonyokat próbálná leírni Kelet-Európában, nyugodtan mondhatná, hogy ezeket az értelmiség különböző frakciói között vívott harcok határozzák meg. Magyarországon a társadalom többi része csendben, mondhatni apatikusan figyelte ezt a küzdelmet. A lengyel munkásosztály az új elithez növekvő szorongással, ha nem ellenségesen és undorral viszonyult. Az új elit befagyasztotta a béreket, elszabadította az árakat, kontrollt próbált gyakorolni a sztrájkok fölött, s a Lenin hajógyárat felajánlotta Mrs. Johnsonnak, békét ígérve a munkaerő részéről. Nem fér hozzá kétség, hogy ebben az időben a kelet-európai értelmiségiek több hatalmat birtokoltak, mint bármikor a történelem folyamán. S ami a társadalom és hatalom közti konfliktus volt korábban, az hamar az értelmiségi elitnek és a társadalom többi része közötti konfliktusként jelentkezett.

A második kérdésre, hogy az új elit hosszú ideig tarthatja-e meg a hatalmat, nem tudjuk a választ. Az értelmiségiek jellemzően a forradalmi változások előőrseként lépnek fel, amikor egy adott társadalmi formáció összeomlik, és egy új felemelkedik. De az ilyen értelmiségi előőrsek tipikusan képtelenek megtartani azt a hatalmat, amit a forradalmak során megszereztek. Ahogy az új társadalmi rend konszolidálódik, hatalmukat és privilégiumukat átadják az új társadalmi rend elitjeinek, mint amilyen a tulajdonos burzsoázia vagy állami bürokrácia (lásd az első változatot a francia, a másodikat az októberi forradalom esetén). Képes lesz-e ezúttal az értelmiség arra a történelmi precendensre, hogy megtartsa magának a hatalmat, és valódi új osztállyá váljon, amely újra tudja termelni saját hatalmi pozícióját – vagy újra át kell adnia a helyét egy új burzsoáziának? Más szóval, lehet-e a jelenlegi forradalom (amit azok, akik a marxi filozófia szerint úgy gondolják, hogy a történelmi fejlődés a kapitalizmustól a szocializmus felé vezet, inkább *ellenforradalomnak* neveznének) több, mint egy rövid átmenet a szocializmusból vagy kommunizmusból a kapitalizmusba?

Mi mellett érvelünk, hogy az értelmiségiekből nem lesz új osztály. Bár az új osztály tagjai ma hatalmi pozíciókat töltenek be politikai, kulturális és gazdasági intézményekben, ugyanakkor ezzel párhuzamosan megszabadulnak az osztályuralomhoz szükséges közös tudat elemeitől, és felszámolják azokat a strukturális pozíciókat, amelyeknek köszönhetően osztályhatalomra tehetek szert (a gazdaság redisztributív integrációját).

A liberalizmus ma ideológiai szupremáciának örvend. A neoklaszszikus közgazdaságtan és a Margaret Thatcher és Ronald Reagan gazdaságpolitikájával érzett mély szimpátia jegyében az értelmiségiek sokterápiát követelnek, korlátlan reprivatizációt, a köztulajdon teljes magánosítását. Ez a reprivatizáció jelentheti azt, hogy a köztulajdonban álló cégek a menedzserek magántulajdonába kerülnek (Hankiss Elemér és Jadwiga Staniszkis szerint ez történt Magyarországon és Lengyelországban), vagy jelentheti azt, hogy magyar vagy lengyel cégek külföldi tulajdonba kerülnek.

Az értelmiségiek ebben a folyamatban, ahelyett, hogy megragadták volna az osztályhatalmat, azt a feladatot végezték el, hogy újra létrehozzák Kelet-Európában a kapitalista viszonyokat. Az értelmiségi csoportok közötti küzdelmek, s a más társadalmi csoportokkal kötött szövetségek meg fogják határozni a posztkommunista rendszerek természetét; egyes régiókban, így Közép-Európában, máris sikeresen létrehozták a kapitalista gazdaság egy típusát. Ezeknek a kapitalista rendszereknek a természete minden országban más, tükrözve a társadalmi erők egyensúlyát és a korábbi küzdelmek eredményét. Ennek a (ma is erőteljes átalakulásban levő) új rendszernek talán a legérdekesebb sajátossága, hogy mindeddig egy olyan kapitalista rendszer, amelyben nem létezik uralkodó tőkésosztály; nincs nagypolgárság. Létezik a megfelelő tudat (liberalizmus), strukturális pozíciók (piacfüggő cégek); csak maguk az ágensek nem érkeztek még meg. Hogy kik lesznek ezek, vagy hogy egyáltalán lesznek-e ilyenek, az a társadalmi konfliktusok fő témája lesz az elkövetkezőkben a régióban. A technokrácia, a külföldi tőke és a volt szocialista vállalkozók (a késő szocializmus termékei) egyaránt igényt fognak tartani erre a pozícióra.

Akár a nyugati társadalmak esetében, az értelmiség posztszocializmusban játszott szerepének (és kommunista történetének) megértése elengedhetetlen a társadalmi rekonstrukcióhoz. Ahogy az értelmiségiek sosem ismerték el, hogy a szocialista rendszerhez érdekük fűződne, úgy a posztszocializmushoz fűződő érdekeikről is hallgatnak. Ma magabiztosan állítják, hogy a piacgazdaság létrehozásához a szocializmus által megalkotott „redisztributív államot” fel kell oszlatni. Azt mondják, a szocialista jóléti rendszer „botrányosan túlméretezett”, és vissza kell vágni ahhoz, hogy a kapitalizmus jelen „fázisához” illeszkedjen ezekben a társadalmakban. Az újosztály-elméletek azonban rá-

mutatnak, hogy a szocialista redisztribúció az értelmiségnek kedvezett. Ebben az értelemben nem a nyugati értelemben vett „jóléti” rendszer volt: nem enyhítette az egyenlőtlenségeket, hanem létrehozta azokat. Paradox módon, a munkások a szocializmus alatt éppen hogy piaci mechanizmusok révén kompenzálták a redisztribúció által kialakított egyenlőtlenségeket.

A posztkommunista értelmiség leszámolt a szocialista redisztribúcióval. Ma „kapitalizmust építenek” a társadalom hasznára, ugyanakkor ez a projekt egyúttal jól fizető állásokat kínál nekik a gazdaság piacosított szegmenseiben, magasan fizetett és jutalmazott „komprádor értelmiségként” dolgozhatnak a hazai piacokra behatól külföldi tőke szolgáltatásban, és saját vállalkozásokat indíthatnak. Többé nincs szükségük a redisztribúcióra, így meg akarják semmisíteni. Az eredmény az olyan posztkommunista gazdaságokban, mint Magyarország: égbe szökkenő társadalmi egyenlőtlenségek, a belső kereslet legyengülése, s ami a legsúlyosabb, nyomor és szegénység az átmenet vesztesei számára.

Jegyzetek

- ¹ Lásd Kuroń és Modzelewski: *Il Marxismo Polacco all'Opposizione* (Roma, 1968), idézi Carlo 1974.
- ² E nézet kritikájához lásd Zeitlin 1974, 1073–1119.
- ³ Lásd elsősorban H. Marcuse: A modern technológia néhány következménye, és F. Pollock: Államkapitalizmus: lehetőségek és korlátok, in Arato (ed.) 1978.
- ⁴ Az ellenkultúra fogalmát eredetileg L. Trilling alkotta meg (1965).
- ⁵ Bell kevésbé kritikus az új osztály tézisével szemben, mint az új jobboldal teoretikusai.
- ⁶ Veblen hasonlóan gondolkodott a mérnökök jövőbeli szerepéről. Galbraith, Veblen nyomán, a technostruktúra egy párhuzamos elemzését adta. Lásd T. Veblen: *Engineers and the Price System*, és J. K. Galbraith: *The New Industrial State*.
- ⁷ Lásd G. Konrád és I. Szelényi: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* és N. Berdayev: *The Origins of Russian Communism*. Ezeket a szereplőket „archaikusnak” nevezzük, hangsúlyozva, hogy nem képesek a szociális uralom racionális formáját létrehozni. Tradicionális módon uralkodnak; helyesebb rendnek, mint osztálynak nevezni őket.

Hivatkozások

- Bakunin, Mikhail 1966: Marx, the Bismarck of Socialism. In *Patterns of Anarchy*, edited by Leonard I. Krimmerman and Lewis Perry, 882–93. New York, Anhcór
- Bauman, Zygmunt 1974: Officialdom and Class: Bases of Inequality in Socialist Society. In *The Analysis of Class Structure*, edited by Frank Parkin, 129–48. London, Tavistock
- Bell, Daniel 1976: *The Coming of Postindustrial Society*. New York, Harper and Row

- Berle, Adolf A. and Gardiner C. Means 1932: *The Modern Corporation and the Private Property*. New York: Macmillan
- Bettelheim, Charles 1976: *Economic Calculation and Forms of Property*. London: Routledge and Kegan Paul
- Bourdieu, Pierre, and J. C. Passeron 1977: *Reproduction in Society, Education and Culture*. Beverly Hills, California: Sage
- Burnham, James 1962. *The Managerial Revolution*. Bloomington: Indiana University Press.
- Carlo, Antonio. 1974: The Socioeconomic Nature of the U.S.S.R. *Telos*, no. 21, 2–86.
- Castoriadis, Cornelius 1978: The Social Regime in Russia. *Telos*, no. 38: 212–48.
- Cliff, Tony 1974: *State Capitalism in Russia*. London: Pluto Press
- Ferenc Fehér, Ágnes Heller and György Márkus 1983: *Dictatorship over Needs*. Oxford, Blackwell Publishing
- Foucault, Michel 1980: *Power/Knowledge*. New York: Pantheon Books
- Fukuyama, Francis 1989: The End of History? *The National Interest*, Summer, 3–18.
- Gouldner, Alvin Ward 1975: Prologue to a Theory of Revolutionary Intellectuals. *Telos*, no. winter, 3–36.
- Gouldner, Alvin Ward 1976: *The Dialectics of Ideology and Technology*. New York, Seabury Press
- Gouldner, Alvin Ward 1979: *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. New York, Seabury
- Gramsci, Antonio 1971: *Selections from the Prison Notebooks*. Edited by Quintin Hoare and Novell Geoffrey Smith. New York, International Publishers
- Habermas, Jürgen 1979: *Communication and Evolution of Society*. Boston, Beacon Press
- Habermas, Jürgen 1970: *Toward a Rational Society*. Boston, Beacon Press.
- Machajski, Jan W. 1937: The Intellectual Worker. In *The Making of Society: An Outline of Sociology*, edited by V.F. Calverton. New York, The Modern Library
- Mannheim, Karl 1971: The Problem of Sociology of Knowledge. In *From Karl Mannheim*, edited by Kurt H. Wolff, 59–115. New York, Oxford University Press
- Mannheim, Karl 1972: *Essays on the Sociology of Knowledge*. London, Routledge and Kegan Paul
- Marx, Karl, and Frederick Engels: 1972: The German Ideology. In *On Historical Materialism*, edited by Karl Marx, Frederick Engels and Vladimir Ilyich Lenin, 14–76. Moscow, Progress Publishers
- Moynihan, Daniel 1982: Equalizing Education: In Whose Benefit? *The Public Interest*, no. fall.
- Nomad, Max 1932: *Rebels and Renegades*. New York: Macmillan
- Rizzi, Bruno 1985: *The Bureocratization of the World*. London, Tavistock
- Sarfatti-Larson, Magali 1977: *The Rise of Professionalism: A Sociological Analysis*. Berkeley: University of California Press
- Schelsky, Helmut 1974: *Die Arbeit Tun Die Anderen: Klassenkampf Und Priesterherrschaft Der Intellektuellen*. Köln, Oppladen
- Shachtman, Max 1962: *The Bureocratic Revolution: The Rise of the Stalinist State*. New York, Donald Press

- Iván Szelényi, and György Konrád 1979: *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- Trotsky, Leon 1962: *The Revolution Betrayed: What Is the Soviet Union and Where Is It Going?* New York, Pathfinder Press
- Veblen, Thornstein 1963: *Engineers and the Price System*. New York, Harcourt Brace Jovanovich

(Válogatta és fordította: Gagyi Ágnes)

Eredeti megjelenés: *Theories of the new class: Intellectuals and power*, University of Minnesota Press, 2004.

Osztály és rend a vilárendszer-elemzés perspektívájából

Adam Smith *A nemzetek gazdagsága* I. könyvének jól ismert, de gyakran figyelmen kívül hagyott konklúziójában meghatározza „minden civilizált társadalom három nagy, eredendő egységének” érdekeit, vagyis azokat, akik járadékból, akik munkabérből, és akik profitból élnek (Smith 1961 I, 276). Érvelése szerint az első kettő érdekei egybeesnek a társadalom általános érdekeivel, mert – elemzése szerint – mind a bérleti díjak, mind a munkabérek együtt növekednek a társadalom gazdasági prosperálásával és együtt csökkennek a gazdaság hanyatlásával. A profitból élők érdekei azonban különböznek, sőt szemben állnak az ilyen általános társadalmi érdekekkel, mert a piac bővítése és a verseny szűkítése mindig is a kereskedők és a gyárosok érdeke. És amíg „a piac bővítése gyakran összhangban állhat a köz érdekével, [...] a verseny korlátozása szükségképpen ellentétes ezzel, és csak a kereskedők és gyárosok érdekeit szolgálhatja azzal, hogy profitjuk a természetesnek tekinthető szint fölé emelkedik, s olyan abszurd adóvá válik, amit saját hasznuk érdekében vetnek ki polgártársaikra.” (Smith 1961 I, 278.)

A profitszerzésre törekvők érdeke nem csak az általános érdekekkel áll szemben. Érdekeiket is jobban ismerik, nagyobb a hatalmuk és jobb lehetőségeik vannak azok érvényesítésére, mint a járadékból és a munkabérből élőknek. A földtulajdonosok tunyasága, „ami természetes következménye könnyű és biztonságos helyzetüknek, nemcsak tudatlanná teszi őket általában, hanem képtelenné is arra, hogy valamely közösségi szabályozás következményeit előrelássák és megértsék” (Smith 1961 I, 276–277). Ami a bérmunkást illeti, „képtelen átlátni az általános társadalmi érdeket és megérteni azt, hogy saját érdekeivel ez milyen viszonyban áll” (Smith 1961 I, 277). Emellett a nyilvánosságban „hangja alig hallatszik és alig veszik figyelembe, azoktól a kivételes alkalmaktól eltekintve, amikor a munkáltatója ösztönzi hangoskodásra és támogatja törekvéseiben, nem a bérmunkás, hanem saját partikuláris céljai érdekében” (Smith 1961 I, 277). A profitszerzésre törekvők azonban, különösen a nagy tőkével rendelkezők, gazdagságuk révén mindenkinél nagyobb mértékben tudnak beleszólni a közösséget érintő döntésekbe. Emellett mivel

egész életükben tervezéssel és esélylatolgotással foglalkoznak, sokkal világosabban átlátják saját érdekeiket, mint a társadalom más nagy egységeibe tartozók.

Mivel *A nemzetek gazdagsága* a törvényhozás számára készült, ennek az „osztályelemzésnek” az volt a célja, hogy figyelmeztesse az uralkodót, milyen veszélyei vannak, ha a kereskedők és a gyárosok tanácsaira hallgat vagy enged a tőlük remélt előnyök érdekében. A nemzetgazdaság fejeként e helyett erősítenie kellene a polgári társadalomban a piac szabályait, mert így elérmé a közigazgatás sokkal hatékonyabb működésének és a nemzet jólétének kettős célját.

Nem célnak itt annak a tanácsnak a helyességét értékelni, amit Smith adott a nemzetgazdaság vezetőinek, és az ezen alapuló elemzés érvényességét sem vizsgáljuk. Inkább elemzésének azokra az aspektusaira szeretnénk felhívni a figyelmet, amiket a politikai gazdaságtan paradigmatis elemek lehet tekinteni, és amelyek kétszeresen is megfigyelhetők a jelenkori osztályelemzésekben.

Először is, az a három elemből álló társadalmi rend, amiről Smith beszélt, egy olyanfajta társadalom sajátja volt, ami egy adott uralkodó vagy állam hatalma alatt álló területhez tartozott. Ezek Európa államai voltak, amelyek az államközi kapcsolatok rendszerében formálódtak egymást kölcsönösen kizáró fennhatóságokként.

Másodszor, Smith a maga társadalmi egységeit (vagy osztályait) a tulajdonviszonyok alapján határozta meg. A föld, a tőke és a munkaerő feletti tulajdon definiálta a társadalom e három nagy egységét. A tőketulajdonosok közül kiemelt két olyan csoportot – ma úgy mondanánk, hogy a tőkés egy-egy „frakcióját” (a kereskedőket és gyárosokat) –, amelyek különleges bánásmódot igényelnek politikai-gazdasági hatalmuk, érdekeik felismerésére való fokozott képességük és az általános társadalmi jóléttel szembenálló érdekeik miatt.

Harmadszor, mindegyik társadalmi egység vagy osztály érdekeit piaci helyzetével azonosította. Vagyis azzal, hogy milyen versenyképességeik vannak az egyes osztályoknak (illetve az egyes osztályok egyes tagjainak) egymással szemben, valamint monopolhatalmuk költségével és hasznával, mely hatalmon azt a képességüket értette, amellyel mások piacra jutását korlátozhatják. *A nemzetek gazdagságában* Smith az egyes osztályok közös fellépésének szubjektív alapját kizárólag e piaci érdekeikre korlátozta. A termékek és a termelőeszközök piacán kialakuló monopolhelyzetet az uralkodónak/államnak a piacra jutás korlátozásával kapcsolatos toleranciájából vagy megengedő beállítottságából vezette le.

Negyedszer, a piaci viszonyokat mint nemzetgazdasági területeken belülieket, vagy mint ezek közöttieket határozta meg. Az osztálykonfliktusok és az osztályszövetségek alakulása így az egyes államokon belüli, azok politikája feletti ellenőrzésért/befolyásért folytatott harcra korlátozódott. Más szóval, az elemzés egysége a nemzetállam volt,

ami egyaránt meghatározta az osztályellentmondások tárgyát és az azt övező összefüggéseket.

Ötödször, feltételezték, hogy az államok, valamint az osztályérdekekkel és az osztályhatalommal kapcsolatos állami fellépések „relatív autonómiával” bírnak. Az állami törvény- és jogszabályalkotást állandóan az egyes osztályoknak vagy ezek „frakcióinak” hatalmára és befolyására vezette vissza. Ám az uralkodóról feltételezte, hogy olyan helyzetben van, hogy távolságot tud tartani a különféle partikuláris érdekektől és képes előállítani az általános érdek bizonyos formáit az ezzel kapcsolatos konszenzus tükrözése és/vagy megteremtése révén.

Ha ezt az elemzési keretet szembeállítjuk Karl Marx *kritikájával* a politikai gazdaságtanról (vagyis Smith és más klasszikus közgazdászok elméleteiről), akkor a szemléletmód megváltozása ötlük a szemünkbe, mégpedig két lényeges ponton is: az egyik az, hogy Marx az államok által meghatározott gazdaság helyébe a világgazdaságot állítja, a másik pedig az, hogy a piaci viszonyoktól a termelési viszonyok felé fordul.

Az első szemléletbeli váltásból az következik, hogy a piacot többé nem úgy fogja fel, mint ami egyes nemzetállamokon belül található (azokba „beágyazott”), azaz nem tekintette őket független gazdaságoknak. Ugyanígy, a világgazdaságot már nem államok közötti gazdaságként fogta fel, amely különálló nemzetgazdaságok között jön létre. A nemzetállamokat inkább az egységes világgazdaság belüli törvénykezési egységekként tekintette. A munka világméretű elterjedése révén a világpiacon vált az osztályellentmondások legáltalánosabb összefüggésrendszerévé, és így a kapitalista társadalmon belüli osztályharcé is, melynek alkotóelemeit Marx a burzsoáziaként és proletariátusként határozta meg. „A tőke modern története az egész világot átfogó kereskedelem és piac tizenhatodik századi kialakulásával kezdődik” (Marx 1959, 146). „Ez a piac óriási lökést adott a kereskedelem, a hajózás és a szárazföldi közlekedés fejlődésének. Ez a fejlődés azután viszhathatott az ipar bővülésére; és ahogyan az ipar, a kereskedelem, a hajózás, a vasúti közlekedés kibontakozott, úgy fejlődött a burzsoázia is, növelve tőkéjét, behatolva és átalakítva a középkorból fennmaradt valamennyi osztály létalapját” (Marx–Engels 1967, 81).

Ez nem egyszerűen szuverén államok közötti kereskedelmi kapcsolatok kérdése volt. Inkább arról volt szó, hogy a fejlődő burzsoázia „minden nemzetet arra kényszerített, fájdalmas pusztítások árán is, hogy átvegye a termelés burzsoá módjait; arra kényszerítette ezeket, hogy bevezessék mindazt, amit civilizációnak neveznek, vagyis arra, hogy maguk is burzsoává váljanak. Egyszóval saját képére formálta a világot” (Marx–Engels 1967, 84). Az így létrejött világot az uralom rendkívüli mértékben rétegzett szerkezete jellemezte, a közös fellépés alapjául pedig már nem csak a piaci érdekek szolgáltak. „Ahogyan ez függővé tette a vidéket a várostól, úgy váltak függővé a barbár és félig

barbár országok a civilizáltaktól, a parasztság a burzsoáziától, a Kelet a Nyugattól” (Marx–Engels 1967, 84).

A másik szemléletváltásból az következett, hogy a két alapvető osztály – melyekre Marx szerint a burzsoá társadalom egyre inkább kettészakad, a burzsoázia és a proletariátus – közötti antagonizmus nem az áru vagy a termelőeszköz piacain kialakult viszonyokban, hanem a termelési viszonyokban gyökerezik. A nemzet és az azt alkotó osztályok érdekeinek meghatározása érdekében Smith a tőgyártást vette alapul, aminek *A nemzetek gazdagságában* leírt foratókönyve a piaci kereslet és kínálat közötti kapcsolatot és az osztályérdekek érvényesülését veszi alapul a nemzeti politikai küzdőtéren. Marx a politikai gazdaságtanról adott kritikájában ezzel ellentétes irányba vezet minket. Ne ragadjunk le a piac (és hozzátehetjük: a politikai küzdőtér) zajos világában, „ahol mindenre nyílt színen és figyelő szemek előtt kerül sor”, hanem kövessük a termelési eszközök tulajdonosát és a munkaeőr birtokosát „a termelés rejtett világába, ahol a küszöbön majd kiveri szemünket a szabály: ‘Belépés csak üzleti célból!’” (Marx 1959, 176). A termelés e rejtett műhelyében Marx két, egymással teljes mértékben szembenálló tendenciát fedezett fel, amiből az osztályharc és a társadalmi átalakulás két teljesen eltérő foratókönyve következik.

Az elsőt általában sokat hangsúlyozták a Marx utáni marxista irodalomban. Eszerint, még ha feltételezzük is, hogy a piacon a termelőeszközök tulajdonosai és a munkaeőr tulajdonosai egyenlő viszonyban vannak egymással abban az értelemben, hogy a piacra vitt áruk tendenciaszerűen teljes termelési/újratermelési költségükön cserélődnek ki egymással (ami természetesen egyáltalán nem mindig van így, inkább az ettől való eltérés tekinthető normálisnak), a két fél közötti viszony még így is alapvetően egyenlőtlen lesz. Mégpedig azért, mert a kapitalista termelés hosszú távon hatást gyakorol a tőke és a munka viszonylagos értékére és viszonylagos tárgyalási pozíciójára. A kapitalista termelést olyan folyamatnak kell tekinteni, ahol a munkaeőr értéke (újratermelésének tényleges költsége) tendenciaszerűen csökken, ami ezzel párhuzamosan aláássa a munkaeőr birtokosainak tárgyalási pozícióját. Mégpedig úgy, hogy a munka újratermelési költségeinek csökkenéséből származó haszon teljes egészében a tőkét gazdagítja.

E tendencia nyilvánvaló módon felveti a tőke által a termelés során elsajátított egyre növekvő érték-többlet realizálásának problémáit. E problémák periodikusan ismétlődő túltermelési válságokban jelennek meg, amiken egyfelől „a termelőerők tömegének erőszakos megsemmisítése, másfelől új piacok meghódítása és a régiek sokkal alaposabb kizsákmányolás révén lesznek úrrá. Vagyis úgy, hogy sokkal rombolóbb válságok számára nyitnak teret és megszüntetik azokat az eszközöket, amelyek a válság akadályai” (Marx–Engels 1967, 86).

Mindebből az következik, hogy a munka és a tőke közötti egyenlőtlen viszony, ami állandóan újratermelődik és növekszik a munkahelyen,

vagy a tőke piaci önmegsemmítéséhez vagy a világgazdaság fokozottabb kiterjedéséhez vezet mind extenzív (új területek és piacok meghódítása), mind intenzív értelemben (a régiek fokozottabb kizsákmányolása). Miután egy véges kiterjedésű bolygón élünk, minél átfogóbb és szisztematikusabb ez a fejlődés, annál nagyobb a tőke önpusztítása.

E forgatókönyv szerint, a munka nem játszik szerepet a kapitalista válságokban, legfeljebb negatív értelemben: a munkahelyen fokozódik a munka alávetettsége, ennek következtében pedig gyengül tárgyalási pozíciója a piacon. Végül soron ez a felelős a „túltermelési járvány” kitörésért, ahogyan ezt Marx elnevezte. A munka, illetve társadalmi megszemélyesítője, a proletariátus, aktív szerepet csak a tőke önrombolásának politikai forradalomra történő átalakításában játszik. Munka- és életfeltételeik bizonytalansága arra készteti a proletárokat, hogy szövetekezzenek a burzsoázia ellen.

„A munkások némelykor győzedelmeskednek, de csak egy időre. Küzdelmeik igazi gyümölcse azonban nem az azonnali, közvetlen eredményekben, hanem a munkások egyesülésének folyamatos bővülésében van [...]. A proletároknak ezt az osztályá és következésképpen politikai párttá szerveződését állandóan gátolja a munkások egymás közötti versenye. Ám e szervezkedés minden felkeléssel erősebbé, hatalmasabbá és szilárdabbá válik [...]. A régi társadalom osztályai közötti összeütközések igen változatos módokon ugyan, de a proletariátus fejlődését eredményezik. A burzsoázia állandó küzdelemben találja magát. Először az arisztokráciával harcol, később a burzsoáziának azokkal az elemeivel, amelyeknek érdekei ellentétesek az ipar fejlődésével; és ugyanakkor állandó harcban állnak a többi ország burzsoáziájával. Mindezen küzdelmek során arra kényszerül, hogy a proletariátushoz forduljon segítségért és bevonja a politikai küzdőtérre.” (Marx–Engels 1967, 90.)

E forgatókönyv mellett azonban, mint utaltunk rá, Marx egy másik lehetséges forgatókönyvet is látott, amely alapvetően különbözik ettől. Mind a *Kiáltványban*, mind a *Tőkében* azt mondja, hogy az elnyomordás, az elnyomás és a megalázottság növekedésével a munkásosztály ereje is növekszik, mégpedig nem annyira strukturális gyengeségét ellejtelení k kívánó politikai megszerveződésének eredményeként, hanem éppen a tőkés termelés folyamata következtében.

„A tőketulajdonosok számának állandó csökkenésével együtt [...] nő a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, a megalázottság, a kizsákmányolás, de ezzel együtt nő a munkásosztály felháborodása is, azé az osztályé, amelynek tagjai egyre többen vannak, egyre fegyelmezettebbek, egyre egységesebbek és szervezettebbek, még pedig a kapitalista termelési folyamat mechanizmusai miatt.” (Marx 1959, 763.)

„A burzsoá osztály léthelyzetének és bizonytalanságának lényegi feltétele a tőke létrehozása és növelése, tőkéhez pedig bérmunka

kell. A bér munka alapja kizárólag a munkások közötti verseny. Az ipar fejlődése, aminek önkéntelen támogatója a burzsoázia, a bér munkások verseny miatti elszigeteltsége helyére forradalmi szövetkezésüket, összefogásukat állítja. A modern ipar fejlődése így kihúzza a burzsoázia lába alól azt a talajt, amin a termelés és a termékek elsajátítása nyugszik.” (Marx–Engels 1967, 93–94.)

Ebből következően a munka erősítése és erősödése a munkahelyeken a tőke válságának okává válik.

Mint tudjuk, Marx sosem próbálta összeegyeztetni ezt a termelés műhelyében, a termelési folyamatban felfedezett két, egymásnak ellentmondó tendenciát és nem dolgozta ki teljesen és rendszeres formában mindazokat a következményeket, amelyek e két tendenciának a tőkés társadalom osztályellentmondásai elemzésére hatást gyakorolnak. Ehelyett Marx számos történeti írásában – mint ahogyan sok követője is elméleti munkássága során – felhagyott a politikai gazdaságtan bírálatával és inkább az osztályelemzés Smith-i felfogásához tért vissza felfrissítve ugyan a politikai gazdaságtant, ám közben feladva annak kritikáját.

Marx esetében e visszavonulás legnyilvánvalóbban a franciaországi osztályharcra foglalkozó írásaiban látható, amelyekben az osztályérdekeket a nemzeti politikai-gazdasági egységekből kiindulva határozta meg, és amelyekben a termelés műhelyében zajló folyamatokkal egyáltalán nem foglalkozik. Marx maga is nyilvánvalóan úgy vélte, hogy szemléletváltása, amely a tőkés társadalom átfogó és hosszú távú tendenciáit tette elemzése központi kérdéseivé, csak korlátozott jelentőséggel bír az osztályharc konkrét színterének konkrét elemzése esetében, amikor e tendenciák viszonylag korai fejlődési fázisban vannak.

A politikai gazdaság zajos területétől való elfordulásból még elméleti szinten sem következik az, hogy a politikai hatalom fő letéteményesének, az erőszak egy adott terület feletti legitim használatára egyedül feljogosított tényező szerepe csekély lenne. Ezt a hatalmat, ami a nemzetállamokban testesül meg függetlenül annak eredetétől, egyszerre két irányban lehet felhasználni és használják is fel: támadó vagy védekező eszközként a világgazdaságon belüli kapitalista versenyben, valamint támadó vagy védekező eszközként a helyi nemzeti szintű osztályharcban. Igaz, egyfelől a világgazdaságon belüli hálózatok sűrűsödése és növekvő összekapcsoltsága, másfelől pedig az osztályellentmondásoknak a piacról a munkahelyre történő áthelyeződése végső soron „idejétmúltta” kell hogy tegye a nemzetállamokat mindkét szempontból. E tendencia alakulását illetően azonban Marx csak azt a helyzetet írta le, hogy a tőkés világgazdaság nagyon hosszú távon efelé tart. Minél távolabb vagyunk az osztályharc e jövőbe vetített végpontjától, e küzdelem annál inkább politikai-nemzeti jelleget ölt. Végső soron még a proletariátusnak is, annak az osztálynak, amelynek Marx

szerint sem hazája, sem nemzet(iség)e nincs, el kell fogadnia, hogy nemzeti szinten vívja meg a harcát:

„Mivel a proletariátusnak mindenekelőtt a politikai fennhatóságot kell megszereznie, a nemzet vezető osztályává kell válnia, önmagát kell *nemzetként* tételeznie, ennyiben pedig önmagát is nemzetivé tennie, bár nem a szó burzsoá értelmében.” (Marx–Engels 1967, 102.)

Marx empirikus visszafordulása a politikai gazdaságtanhoz azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ennek megfelelően elméleti szinten is visszatért volna ahhoz. Ebből csupán annak a távolságnak felismerése következik, ami a tizenkilencedik századi Európa történeti körülményeit elválasztja azoktól a jövődöbéli viszonyoktól, amiket a *Kiáltványban* és a *Tőkében* vetített előre.

Távolról sem volt azonban ennyire implicit a visszafordulás a politikai gazdaságtanhoz a Marxtól követő marxisták esetében. A századforduló táján kialakuló finánc- és monopoltőkével, az imperializmussal és az államkapitalizmussal kapcsolatos *elméletek*, amiket később Lenin szintetizált és öntött kanonikus formába, legszembeűnőbb sajátossága, hogy visszavezet bennünket a politikai gazdaság viszonyainak zajos területére. A fő hangsúly a tőkés verseny formáira és az osztályellentmondások feltárására tevődött át, ezeket azonban a piaci érdekek és az államhatalom vonatkoztatási rendszerében határozták meg. Mégis, függetlenül attól, hogy a korabeli politikai stratégiák igazolták-e ezeket a meghatározásokat vagy nem, mi itt és most csak azzal foglalkozunk, hogy Marx követői hogyan emelték ezeket elméleti szintre ahelyett, hogy visszatértek volna Marxnak a Smith-i politikai gazdaságtanról adott kritikájához.

A politikai gazdaságtanhoz történő visszakanyarodás részben igazolódott azon tendenciák nyomán, amelyek a századforduló idején működő tőkés világgazdaságot jellemezték. A világpiac egységesülési folyamatát, amit Marx paradigmaticus szemléletváltása is feltételezett, lelassította az állami protekcionista, illetve merkantilista politikák feléledése. E politikák következtében a kapitalista világgazdaság versenyviszonyai átalakultak: a versengő vállalatok konkurenciaviszonyait mindinkább elhalványították a versengő államok konkurenciaviszonyai. Ennek következtében a háború és a nemzeti, illetve birodalmi autarkia került előtérbe és gyakorlatilag ez határozta meg a világgazdaság működését. E tendenciával szoros összefüggésben a tőke magas fokú koncentrációja és centralizációja, ami a gazdasági tevékenység legtöbb új és vezető centrumszektorára jellemző volt ekkor, olyan – gyakran az állam által támogatott – gyakorlatok újjáéledéséhez vezetett, amelyek korlátozták a versenyt azon nemzeti vagy birodalmi területen belül, amelyekre a világgazdaság ilyen módon széthasadt. Ennek következtében az államok újra kiemelkedő jelentőségre tettek szert a világgazdaság életében, a monopóliumok pedig, amelyeket szintén az állami főhatóság területén belül vagy az által

lehetett megszerezni, ismét olyan központi problémává váltak, amelyek megszerzéséért osztályok és frakcióik összeütköznek, szövetségeket kötnek – azaz: küzdelmet folytatnak egymással. Ez a huszadik század nagyjából első felét leíró helyzet kétségkívül megfelelő alapot biztosított a politikai gazdaságtan újjáéledéséhez, mint egy olyan elméleti keret újjászületéséhez és rögzüléséhez, amely az osztályellentmondások és konfliktusok rövid- és középtávú elemzésére a leginkább alkalmas.

Ezért azután nem lepődhetünk meg azon, hogy a osztálykonfliktusok és -szövetségek Lenin által kidolgozott koncepciója elméletként jobban illik a Smith-i, mint a marxi paradigmába: a tőke „frakcióinak” monopolhatalma (a finánciókéé és a nagyiparé Smith kereskedői és gyárosai helyett) úgy jelenik meg, mint ami elsődlegesen felelős a pazarlásért és a kizsákmányolásért, valamint az imperialista rivalizálásért és a háborúkért (Smithnél a nemzetek közötti ellenségeskedésért). Ebből következik, hogy a proletariátus pártja (Gramsci szavaival: az „új fejedelem”) mozgósítani tudja a „népi osztályokat”, beleértve a tőke nem monopolista frakcióit is arra, hogy a politikai hatalmat a tőke monopolista frakciótól elvegyék – ez az elgondolás analóg Smith elképzelésével arról, hogy a felvilágosult uralkodó számíthat a társadalom összes többi rendjének támogatására az általános érdekek érvényesítésében a nagykereskedők és gyárosok partikuláris érdekeivel szemben.

No, de nem ez az egyetlen dolog, amiben a marxisták és elméleteik visszatértek a politikai gazdaságtanhoz. A monopolkapitalizmust és az imperializmust végső soron nem akként kezelték, amivé egyre inkább vált – vagyis a merkantilista politikák ciklikus visszatéréseként, amit a brit világhegemónia megrendülése és a túltermelés felé mutató tendenciák erősödése serkentett. Ha így kezelték volna, a politikai gazdaságtanhoz való visszatérés annak a ténynek a felismeréséhez vezetett volna, hogy a tőkés világ gazdaságnak a politikai gazdaságtan marxi kritikájában megjósolt ideáltipikus jövőbeli állapotához vezető útját erősödő ciklusok és szakadások jellemzik, amelyek még viszonylag hosszú távon is növelik a konkrét történelmi körülmények és a jövőbe vetített viszonyok közötti távolságot. Ehelyett a monopolkapitalizmust és az imperializmust a kapitalista világ gazdaság legfelsőbb és végső fokaként teoretizálták, azaz olyanként, amely maga jeleníti meg a történelem jövőbe vetített állapotát. Ilyen módon a Lenin által kanonizált marxizmus így természetellenes módon azonosult a politikai gazdaságtannal.

Kétségtelen, hogy a modern világban zajló csoportalakulási folyamatokról szóló Weber-művek igen nagy terjedelműek. Jelenlegi célunk érdekében ezért figyelmünket az osztályok és rendek (Stände)¹ közötti rendkívül nagy hatást gyakorló különbségtételre korlátozzuk. E különböző kategóriák egyszerre fejleszti tovább a Marx által javasolt osztályelemzést és lépnek vissza attól. Továbbfejlesztik, mert megmutatják a rendek és az osztályok formálódásának összefüggéseit.

De vissza is lépnek tőle, mert a folyamatokat és a társadalmi struktúra elemi formáit a fennálló „politikai közösségekre” korlátozzák – amik „a modern viszonyok között [...] ‘államok’” (Weber 1968, 904). A modern társadalmi változásokkal vizsgálata során szükségünk van a Weber által konstruált kategóriákra és összefüggésekre, de jól használhatóságuk érdekében meg kell szabadítanunk őket a weberi előfeltevésektől. Ennek érdekében azonban először is meg kell vizsgálnunk e szóban forgó előfeltevéseket.

A modern szociológia el akarja hitetni velünk, hogy Weber tanulmányt írt az osztályról, a rendről és a pártról. Szó sincs erről. Emellett azt is el akarja hitetni velünk, hogy az osztály és rend, amit Weber egymás mellé rendelt, a modern társadalmak úgynevezett rétegződésének két külön dimenzióját alkotják, amelyek elkülönülnek az államtól (amit a „pártok” világaként konstruált), holott ezt szintén nem tette. Először félre kell tennünk ezeket az olvasatokat annak érdekében, hogy tisztázzuk azt, amit Weber valóban tett, hogy lehetővé váljék az általa tételezett előfeltevések vizsgálata.

Ezt az előzetes tisztázást szerencsére röviden el lehet intézni. A *Gazdaság és társadalom* Roth–Wittich-féle kiadásában (Weber 1968), a Második rész IX. fejezete a „Politikai közösségek” címet viseli. E fejezet hat részre oszlik, mindegyiknek külön címe van. A hatodik rész „Hatalommegosztás a politikai közösségen belül” címet és az „Osztályok, rendek, pártok” alcímet viseli. Ez a fejezetrész Hans Gerth és C. Wright Mills: *Essays from Max Weber* (1946) című munkájában önálló (VII.) fejezetként szerepel és az „Osztályok, rendek, pártok” alcím önálló címként jelenik meg. Egyet kell értenünk azzal, aki szerint sok minden elveszhetett a fordítás során.²

Weber számára, a *Gazdaság és társadalom* IX. fejezetének tanúsága szerint, a politikai közösségekben (vagyis a modern világban: az államokban) a hatalom eloszlásának két és csak két lehetséges módja van: a hatalom vagy osztályok szerint szerveződik (ekkor osztályszerkezetről beszélünk), vagy rendek szerint (ez esetben rendi szerkezetről). Ha a (közelebről itt meg nem határozott) „hatalom” osztályszerkezet formáját ölti, akkor a szóban forgó politikai közösségen vagy államon belül a javak és szolgáltatások tényleges eloszlását a piac szervezi. Ha és amennyiben ez így van, akkor a politikai közösség tagjainak (és az adott területen élő többi embernek) az életesélyeit abban a piaci viszonyrendszerben elfoglalt viszonylagos helyzetük („osztályhelyzetük”) határozza meg, aminek alapkategóriái a „tulajdon” és a „tulajdonnélküliség”. Ha azonban a „hatalom” rendi szerkezet formáját ölti, akkor a javak és szolgáltatások tényleges eloszlása a szóban forgó politikai közösségen vagy államon belül a megbecsültség vagy presztízs szerint szerveződik. Ha és amennyiben ez így van, a politikai közösség tagjai (és mások) életesélyeinek eloszlását a rendiesen szerveződő közösségek rendszerén belüli tagságuk („rendi helyzetük”)

határozza meg és ekkor az alapkategóriák a „pozitívan értékelt” és a „negatívan értékelt”.

Ha a különbséget akarjuk megragadni, a hatalom osztályszerkezet formáját öltő eloszlása a politikai közösségen belül csak egyetlen lényeges szempontból különbözik a hatalom rendi szerkezet formáját öltő eloszlásától. Nevezeten abból a szempontból, hogy a javak és szolgáltatások elosztása piaci viszonyokon keresztül (= az „osztályszerkezet” mentén) történik-e, avagy nem piaci viszonyokon keresztül (= a „rendi szerkezet” mentén), azaz: mellékesen.³ Így a két leírt elemi mód, ahogyan egy adott politikai közösség társadalmilag szerveződhet, Weber számára központi kategória a piac történeti kialakulásának változásakor. Weber szerint ez a kulcs annak a folyamatnak a leírásakor, aminek során piaci viszonyok váltják fel az összes másfajta viszonyt, melyeken keresztül a termelési „tényezők” ismételten összekapcsolódnak, aminek eredményeként a termékeket „forgalomba hozzák”, a létrejött érték többletet „realizálják”, és elsajátítják és a megélhetéshez szükséges alapvető anyagi eszközöket „elosztják”. Ha a rendi viszonyok szervezik és közvetítik ezeket az áramlásokat, akkor a piacnak (a piaci viszonyok összességének) nincs szerepe, következésképpen a weberi értelemben vett osztályok is kialakulatlanok. Ha azonban a piac szervezi ezeket az áramlásokat, akkor a rendi viszonyok nem játszanak ilyen szerepet, következésképpen a rendek is kialakulatlanok. (Pontosabban: „felbomlanak”, legalábbis ezt mutatják a feudalizmus kapitalizmussá átalakulásának történeti tapasztalatai Európában.)

Még e különbségtétel egydimenzióssága mellett is központi jelentőségű azonban egy további probléma: az *an sich* és a *für sich* (a magában való és a magáért való osztály) Marxtól származó megkülönböztetése. Weber sajátosan nyúlt e problémához. Szerinte egy adott politikai közösségen belül az osztályok egymáshoz való viszonya definíciószerűen *an sich* (magában való), nem pedig *für sich* (magáért való). Teljesen egyértelműen a Marx előtti konvencionális politikai gazdaságtant követte, amennyiben a közvetlen osztályérdekeket a piaci helyzet által meghatározottnak látta. Azt a kérdést azonban a kollektív cselekvést illetően elméletileg meghatározatlannak gondolta, hogy a piaci helyzet közvetlenül más osztályokkal, vagy pedig közvetett módon e többi osztálynak a politikai közösség (az állam) apparátusához fűződő viszonyával áll-e összefüggésben. Ha meg kívánjuk magyarázni a (folyamatos) kollektív osztálycselekvést, vagy – ugyanígy – ennek hiányát, akkor valamivel ki kell egészítenünk az osztályérdekekre építő magyarázatot. Az osztállyal ellentétben a rendek egymáshoz való viszonyukban definíció szerint csoportok, azaz definíció szerint képesek kollektíven cselekedni és a maguk nevében kollektíven fellépni egymáshoz és az államhoz való viszonyukban is.

Ez a különbségtétel nem volt sem önkényes, sem esetleges Weber számára. A politikai közösségek felépítésüknél fogva „ér-

tékrendszerekkel” bírnak (Weber 1968, 902), összhangban azzal, aminek alkotóelemei több-kevesebb legitimitással, presztízzsel és így tovább, bírnak egy másikkal összehasonlítva, és olyasmire vonatkoznak, amire a közösség tagjai többé-kevésbé büszkék, amikkel szolidárisak, vagy amik képessé teszik őket arra, hogy egymáshoz való viszonyukban kollektíven lépjenek fel. A hatalom eloszlásának rendi szerkezete, mivel az azt alkotó rendek megbecsültségük szerint rendeződnek rangsorba, több vagy kevesebb presztízzsel és büszkeséggel ruházza fel őket, így alakul ki a szolidaritás és a képesség arra, hogy kollektív módon cselekedjenek egymáshoz való viszonyukban. A hatalom eloszlásának osztályszerkezete ezzel szemben a piaci elv: a piaci logika elterjedésével Weber szerint vagy eltűnik minden becsülettel kapcsolatos megfontolás, vagy ezek a megfontolások korlátozzák a piac működését. E piaci elv nem minden esetben biztosítja az osztályok közötti szolidaritást és így nem szükségképpen biztosítja az arra való képességet sem, hogy ezek az osztályok kollektíven lépjenek fel egymással való viszonyukban. Röviden – és jelen összefoglalásban egy kicsit túl is lépve Weberen – azt mondhatjuk, hogy a rendek a szó durkheimi értelmében egy erkölcsi rend alkotóelemei és fenntartói is egyben. Az osztályok nem ilyenek. Ha ilyenné válnak, akkor ez olyan folyamatok eredménye, amelyek alapvetően különböznek azoktól, amelyek őket osztályokká tették a többiekhez fűződő viszonyukban.⁴

Mindezt nagyon szigorúan szem előtt kell tartanunk akkor, amikor a hatalom megosztásának lehetséges társadalmi szerveződéseit vizsgáljuk egy politikai közösségen *belül*, a modern viszonyok között: egy államon belül. Weber maga azonban még korábban megteremtette a lehetőségét annak is, hogy kilépjünk az osztály és a rend egymással szembeállított kategóriáinak rendkívül kényszerítő feltételei közül. A Harmadik részben, amely a „Hatalmi presztízs és a nagyhatalmak” címet viseli, kijelenti, hogy az államok egymáshoz való viszonyukban „sajátos ‘presztízsré’ tarthatnak igényt, ez az igényük pedig hatással lehet” egymáshoz fűződő viszonyuk alakítására. Így folytatja:

„A tapasztalat azt mutatja, hogy a presztízsigények mindig szerepet játszanak a háborúk kirobbanásában. Szerepüket nehéz felbecsülni; sosem lehetnek teljes egészében meghatározóak, nyilvánvaló azonban, hogy szerepet játszanak. A »becsület és a megbecsülés« világa, ami a társadalmon *belül* »a rendek világa«, hozzátartozik a politikai szerkezetek közötti *kölcsönviszonyokhoz is*” (Weber 1968, 911 – kiemelés a tanulmány szerzőitől).

Am a rétegződési folyamatok⁵ hatókörének kiterjesztése oly módon, hogy a világgazdasági rendszer államközi viszonyain belüli működésük „hasonló” legyen ahhoz, ahogyan egyes egységeiken belül (egy politikai közösségen belül, függetlenül attól, hogy szuverén államról vagy gyarmatról van szó) működnek, rendkívül komoly nehézségekhez

vezet. Az idő és a hely engedte keretek között álljon itt csak egyetlen példa az állítás igazolásául.

Weber „A piac” című „töredékében” – a Roth–Wittich-féle kiadás Második részének VII. fejezetében (Weber 1968, 635–640) – élesen megkülönböztet két olyan, alapvetően eltérő „monopóliumot”, amivel egy adott politikai közösségen belül találkozni lehet. Az egyik oldalon vannak „a rendek monopóliumai, (amelyek) kizárják területükről a piac mechanizmusát”. A másik oldalon vannak a „kapitalista monopóliumok, amiket a tulajdon ereje révén a piacon szereznek meg”. Weber a különbséget csak részben pontosítja: „A rendi monopólium hasznélvezője korlátozza a piacot: hatalmát a piac ellen fordítja, a piac távoltartására használja fel, míg a racionális-gazdasági monopolista a piac révén, a piacon keresztül uralkodik” (Weber 1968, 639). Az az általános probléma, amire céloztunk, a következőkkel illusztrálható.

Tegyük fel, hogy a mi kölcsönkapcsolatban álló, becsületszerzésre törekvő államaink körében az egyik kormány „monopóliumot” hoz létre saját határain belül néhány helyi (országban belüli) termelője – mondjuk autógyártója – számára. Teszi ezt mégpedig oly módon, hogy a világon bárhol másutt előállított autók behozatalát magas vámokkal terheli meg, azaz versenyképtelenné drágítja őket. Ezzel, mint mondani szoktuk, „kiárazza őket a piacról”, ami azt jelenti, hogy a szóban forgó kormány hatalmát felhasználva korlátozza az autók világpiaját, hatalmát az autók világpiaja ellen fordítja. Tegyük azonban fel a kérdést: ez a világpiacon szintjén megfogalmazott példánk mennyiben hasonlítható egy politikai közösségen belüli rend monopóliumához vagy egy osztályalapú tőkés monopóliumhoz? Vagy részben mindkettő igaz? Ez egy osztályalapú tőkés monopólium, mert az autógyárak racionális profitszerzési törekvése győzte meg a kormányt arról, hogy bevezesse a korlátozó intézkedéseket, ugyanakkor azonban rendi alapú is, mert a nemzeti büszkeség és presztízs érzése volt az, amit e politika felkeltett és erősített?

Mi úgy véljük, inkább az utóbbiról van szó. Ám ha igazunk van, akkor a Weber által élesen meghúzott strukturális különbség azon nyomban eltűnik, amint a modern világrendszeren belüli csoportalakulási folyamatokat tesszük vizsgálat tárgyává. A hatalom megosztásának adott politikai közösségen belüli két formája, az osztályszerkezeti és a rendi szerveződésű, a világrendszer szintjén már nem megkülönböztethető: összezsúszik, összeolvad. Új alapokra kell tehát helyezni az osztályok és rendek formálódásának vizsgálatát annak érdekében, hogy a folyamatok összeolvadó és egymást erősítő együttesét láthassuk bennük ahelyett, hogy e megkülönböztetés eredeti, korlátozott értelmének foglyai maradjunk, amely egymással merőben ellentétes folyamatokat ragadott meg bennük.

Nehéz ellenállni annak az intellektuális csábításnak, hogy csoportoknak állandóságot, hosszú fennállást tulajdonítsunk, s ezzel

mintegy dolgokként szemléljük (eldologiasítsuk) őket. Ami azt illeti, az öntudatosabb csoportok legitimáló ideológiájának alapja részben ugyanez. És nem is csak előljáró voltuk, valamilyen módon megindokolni próbált magasabb rendűségük fitogtatása tartozik ide, hanem az is, hogy a velük versengő csoportokkal szemben saját csoportjuk történeti primátusát, eredetét hangsúlyozzák. Az öntudatos, a leglényegesebb kérdésekben együtt mozdulni látszó csoportok gyakran nagyon erőseknek, összetartóaknak és ellenállóaknak tűnnek. Túl gyakran hagyjuk azonban figyelmen kívül, hogy ez az összetartás és ez a valóságosság milyen mértékben következik maga is e csoportok más csoportokhoz fűződő viszonyában tanúsított viselkedéséből. Olyan csoportviselkedésből, amelyet a társadalmi valóság többi része tesz lehetővé, és amely vissza is hat erre a társadalmi valóságra. A csoportok egymáshoz való viszonyukban tanúsított viselkedése alapvetően formálja magukat és a többit is, különösen pedig határaik és megkülönböztető-meghatározó jellegzetességeiket.

Hadd hozzunk egy analógiát! Ha veszünk egy kereket, amin a szín-spektrum összes színe megtalálható, majd forgatni kezdjük e kereket, a sebesség növekedésével a színek egyre inkább fehérré olvadnak össze a szemünk előtt. Aztán ha a forgási sebesség elér egy pontot, semmilyen más szín nem lesz látható, csak a tiszta fehér. Ha azután a kerék forgási sebessége csökken, a fehér ismét szétválik alkotóelemeire, a jól elkülöníthető színekre. Nos, ugyanez a helyzet a csoportokkal és különösen a modern világrendszer legnagyobb jelentőségű intézményes szerkezeteivel is – az államokkal, az osztályokkal, a nemzetekkel és/vagy az etnikai csoportokkal.⁶ A hosszú történeti időszakokat alapul vevő, széles területi merítést megengedő vizsgálatokban ezek összefonódnak és egyszerűen csak „csoportokká” válnak. Rövidebb történeti időszakot szűkebb területi fókusszal vizsgálva azonban egyre inkább elkülönülnek egymástól, tiszta formákat öltenek és immáron jól megkülönböztethető „struktúrákként” mutatkoznak előttünk.

Az *an sich* (magában való) és a *für sich* (magáért való) osztályok megkülönböztetése segítségünkre van, amennyiben világossá válik általa, hogy az osztályok (és más csoportok) öntudata nem állandó, hanem változó. Marx és Weber segítségével azonban egy lépéssel tovább is mehetünk és velük együtt azt is felismerhetjük, hogy az egyes konkrét történeti csoportok egymáshoz való viszonya sem adott, hanem szintén változó. Persze joggal mondhatná erre valaki, hogy senki sem tételezte fel, hogy egy osztály vagy egy etnikai csoport *mindig is* létezett, és hogy mindenki tudja, hogy minden csoport esetében van egy olyan történeti pillanat vagy inkább időszak, amikor kialakul (még ha ezt nehéz is körülhatárolni). Ez igaz is lenne, mi azonban itt nem erre akarunk kilyukadni.

Mert fogadjuk csak el: a történelem egy meghatározott pillanatában alakult ki a burzsoázia (a világ burzsoáziája, egy adott terület vagy

embercsoport saját burzsoáziája), a brahmin kaszt, a magyar nemzet és a buddhisták vallási közössége is. Feltételezhetjük azonban, hogy e pillanattól kezdve valamennyi létezik is? A magunk részéről kitartunk azon álláspontunk mellett, ami szerint egy bizonyos értelemben igenis megtörténhet, hogy valamennyi fenti csoport szüntelenül újjáalakul, mint ahogyan az idő múlásával teljesen új bort találunk a régi üvegekben. Azt is gondoljuk ugyanakkor, hogy a csoportlétezés szakadatlanságának és ősi eredetének tétele, habár óriási ideológiai értéket jelenthet a csoportok tagjai számára, a megfigyelő szemében csak csekély analitikus értékkel bír. A feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet nem magyarázható azon osztályok egymással vívott harcával, amelyek jelenlegi létformája csak e folyamat eredményeképpen jött létre. A libanoni polgárháború sem magyarázható olyan vallási csoportok közötti harccal, amelyeknek *jelenlegi létformája* túlnyomórészt a polgárháború következtében alakult ki.

Az intelligens elemzés ezért megköveteli azoknak a folyamatoknak a feltárását, amelyek révén e csoportok (és intézmények) állandóan újjáalakulnak, átformálódnak és megszűnnek ama tőkés világgazdaság működése hatására, amely valóságos társadalmi rendszerként a „hosszú” tizenhatodik században alakult ki Európában, és amely ezt követően térben olyannyira kiterjedt, hogy ma a földgolyó összes többi földrajzi térsége is a részévé vált. Az osztályok és etnikai csoportok egymáshoz való viszonya és így tényleges struktúrájuk is a modern államok megteremtéséhez kötődik. Az államok kulcsfontosságú politikai egységek a világgazdaságban, olyan egységek, amiket az államközi rendszerben elfoglalt helyzetük határoz meg és ír le. Ez az államközi rendszer segítette a világgazdaság politikai szuperstruktúrájának kialakulását.

A diplomácia, az úgynevezett nemzetközi jog és az államépítő ideológiák (mint amilyen az abszolutizmus) születése térben és időben egybeesett. Valamennyi a kapitalista világgazdaság kialakulásának központi magjában született, létrejöttük pedig összefonódott a világgazdaság korai működésével. Ezek az államok természetesen hamarosan az egyenlőtlen erőviszonyok alkotta hierarchikus hálózatban találták magukat: az államközi rendszerben. Ahogy e kapitalista világgazdaság új területeket kebelezett be, a központi magból alapjaiban átformálták meglévő politikai szerkezeteit (beleértve területi és „etnikai” vagy nemzeti határaik újrarajzolását is). Átalakították, hogy be tudják tölteni a tőlük elvárt szerepeket az államközi rendszer kapcsolati hálózatán belül. Ezeknek az államoknak túl *gyengéknek* kellett lenniük ahhoz, hogy korlátozni tudják a termelési tényezők keresztüláramlását határon, s így saját termelési folyamataik periférikus helyzetbe kerülését. Ebből következően a korábban létező politikai struktúrákat néhány esetben meg kellett „gyengíteni”. Ám ezeknek az államoknak egyúttal elég *erőseknek* is kellett lenniük ahhoz, hogy biztosítsák a feltételeket

a határaikon keresztüli áramláshoz és termelésük perifériára szorulásához. Így azután más esetekben meg kellett „erősíteni” a korábbi politikai struktúrákat. Ám akár meggyengítésről, akár megerősítésről volt szó, ezek az újjalakított vagy teljesen újként életre hívott és a rendszerbe éppen betagolt államoknak végül olyan formái alakultak ki, amelyek a világgazdasági rendszer központi magjának termelési folyamataira specializálódott (centrum)államokhoz képest túl gyengék voltak.

Az osztályok és az etnikai/nemzeti csoportok vagy csoportosítások úgymond kristályosodási folyamata három irányból ment végbe. Elsődlegesen azokhoz az államokhoz való viszonyukban határozták meg magukat, amelyek a legnagyobb fegyveres erővel és a legjobb gazdasági lehetőségekkel rendelkeztek. Utóbbi esetben vagy az egyre növekvő adóbevételek közvetlen elosztása vagy a piacokhoz történő preferált hozzáférés strukturált lehetőségeinek megteremtése révén. Vagyis e csoportokat és osztályokat azok határozták meg, akik ezen állam feletti struktúrák centrumaiban (és a világgazdasági rendszer egészének centrumaiban) voltak. Azaz e csoportokat és osztályokat olyan vetélytárs csoportok érzékelték és értékelték, akikkel egy kapcsolatrendszerbe tartoztak.

A szóban forgó államstruktúrákkal együtt három fajta csoport jött létre – az osztályok, a nemzeti és az etnikai csoportok. Míg az *an sich* (magukban való) osztályok egy tényleges társadalmi gazdaság háztartásainak kapcsolatrendszerében fejlődtek ki, mely gazdaság esetünkben a kapitalista *világgazdaság*, a *für sich* (magáért való) osztály olyan csoport, amely tudatosítja az osztályba tartozók törekvéseit, mely követelések egy meghatározott politikai rendben jelennek meg. Egy ilyen osztály ezért csak egy adott politikai egységgel együtt formálódhat ki. Amikor E. P. Thompson (1964) az angol munkásosztály születéséről ír, akkor azokról a feltételekről ír, amelyek közepette a városi proletariátus egy „Angliának” nevezett joghatóság területén önmagát angol munkásként kezdte meghatározni, és mint ilyen kezdett politikai tevékenységbe. Az osztály önmagát „hozta létre”, ahogy ezt Thompson hangsúlyozta. Vagyis nem pusztán az objektív gazdasági és társadalmi feltételek fejlődése nyomán jött létre, hanem azok a módok is hatottak, ahogyan bizonyos (nagy)számú ember reagált e feltételekre.

Annak mértéke, hogy jelen esetben inkább egy angol, mint egy brit munkásosztály jelent meg, már természetesen jelzi, hogy e folyamatban egy kulcsfontosságú politikai döntést is meghoztak. Az ír munkások például már egy elkülönülő csoportként határozódtak meg. Így az „osztály” létrehozatala *ipso facto* legalább két „nemzetiség” létrejöttének része volt: az angolnak és az írnek. És a történetnek ezzel még nincs vége. E korai fejlemények következményei ma is jól láthatók. A protestáns városi proletárok Észak-Írországban még ma sem „írként” gondolnak magukra. Ehelyett „protestánsoknak”, „ulsterieknek” vagy (ritkábban) „britonoknak” nevezik magukat. Esetleg mindháromnak

egyszerre. Világos, hogy ebben a helyzetben a „protestánsnak” és az „ulsterinek” lenni ugyanazt jelenti; és ugyanez a helyzet a „katolikus” és az „ír” jelölésekkel is. Bizonyosan élnek Dublinban olyan protestánsok, sőt zsidók is, akik írként tekintenek önmagukra. Ez azonban nem csillapítja a vallási terminusokban kifejezett önazonosság jelentőségét Észak-Írországban.

Na, mármost, ha valamilyen politikai szervezet a vallási terminusok használata helyett kizárólag – mondjuk – az osztályterminusokat részesíti előnyben, akkor e csoport a konfliktus ilyen politikai meghatározásával száll sikra politikai elhatározásáért. Ha pedig egy ilyen csoport sikerrel képviselné álláspontját, akkor a vallási csoportok egzisztenciája ugyanúgy gyors hanyatlásnak indulna Észak-Írországban, ahogyan ez korábban a világ számos más térségében már megtörtént. Ilyen példa Svájc, ahol az emberek elsődlegesen nyelvi csoportok tagjaként határozzák meg magukat, és csak kevésbé számít az, hogy melyik vallási csoport tagjai.

Vajon van-e indiai burzsoázia? Nem az esszenciájára vagyunk kíváncsiak, hanem a létezésére, valóságosságára. Ez egy politikai kérdés, ami magukat az indiai vállalkozókat is megosztja. Amennyiben azt mondhatjuk, hogy van indiai burzsoázia (amely nem egyszerűen a világ burzsoáziájának az a része, amelyik történetesen indiai útlevéllel rendelkezik), akkor az azért van, mert e burzsoázia hisz abban, hogy az indiai államapparátus fontos szerepet játszik vagy játszhatna „osztályuk” érdekeinek biztosításában mind az indiai munkásokkal, mind a világ többi részének burzsoáziájával szemben.

Az osztályok mint önmagukat létrehozó csoportok és a rendek különféle fajtái közötti választóvonal sokkal bizonytalanabb és halványabb, mint amilyenek osztály és rend klasszikus megkülönböztetése mutatja. Ténylegesen rendkívül nehezen eldönthető, hogy mikor foglalkozunk az egyikkel és mikor a másikkal. Különösen politikai konfliktusok kiéleződése esetén nehéz megkülönböztetni őket. Pedig éppen ez az egyik oka annak, hogy társadalmi mozgalmak és nemzeti mozgalmak megkülönböztetése különösen nehézé vált, és hogy talán nem is igazán érdemes megkülönböztetni őket.

Továbbá, még a hagyományos meghatározott rendek esetében sem biztos, hogy igazán hasznos lenne a „nemzeteket” megkülönböztetni az „etnikai csoportok” további fajtáitól. A „nemzet” a jelek szerint nem egyéb, mint egy politikai igény kifejezése arra, hogy egy állam határai egybeessenek egy adott „etnikai csoport” határaival. Mozgalmi céljaik létjogosultságát megalapozandó egyaránt a nemzetre hivatkoznak azok a mozgalmak, amelyek egy csoport („a nemzet”) elszakadását-szeparálódását kívánják elérni, és azok is, amelyek – éppen ellenkezőleg – egyesíteni-egységesíteni kívánnak csoportokat („a nemzetet”). Ami a tényeket illeti, ha a „nemzet” fogalmát szigorú vennénk, erős késztetés éreznénk arra, hogy a vilárendszer egészét

egyetlen „nemzetállamnak” tekintjük. Ez is arra utal, hogy a „nemzet” inkább egy törekvés vagy tendencia leírása, mint egy valóságosan létező jelenségé. Ha a megfogalmazott politikai igény (és/vagy a mások által adott meghatározás) nem követel állami szuverenitást magának, akkor hajlamosak vagyunk e csoportot „etnikai csoportnak” nevezni, függetlenül attól, hogy mi ennek az igénynek az alapja: a közös nyelv, a közös vallás, az azonos bőrszín vagy a fiktív közös ős.

Az osztályok, nemzetek, etnikai csoportok létrehozatalának (újjaszervezésének, átalakításának, lerombolásának) tényleges története – beleértve mind a „külső” csoportok által e csoportépítés érdekében kifejtett nyomást, mind maguk e csoportok „belülről” fakadó vágyát arra, hogy csoporttá váljanak – a kulturális köntösben megjelenő politikai igények folyamatosan növekvő és csökkenő intenzitásának a története. Nincs azonban bizonyíték arra a kapitalista világ gazdaság több száz éves történetében, hogy az egyik fajta csoportalakzat igénye elfojtotta vagy visszaszorította volna a többiét. Úgy látszik, mindegyik fajta csoportalakzatnak (osztályoknak, nemzeteknek, etnikai csoportoknak) megvannak a maguk igényei. Ebből következően tényleg úgy tűnik, hogy a származással, az ősi eredettel kapcsolatos állítások valóban ideologikus állítások.

Mindebből persze nem következik, hogy ne lennének rendszerszerű tendenciák. Így például eddigi érvelésünk egyáltalán sem összeegyeztethetetlen azzal a tétellel, hogy a kapitalista világ gazdaságban növekszik az osztálypolarizáció. Ez a tétel azonban az *an sich* (magukban való) osztályokra vonatkozik, vagyis a valóságos társadalmi gazdaságra: a kapitalista világ gazdaság egészére. Ez az elemzés elsősorban amellet érvel, hogy a csoportalakító (szolidaritást eredményező) folyamatok a kapitalista világ gazdaság folyamatai. Valamint amellet, hogy e csoportokat és szolidaritásokat formáló folyamatok a politikai szervezetek sokkal szűkebb területen megjelenő törekvéseinek alapjául szolgáló központi formák közé tartoznak.

Az elmúlt években különféle társadalomtudományi iskolákhoz tartozók egyként kezdtek visszatérni Marx politikai gazdaságtanról adott bírálatához. E visszatéréssel egyszerre léptek át az osztályelemzés azon mechanikus felhasználásán, amit a II. és a III. Internacionálé ideológiája alakított ki. És léptek túl az ősi eredettel bíró rendek azon szintén mechanikus felfogásán, ami az 1950-es és az 1960-as években a világ – Egyesült Államok által uralt – társadalomtudományának fejlődési-fejlesztési ideológiájára volt jellemző.

E visszatérés alapvetően két felismerésből táplálkozik. Egyrészt: az USA hegemoniájának korszakában (durván 1945 és 1970 között) felismerték, hogy a világpiac egysége, amit elemzésében már Marx is előfeltételezett (a korabeli brit hegemonia korszakának megfigyelése nyomán), és amiről sokan úgy vélték, hogy a tizenkilencedik század végén megszűnt, ténylegesen újjalakult és kiteljesedett. Az úgy-

nevezett transznacionális tőke kereste annak lehetőségét, hogy az állami-politikai apparátusok minimális korlátozása mellett működhesen. Noha a tőke koncentrációja egyre fokozódott, transznacionális kiterjedése az amerikai centrum határain túlra a világgazdasági verseny intenzívebbé válásának fontos tényezőjévé vált, és lényeges szerepet játszott a világgazdasági egységének megszilárdításában is. Ebben az összefüggésben az államok szerepe alapvetően megváltozott, még ha nem is mindenütt azonos mértékben. Tevékenységük súlypontja – különösen a kommunista világon kívül – szemlátomást áttevődött. Korábban főként a nemzeti/birodalmi határokon belüli, illetve e határokat átmetsző területi terjeszkedésre és a vállalatok közötti verseny korlátozására összpontosítottak. E helyett egyre inkább a területükön folyó termelés versenyképességének fokozására és elismert nemzeti tőkésük transznacionális terjeszkedésének támogatására kezdtek törekedni. Ezzel azonban tovább fokozták a világgazdasági kapcsolathálózatának sűrűségét és összekapcsoltságát, ami viszont aláásta azon képességüket is, hogy befolyásolják-ellenőrizzék a gazdasági tevékenységeket – akár a saját határaikon belül is. Ennek felismerése tehát az első fontos belátás.

Másrészről az a felismerés, hogy a rendszerellenes mozgalmak egyre inkább a „nemzeti felszabadítási mozgalmak” ruháját öltik magukra, s így egyszerre formálnak igényt kétfajta legitimitásra: a nacionalista imperializmusellenességből, valamint a proletár kapitalizmusellenességből fakadóra is. E kettő tette őket valóban nagy mozgósító erővel bíró mozgalmakká. Amennyiben azonban az állam meghódításával hatalomra jutottak, szembetalálták magukat azzal az államközi rendszerrel, amelynek keretei között az általuk elfoglalt állam is működik. Csakhamar az államközi rendszer kényszerei között találták magukat, egy olyan szorult helyzetben, amelyet egyebek mellett éppen az ilyen „forradalom utáni” államokon belüli és azok közötti konfliktusok feszítenek. Ez a második fontos belátás.

A világgazdasági rendszer belső folyamatainak meggyőző elemzése összességében tehát kettős feladatot állít eléink. Egyfelől megköveteli a visszatérést az alapokhoz a tőkés termelési mód működési mechanizmusainak elemzésében (visszatérést a politikai gazdaságtan marxi *kritikájához*). Másfelől megköveteli a társadalmi csoportok működési mechanizmusainak újrafogalmazását. (A formálódó, átalakuló és természetesen meg is szűnő osztályok és rendek, vagyis a valóságos folyamatok fogalmi alapjainak *újragondolását*.) Azon társadalmi csoportokéit, amelyek versengenek és összeütköznek egymással a kapitalista világgazdaságon belül, miközben maga e kapitalista világgazdaság is szüntelenül alakul és folyamatosan újjáformálja önmagát.

- ¹ A rend és a rendek (*Stand, Stände*) weberi fogalma angolra fordításakor különös alakváltozáson ment keresztül. A leggyakoribb fordítása *status, status-group*, illetve *status-groups* lett, ritkábban *rank* vagy *estate*. A *státusz* és a *státuszcsoporthok* magyarban és németben is visszahonosodott fogalmai (*Status, Statusgruppe*) ugyanakkor merőben más jelentéssel bír, mint a rend és a rendek (*Stand* és *Stände*). Jelen tanulmány szerzői is a *status-groups* kifejezést használják, de jelzik az eredeti németet is (*Stände*). Fordítóként következetesen a rend, illetve a rendek kifejezést választottam. A fogalom történetéről részletesebben lásd: Böröcz, József (1997): *Stand* Reconstructed: Contingent Closure and Institutional Change. *Sociological Theory*, 15 (3), 215–248. (A ford.)
- ² Akik foglalkoznak Weberrel, jól tudják, hogy a Roth–Wittich-kiadás címeinek többsége nem Webertől, hanem az írásokat *Gazdaság és társadalom* má formáló szerkesztőktől származik. A kérdéses rész kulcsmondatai céljaink szempontjából a következők:
„Minden jogi rend struktúrája közvetlenül hat a gazdasági vagy egyéb hatalom eloszlására a kérdéses [politikai] közösségen belül” (1968, 926).
„Mármost: a [politikai] közösségen belül az »osztályok«, a »rendek« és a »pártok« a hatalomeloszlás jelenségei” (1968, 927).
- ³ Ezt a „mellékes”, a maradékot jelző reziduális kategóriát egészen addig nem kezdték szisztematikusan kidolgozni, amíg Polányi – a *The Great Transformation*ben (1957) és későbbi írásaiban – pozitív tartalmat nem adott az „integráció nem piaci formáinak”.
- ⁴ Weber egyik elméleti tétele e részben, a „Politikai közösségek” című fejezet hatodik részében olvasható:
„A rendi rétegződés általános érvényesülésével kapcsolatos általános gazdasági előfeltételekről az alábbiakat mondhatjuk. Amikor a javak és szolgáltatások megszerzésének és elosztásának alapjai viszonylag szilárdak, akkor ez a rendi rétegződésnek kedvez. A technológiai haladás és a gazdasági átalakulás minden visszahatása gyengíti a rendi rétegződést és erősíti az osztályhelyzetet. Azokban a korszakokban és országokban, amelyekben a pusztá osztályhelyzet jelentősége a döntő, jellemzően technikai és gazdasági átalakulások mennek végbe. A gazdasági rétegződésben zajló változások bármiféle lassulása a rendi szerkezetek erősödéséhez vezet és feléleszti a társadalmi megbecsültség szerepének fontosságát.” (Weber 1968, 938.)
- ⁵ Nem foglalkozunk azzal, hogy Weber milyen értelemben használta a „rétegződés” fogalmát. A „rétegződési folyamatok” fogalmának időleges és programatikus leírásáról lásd Hopkins–Wallerstein 1981.
- ⁶ Ezt a témát Wallerstein dolgozta ki (1980).

Hivatkozások

- Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel 1981: *Structural Transformations of the World-Economy*. In Rubinson, Richard (ed.): *Dynamics of World Development*. Beverly Hills, Sage Publications, 249–259.
- Marx, Karl 1959: *Capital*, Vol. I. Moscow: Foreign Languages Publishing House.

- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1967: *The Communist Manifesto*. London, Penguin.
- Polanyi, Karl 1957: *The Great Transformation*. Boston, Beacon Press.
- Smith, Adam 1961: *The Wealth of Nations*, Vol. I. London, Methuen.
- Thompson, Edward Palmer 1964: *The Making of the English Working Class*. New York, Pantheon.
- Wallerstein, Immanuel 1980: The States in the Institutional Vortex of the Capitalist World-Economy. *Social Science Journal*, 32 (4), 743–781.
- Weber, Max 1946: *Essays of Max Weber*. Gerth, Hans H. – Mills, C. Wright (ed.) New York, Oxford University Press.
- Weber, Max 1968: *Economy and Society*. Roth, Guenther – Wittich, Claus (eds.) New York, Bedminster Press.

(Fordította: Éber Márk Áron)

Eredeti megjelenés: Giovanni Arrighi – Terence K. Hopkins – Immanuel Wallerstein: Rethinking the Concepts of Class and Status-Group in a World-System Perspective. *Review (Fernand Braudel Center)*, 1983. 6 (3): 283–304.

E tanulmányt elsőként a *Fourth International Colloquium on the World-Economy* (Negyedik nemzetközi világgazdasági konferencia) keretében mutattuk be. Az eseményre 1982. január 4. és 6. között került sor Új Delhiben, a címe *Endogenous Groups in World Perspective: The Imperatives of Endogenous Development* (Államon belüli csoportszerveződés globális perspektívában: A belső fejlődés törvényszerűségei) volt. Az esemény támogatói a következő szervezetek voltak: Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations, Maison des Sciences de l'Homme, Starnberger Institute zur Erforschung Globaler Strukturen, Entwicklungen und Krisen, Indian Council of Social Science Research.

„Az egész világ vagy semmi más”

Észrevételek a 2016. tavaszi franciaországi társadalmi forrongásról

„A legrosszabb, ami egy társadalmi mozgalommal történhet, hogy elkényelmesedik – ez az, ami végül a Gezi parki tüntetést is elérte. Ahhoz, hogy egy mozgalom mozgásban maradhasson, arra van szükség, hogy valami elviselhetetlen éjjel-nappal irritációban tartsa. Ha az ember semmi zavarót nem talál, sőt, elkezdi jól érezni magát, akkor nem megy tovább előre, s ez természetes; a fogódzók és a stabilitás iránti szükség normális dolog. Márpedig amikor az ember fellázad, ez azt jelenti, hogy kész saját természetes szükségleteivel szemben is felvenni a harcot. A lázadáshoz az kell, hogy az ember erősnek érezze magát; eszköztelennek, mégis erősnek. A kényelmetlenség érzése az egyetlen erő, amely előre hajt bennünket.”¹

A megmozdulás márciusban kezdődött egy, a munka-törvénykönyvet érintő törvénytervezettel szemben, amely a munkaügyi miniszterről az *El Khomri-törvény* nevet kapta. Ahogyan a *Területi Hírszerzés Központi Irodájának (Service Central du Renseignement Territorial)* április 28-i keltezésű belső feljegyzése fogalmaz (a leghesebb tüntetések egy része ezen a napon bontakozott ki): „A Munka törvénykönyvét érintő módosítás által kiváltott vita ideológiai válsággá fajult, és az egész rendszer elutasításába csapott át.” A szalagcímek egy része szerint: „A Munka törvénykönyve és szellemisége ellen...” Az új törvényt már számos olyan kormányzati intézkedés megelőzte, amelyek François Hollande – a francia Szocialista Párt 2012 tavaszán köztársasági elnökké választott jelöltjének – választási ígéreteivel látványosan szembementek. A törvényt végül július 21-én elfogadták, mégpedig azután, hogy Manuel Valls miniszterelnök, immáron harmadszor ebben az ügyben, élt az Alkotmány 49.3-as cikkében foglalt rendelkezésekkel, amelyek a törvény elfogadását parlamenti szavazás nélkül is lehetővé teszik. A törvényt augusztus 9-én hirdették ki a francia *Hivatalos Közlönyben*. Az viszont még kérdés, hogy a végrehajtási rendeletek végül megszületnek-e.

Az El Khomri-törvény csupán egyike a mérföldkövet jelentő jogszabályi intézkedéseknek. Franciaországban most ér véget az a ciklus, aminek kezdetét a *Felszabadulás* sztálinista-gaulle-ista paktuma jelölte ki. A tőke és a munka között létrejött megállapodás, amely e paktum alapját képezte, valamint biztosította a munkások számára, hogy kizsákmányolásuk közepette is bizonyos mértékű szociális biztonságot élvezhessenek, immár hatályon kívül került. Miután a szakszervezetek szóhasználatából eltűnt bárminemű utalás a minőségi ugrásra (például a hivatkozás az „általános forradalmi sztrájkra”, amit az egykori forradalmi szindikalizmus hirdetett), a szakszervezetek intézményesültek, és a munkaerőnek a tőkével közös menedzselésébe kezdtek a kapitalizmus keretein belül – ami az egész fordista időszakra jellemző lett, és aminek köszönhetőn minden korábbinál erősebb alkupozícióba kerültek. Ez természetesen az 1970-es évekre jellemző fordista termelés keretei között nem tette mindig lehetővé a spontán sztrájkok megakadályozását, de ami a lényegét illeti, a munkások által folytatott harc mindvégig szakszervezeti keretek között maradt, ami a szomszédos országok nem mindegyikéről mondható el...

A konfliktusok e szabályozási keretei között az ellentétes érdekű felek sorsa összefonódott. A tőke és a munka *szembenállása* sosem alakult át *ellentmondássá*, ellenkező esetben ugyanis, akárcsak 1968-ban, a társadalmi konfliktusok politikai konfliktusokká váltak volna. A szembenállás gyakran éles volt, de mindig szerződéses módon, ágazati megállapodások keretei között kellett őket rendezni (ennek mintája a *Grenelle-i Megállapodások* voltak, amelyek 1968 májusának végén lehetővé tették az országot megbénító spontán általános sztrájk „rövidre zárását”).² A tőke és a munka konfliktusra és egyeztetésre épülő dinamikája, aminek alapját a belső piac és a nemzeti valuta jelentette, két szempontból is válságba került: egyrészt a fordista termelési mód hanyatlása okán, ami Franciaországban az 1970-es évek elején kezdődött meg, másrészt pedig a közös európai piac létrejötté miatt. Az euróövezet annak a jele, hogy a kapitalizmus végérvényesen kilépett a nemzetállami keretből, a belső piac pedig alárendelődött a közös piac szabályainak és a szupranacionális valuta által támasztott kényszereknek.

Minden gazdaságtan *politikai*. A gazdaságtan mint kategória nem alkotóeleme a valós világnak, mint a pénz, az árú, a bérmunka vagy a tőke: a gazdaságtan legfeljebb csak a világról való gondolkodás polgári, bürokratikus formája. Ahhoz azonban, hogy e gondolkodási forma hatni tudjon, szüksége van valamilyen alkalmazási területre – vagy inkább egy efféle alkalmazási terület kialakulásához van szükség a szakértelem egy bizonyos formájára, amely azután uralkodó diskurzusként majd működésbe tud lépni. A politikai gazdaságtan a nemzetállamok kialakulásával egyidőben jön létre, s olyan irányítási teret hoz létre, amelyben a belső és a külső piac feszültsége uralkodik,

és amit szabályozni kell. Jelenleg azonban az irányítás a valódi politikai hatalmat gyakorló nemzetközi szervezetek – a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, a Kereskedelmi Világszervezet és természetesen az Európai Unió – kezébe került. A hatalom és a gazdagság közötti feszültség, amely korábban az állam minden tevékenységét meghatározta, más szintre tevődött át, és a merkantilista iskolától Keynes-ig képviselt klasszikus politikai gazdaságtantól eltérő paraméterek alapján fejté ki hatását. A kormányoknak pedig nincs más lehetőségük, mint hogy a globális kormányzat diktátumaiba kapaszkodjanak: vajon végül aláírják-e az EU és az USA közötti szabadkereskedelmi egyezményt, amely még inkább meg fogja fosztani őket előjogaiktól? Valószínűleg igen, hiszen a „növekedés”, a „foglalkoztatás” a tét.

A vezetők diskurzusa tehát ugyanolyan hamisan cseng, mint annak idején a hivatalos pártideológia a végüket járó sztálini rezsimekben. Bárki láthatja, hogy hazug és irreális az a politikai diskurzus, amelynek neoliberais szemantikája néhány unalomig szajkózott jelszóra épül: „növekedés”, „foglalkoztatottság”, „fenntartható fejlődés” stb. A politika színpjátékában sohasem került még szembe egymással ennyire élesen ígéret és valóság. Ebből adódik a hatalom által használt nyelvben a szóhasználat katonai és biztonságpolitikai jellege, mivel az az egyetlen nemzetállami hatáskörben megmaradt területre utal: a nemzeti kormányzat már nem képes politikai gazdaságként működni, ehelyett a populáció fegyelmező célú ellenőrzését végzi – a polgárok „megvédéséről” itt már nem is nagyon beszélhetünk. Ez az oka annak, hogy a közvéleményben a biztonságpolitikai témák és az idegengyűlölet fontos szerephez jutott.

Az El Khomri-törvénynek hivatalosan az a célja, hogy „megvédi a munkavállalókat, elősegítse a munkavállalást, és a vállalatokon belüli egyezkedésnek tágabb teret nyújtson”. A francia vállalatvezetők szakszervezete, a MEDEF által támogatott törvény azonban a valóságban a munkavállalói rugalmasság és *prekaritás* növelését, valamint a foglalkoztatás költségeinek csökkentését célozza, s ebben az Európai Bizottság ajánlásait követi, amelynek elnöke, Jean-Claude Juncker, Párizsban tett első látogatása alkalmából sajnálatát fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy Franciaországban az elmúlt évtizedekben a munkavállalói jogok terén alig mutatkozott előrelépés: „Bizonyos megmerevedett viszonyok lebontása megfelelő törvényhozói eszközök nélkül.” Más európai országok, mint Németország, Spanyolország vagy Olaszország (a Matteo Renzi által benyújtott *Jobs Act* révén) már tettek lépéseket ebbe az irányba. Belgiumban egy hasonló tervezet, a *Peeters-törvény* 2016 tavaszán tüntetésekhez és sztrájkokhoz vezetett. [...]

Az El Khomri-törvény nemcsak igazodást jelent a munka deregulációjának irányába mutató európai direktívákhoz, hanem a nemzeti kormányok gyengeségét is mutatja az Európai Unióval szemben. Többek

között minden ország, amely belépett az eurózónába, elveszítette monetáris mozgásterét (ami addig az államhatalom kiváltsága volt). Ettől kezdve a kormányoknak nincs lehetőségük arra, hogy a 2008 óta stagnáló ipari termelést stimulálják azáltal, hogy a nemzeti fizetőeszköz leértékelésén keresztül fellendítik az exportot. Ennek kompenzálására a kormányok kénytelenek minden lehetséges eszközt felhasználva egymásra licitálni a fizetések visszafogásában, annak érdekében, hogy az országukban működő nagyvállalatok számára elfogadható profitrátát biztosítsanak. Ebbe az irányba mutat jó néhány, a közelmúltban Franciaországban elfogadott intézkedés, amely nemcsak fiskális könnyítéseket biztosít a vállalatoknak, de a szociális járulékok tekintetében is engedményeket tesz; sőt, az El Khomri-törvényen keresztül – azáltal, hogy túlóra és éjszakai műszak esetén kevesebb pótlék fizetésére kötelezi a vállalatokat, valamint az elbocsájtás költségeit is csökkentik – a bérmunka költségét is mérséklék. De a törvény e tekintetben is legfeljebb csak az eurózóna országaira jellemző általános tendenciát követi. Kétségtelen, hogy az El Khomri-törvény csak a dolgozó szegények (*working poor*) táborát fogja gyarapítani, ahogyan azt Nagy-Britanniában a Thatcher-diktatúrát követően láthattuk. Már most is minden országban kétmillió dolgozó szegény él, ez – 2013-as adatok alapján – a bérmunkások 7,6%-át jelenti; ők azok a munkások, akik túl sokat keresnek ahhoz, hogy éhen haljanak, de nem eleget ahhoz, hogy élni tudjanak.

Az El Khomri-törvény ugyancsak eltörölné azokat a rendelkezéseket, amelyek a munkaidő szabályozásán keresztül lassítják a „just in time” logikájának érvényesülését. Ez a logika egyre rugalmasabb munkaidőt igényel, valamint *prekár* munkások, ideiglenes vagy kölcsönzött munkaerő, illetve helybéli alvállalkozók bevonását követeli meg. Nem véletlen, hogy májusban és júniusban a blokádok egy részének logisztikai vállalatok voltak a célpontjai: mivel a szállításban ugyanazt a gyorsaságot és rugalmasságot kell érvényre juttatni, mint a termelésben, a gépjárművezetők, áruszállítók és rakodómunkások életét fokozottan megkeseríti az időhiány, valamint az, hogy mindig hadra foghatóknak kell lenniük. Ez a korlátjait veszített flexibilitás a munkaidőn kívüli életükre is hatással van: családi vagy társasági létre alig-alig marad lehetőségük...

Az első két hónap lanyha szakszervezeti mozgósítása éles kontrasztba került az egyetemi hallgatókra és még inkább a középiskolai diákokra jellemző mozgósító erővel. A megmozdulás egy pillanatil sem mutatta egy tömegmozgalom jeleit, mint 1994-ben (a pályakezdő fiatalok esetében alkalmazott határozott idejű munkaszerződéssel szemben), 2006-ban (az első munkavállalásra vonatkozó munkaszerződés ellen) vagy 2010-ben (a nyugdíjreformmal szemben). És ez a középiskolásokra is igaz volt: a 188 párizsi középiskolából a diákok mindössze 33-at vettek blokádk alá. Ezzel szemben a résztvevők

igen elszántak voltak, ami a rendőrség és az igazságszolgáltatás erőszakos fellépésének ismeretében igen figyelemre méltó. A párizsi középiskolai diákokat és egyetemi hallgatókat, a prekariátust, a tanoncokat és a munkanélkülieket tömörítő *Független Gimnáziumközi Mozgalom (Mouvement Inter-Lycées Indépendant)* emblemikus példáját nyújtotta ennek az elszántságnak. Más városokban a korábbi lokális megmozdulások (Nantes és Rennes esetében a Notre-Dames-Landes-i repülőtér elleni tiltakozás) vagy spontán tiltakozások (Marseille-ben a „Harcos 13” mozgalom)³ során kialakult kapcsolatok képezték a kohéziós erőt.⁴

[...]

A szakszervezeteknek – és különösen a CGT-nek (amely jelenleg az ország legnagyobb szakszervezete, de előfordulhat, hogy a következő képviselőválasztásokon a CFDT megelőzi) – az a legfőbb céljuk, hogy megőrizték jelentős intézményi szerepüket egy olyan időszakban, amikor a fontos döntések már a bevonásuk nélkül születnek meg, és amikor legjobb esetben is csak véleményezési szerepük lehet. Sarkozy elnöksége alatt még a CGT számított kiváltságos tárgyalópartnernek, Hollande alatt azonban már átvette a helyét a CFDT, amely szervezet az El Khomri-törvény tartalmára közvetlenül is hatást gyakorolt. A *Francia Kommunista Párt* összeomlását követően a CGT ötven év után megszűnt monolitikus szakszervezet lenni, hogy bizonyos mértékig teret engedjen a sokszínűségnek – ezzel szemben a CFDT, amely 1968 után öngazgató szervezetnek adta ki magát, monolitikussá és hierarchikussá vált! Jóllehet a CGT a szervezet minden szintjén megőrizte bürokratikus jellegét, kongresszusai továbbra is zártak és nélkülözik a lényegi vitát, rendfenntartó szerve pedig rendőrállami jelleget ölt, mégis e sztálinista rendszeren belül repedések keletkeznek, az alapstruktúrák a szövetségi irányítástól viszonylagos függetlenséget élveznek, s így a CGT helyi szervezeteinek olyan kezdeményezésekre is lehetőségük nyílik, amelyek egykoron elképzelhetetlenek voltak.

Ebben a helyzetben a szakszervezetek számára létfontosságú, hogy a mozgósítás leglátványosabb elemét, a tiltakozást irányításuk alá vonják. Számukra az jelenti a problémát, hogy az energiát a fiatalok, és nem is annyira az egyetemisták, hanem a középiskolások jelentik – ez persze nem újdonság. Ezzel szemben új fejlemény, hogy a fiatalok saját tüntetést szerveznek maguknak, az „egységes” megmozdulásokon pedig a CGT rendfenntartó erőinek fellépése ellenére a menet élére tudtak állni. Már önmagában az a tény is figyelmet érdemel, hogy a kontrollálatlan menetekben belül a több száz, gyakran arcát eltakaró vagy sötét kapucnis esőkabátot viselő fiatal szembe tudott szállni a rendőri erővel, ahogyan azt Párizsban március 17-én, majd 31-én láthattuk. Ezekben a helyzetekben azok a választóvonalak, amelyek 2006 tavaszán az első munkavállalásra vonatkozó munkaszerződés elleni tiltakozások alkalmával gyakran oly drámaian láthatóvá váltak,

most kevésbé voltak hangsúlyosak. A középiskolai diákok menete tarka volt: fekete és arab fiatalok is részt vettek benne. Ebből a szempontból a szlogen, amit skandáltak vagy a molinókra írtak – „Zyed, Bouna, Rémy, nem felejtünk!”⁵ – igen beszédes.

Ezeknek a meneteknek a megjelenése váratlanul érte a szakszervezeteket, és a tüntetéseken a szimbolikus tér körüli küzdelem kibontakozását eredményezte. Az ellenőrizetlen menetek egyre csak dagadtak, és április végétől elkezdték magukhoz vonzani a szakszervezeti tagokat, akikből így vezértüntetők lettek, és a tüntetések hivatalos feloszlátását követően gyakran spontán tüntetésekbe kezdtek. Erre a CGT és az FO rendfenntartó szervei erőszakos fellépéssel reagáltak. Ezek a rendfenntartó szervek, amelyek soha egyetlen tüntetőt sem védtek meg a rendőri erőszaktól, csak azért vannak jelen, hogy biztosítsák a szakszervezeti apparátusok ellenőrzését a tüntetések felett.⁶ Ez a május 17-i párizsi tüntetésen jól látható volt, ahol szó szerint rátámadtak azokra a tüntetőkre, akik nem oszlottak fel elég gyorsan. Nantes-ban a CGT rendfenntartó szervei megakadályozták, hogy a Notre-Dame-des-Landes-ban területfoglalásban részt vevő parasztnak traktoraikkal részt vegyenek a tüntetésen, arra az együgyű évrre hivatkozva, hogy „a területfoglalóknak nincs közük a tüntetés céljaihoz”. Május 12-én Marseille-ben a szakszervezeti rendfenntartó erők egyszerű paranoiából gumibotokkal és könnygázzal támadtak rá a már oszló tömegre. Több más városban is ilyen eltúlzott fellépésről lehetett hallani. Ezek az erőszakos intézkedések csak arra voltak jók, hogy a rendfenntartó erők magukra haragították a tüntetőket. Ami a rendőröket illeti, ők békén hagyták a szakszervezetek által szervezett meneteket, viszont az ellenőrizetlen menetekre módszeresen rátámadtak, időnként a szakszervezetek rendfenntartó erőivel közösen.

[...]

A rendőrség a maga részéről világossá tette, hogy semmilyen elhajlást nem fog tolerálni a bevett „szakszervezeti-mozgalom-mindenki-szép-sorban-a-kihangsúlyozás-kamion-és-a-szakszervezet-léggömbjei-után” sémától. Már a törvény elleni tiltakozások kezdetétől fogva folyamatos volt a rendőri mozgósítás: a városban és a külvárosokban a középiskolák bejáratánál megakadályozták a blokádepitést, s ez minden alkalommal pontosan előre kiszámított brutalitással ment végbe. A letartóztatott és megbilincselte tiltakozókat, akik között tizenöt éves gyerekek is voltak, a letartóztatást követően szisztematikusan megverték. A rendőrség által alkalmazott bekerítési technika azt jelentette, hogy a meneteket módszeresen kettéválasztották, hogy a tömeg egy részét elkülönítsék és bekerítsék, majd az így körülvevő emberek közé tömegoszlató gránátokat lőttek. Emellett a párizsi tüntetések megfigyelésére drónokat is bevetettek. A tüntetők által elfoglalt rennes-i munkásotthon (*Maison du Peuple*) kiürítéséhez a terrorellenes elit kommandót (RAID) is bevetették, ami még agasztóbb tendenciákat vetít előre.

De nem elég, hogy a szakszervezetek szemet hunytak a rendőri erőszak felett, és a kormánnyal versengve háritották egymásra a felelősséget az erőszakos cselekményekért. Az, hogy a „rendbontók” (*casseurs*) terminus az újbeszél kulcseleme, nem újdonság. Mindazonáltal fontos jelezni, hogy a törés-zúzás általában célzottan ment végbe: bankfiókok, ingatlanirodák, munkaerő-közvetítő cégek és természetesen a *Szocialista Párt* irodáinak üvegfelületeire irányult... Persze a tiltakozás nem mindig az „ésszerű vandalizmus” jegyében zajlott, ahogyan arról a Necker Kórháznál történt incidens is tanúskodik. Azonban a tiltakozók és a rendbontók közötti különbségtétel lehetőségét egyre többen megkérdőjelezték. Aissatou Dabo, a *Diákok Koordinációjának* (*Coordination étudiante*) szóvivője nyilvánosan kijelentette: „Elhatároztuk, hogy nem vagyunk hajlandók megkülönböztetni magunkat azoktól, akiket önök rendbontóknak neveznek.” Samir Elyes, a *Bevándorlók és Külvárosok Mozgalmának* (*Mouvement de l'Immigration et des Banlieues*) törzstagja a május 17-i *Nuit Debout* megmozduláson az összetűzéseket a szegény külvárosok lázadásával kapcsolta össze: „közelednünk kell egymáshoz a köveket dobálókkal... A lázadás politikai aktus.” Mindeközben pedig a CGT fő funkcionáriusa fáradhatatlanul ostromozza a „rendbontókat”, akik pedig állítólag a kormány manipulációjának áldozatai...

Az El Khomri-törvény elleni tiltakozásnak megvolt az az érdeme, hogy lábbal tiporta a szükségállapotot, amelyet február végén három hónappal, majd július végéig ismét meghosszabbítottak. Az ország utcáit, amiket 2015-ben a *Charlie Hebdo* mellett kiálló és a rendőröket éltető tüntetők foglalták el, most azok vették birtokba, akik azt skandálták, hogy „Mindenki utálja a rendőrséget”. Olyan jelszó volt ez, amellyel a szegény külvárosok fiataljai és a párizsi középiskolások rögtön azonosulni tudtak. Régi politikai terminusokban fogalmazva, azt mondhatnánk, hogy ez egy integratív szlogen volt – amely a nyugtalansággal párhuzamosan terjedt.

A középiskolai diákság és a munkás-szakszervezetek mellett a megmozdulás harmadik kulcsszereplője a deklasszálódás által többé-kevésbé érintett középosztály volt, pontosabban a rendszer kulturális újratermelését biztosítani hivatott foglalkozások (a tanítók, kultúraszervezők vagy a szociális ágazatban dolgozók, művészek, színházi vagy filmes technikusok stb.), akik a *Nuit Debout* életre hívói között szerepeltek. A kulturális szféra a kapitalista modernizáció élharcosa, ezen a területen ugyanis a kreatív erőforrásokra hivatkozva a kizsákmányolás új paradigmái kísérleti terepet találnak a maguk számára (ez egy oda-vissza mozgás, amelyben egyaránt felfedezhetők a totyotizmusra jellemző gyakorlatok és annak minőségi körei...). Közülük sokan a prekariátushoz tartoznak, s a bérrabszolgaság új formáival kell számolniuk. Másrészről viszont ezek az emberek nem igazán hajlamosak feltenni maguknak a kérdést, hogy mi is a feladatuk ebben a világban.

Az oktatással és a kultúrával kapcsolatban a Nuit Debout vitáiban csak kevesen fogalmaztak meg kritikát. Hogy vajon ez a társadalmi osztály mennyire fogja saját társadalmi szerepét a folyamatban lévő tüntetésekre ráerőltetni, ahelyett, hogy a tüntetéseket saját társadalmi funkciójának vizsgálatára használná fel, ez ma még nyitott kérdés...

Az első Nuit Debout-ra március 31-én került sor Párizsban, mégpedig azzal a céllal, hogy folytatása legyen az aznapi tüntetésnek, és a République (Köztársaság) térre szólítsa a tüntetőket (itt található egyébként a *Bourse du Travail*⁹ is). François Ruffin⁹ újságíró stábjában nem kis szerepet játszott a kezdeményezésben. Azáltal, hogy a Nuit Debout a köztársaság megnevezést viselő téren szerveződött meg, a szükségállapottal szembeni határozott fellépésének adott hangot: a 2015. novemberi merényletet követően a tér közepén álló Köztársaság szobor az áldozatokra való emlékezés színhelyévé vált, decemberben pedig a szükségállapot elleni első nyilvános tiltakozást is itt oszlatták fel. A kezdeményezők számára is világos volt a tér efféle szimbolikus töltése, akik közül egyébként sokak fejében megfordult, hogy ott helyben új alkotmányt kellene megfogalmazni.

[...]

A tény, hogy a République téren szerveződő Nuit Debout-k résztvevői alapvetően homogén tömeget alkottak, figyelmet érdemel.

„Kedvenc sportunk a lázadás.”

A közeli külvárosokban is szerveztek Nuit Debout-kat: St. Denis-ben április 13-án és 14-én, Ivryben, St. Ouen-ban, Noisy-le-Grand-ban, Romainville-ben, Montreuil-ben, Fontenay-sous-Bois-ban, és kissé távolabb, Créteil-ben, Blanc-Mesnil-ben és még messzebb, Cergyben, Evryben és Mantes-la-Jolie-ban. Ezeket a szerveződések nemcsak cél vezérelte, de nem éltek meg a másnapot, és nem látszik, hogy lett volna folytatásuk...

[...]

A Nuit Debout bizonyos értelemben olaj és víz valószínűtlen keveréke volt. A megrögzött pacifizmus, aminek jegyében egyesek virágokat osztogattak a rendőröknek, akik egy órával később könyörtelenül helybenhagyták őket, valamint az együttműködésre alapozó törvényszerűségeket nem tudta útjukat állni az elfoglalt République térről kiinduló erőszakhullámoknak. Az események az április 9-i spontán tüntetéssel értek csúcspontjukra, amikor valaki a tömegből felvetette, hogy meg kellene látogatni Manuel Valls feleségét, aki a République tértől nem messze lakik. Kétezer ember spontán tömegbe verődve útnak indult, és magával sodorta a rendőrség által késve felállított kordonokat, meghiúsítva így a körbekerítési műveletet, majd a térre visszatérve, bankfiókokat és ideiglenesmunka-közvetítő irodákat vert szét, amelyekből a Voltaire sugárúton meglehetősen sok van. Ezen az estén történt, hogy a Nuit Debout egyik önjelölt vezetője a rendőrség segítségét kérte a téren a rend helyreállítására – jöllehet az erőszakos cselekedetek kivizsgálására létrehozott bizottság korábban úgy határozott, hogy a tüntetéseken elkövetett vandalizmusokat ne ítélik el. Végső soron a kavargásnak volt annyi pozitív hozadéka, hogy megakadályozta a különféle ambíciókkal rendelkező résztvevőket, hogy a Nuit Debout-ugródeszkaként használják.

[...]

A tüntetések július 14-én csúcsosodtak ki. Párizsban a megmozdulás alsó becslés szerint is legalább félmillió embert vitt az utcára (a rendőrség 80 ezerre, a szervezők pedig 1,2 millióra becsülték ezt a számot). A vonulás útvonalát végig több méter magas kerítések szegélyezték, amelyek nemcsak menekülő utat nem hagytak, de azt is megakadályozták, hogy a több ezer tüntető, aki menet közben szeretett volna csatlakozni a menethez, bejusson. A menet elejét a rendőrség két oldalról folyamatosan rohamozta, s ezzel heves ellenállást váltott ki a tömegből. A tüntetés végén a CGT-hez tartozó rakodómunkások egy nagyobb csoportja összetűzésbe került a rendőrökkel, miután egyiküket eltalálta egy gránát. Este Párizs rendőrprefektusa botránynak nevezte, hogy a menet élén a CGT számos zászlaja is megjelent: „A rendbontókkal egyfajta, legalábbis passzív szolidaritás volt megfigyelhető”, mondta, arra utalva, hogy a szakszervezeti tagok megpróbálták a rendfenntartó erőket akadályozni, főleg intézkedés közben. Valls azzal vádolta a CGT-t, hogy „ambivalens hozzáállást tanúsított a

rendbontókkal kapcsolatban”, Hollande elnök pedig azzal fenyegetett, hogy addig, amíg nem szavatolhatók a biztonságos körülmények, minden tüntetést betilt. Ezzel a zsarolással a CGT vezetését próbálta rávenni arra, hogy az álljon a tüntetések élére, rendfenntartó szerve pedig segítse a rendőri fellépést a „szervezetlen tüntetőkkel” szemben. A kormány számára az volt a legfontosabb, hogy szétűzza a tüntetők között kialakulófélben lévő szolidaritást.

[...]

A rendőri fellépés következő lépése volt, hogy a tüntetőket az akkor éppen zajló Európa-bajnokságon kikísérletezett szurkolói zónák mintájára körbekerítik. Néhány nappal később Valls megtiltotta a június 23-i vonulást a szakszervezetek által előre kijelölt útvonalon, és helyette egy helyhez kötött tüntetést javasolt a Nation térre – amit a rendőri erők minden irányban hermetikusan lezártak volna... A szakszervezetek nem fogadták el a javaslatot, és a korábban tervezettől eltérő útvonalat javasoltak. Erre válaszul Valls 21-én, kedden, egész egyszerűen betiltotta a tüntetést. A szakszervezetek közölték, hogy ellenszegülnek a

„Szabad akarok lenni.”

tiltásnak – és nyilatkozatában még az *Emberi Jogok Ligája* is a szakszervezetek mellett foglalt állást! Természetesen ezt a szájhösködést senki sem vette komolyan. A szakszervezeti vezetőkől megrögzött törvényiszteletük miatt a tüntetés esetén legfeljebb csak formális tiltakozás lett volna várható. A show két főszereplője közötti színlelt feszültséget azonban egy váratlan javaslat oldotta fel: a tüntetők oda-vissza vonuljanak a Bastille térről indulva az Arsenal-csatorna mentén (egy irányba ez a táv 600 méter). A CGT és az FO vezetése örömmel fogadta a kormány javaslatát, amely lehetővé tette számára az arcvesztés elkerülését, valamint azt, hogy a kormánnyal közös vágya megvalósuljon: megtörténhet a menet kemény magjának leszerelése, és véget lehet vetni az általa jóváhagyott politikai motivációjú vandalizmusnak. Ez a ketrecbe zárt, tét nélküli felvonulás, amely látványossá tette a szakszervezeti tömegek behódolását a rendfenntartó erők akaratának, legalább egy szempontból egyetértést hozott a szakszervezeti vezetés és a kormány között: mindenki számára fontos, hogy a felek végre szót értsenek egymással. A CGT főtitkára, Philippe Martinez ennek többször is bizonyítékát adta, és tette ezt a leglátványosabb módon, akkor, amikor elismerte, hogy június 14. előestéjén jogosan tiltották meg 130 embernek (akik közül többen a CGT tagjai voltak), hogy részt vegyenek a tüntetésen: „Érthető, hiszen rendbontókról van szó” (s mondta ezt a rendőrségi nyilvántartások alapján). Szemben ezzel a kollaboráns besúgóval, a *Le Havre*-i rakodómunkások április elején kilátásba helyezték, hogy az egész várost lezárják, ha Le Havre-i középiskolásokat és egyetemistákat a tüntetést követően börtönbe zárnak...

Égészen nem sokkal ezelőttig a „rendfenntartás” elsődleges módja a tüntetők, lázadók tömegosztatása volt, ami azt feltételezte, hogy legalább egy irányban szabad eltávozást biztosítanak számukra. Egyértelmű, hogy néhány éve egy másik módszer vált uralkodóvá: a tüntetők számára biztosított terület fokozatos csökkentése, ami a tüntetés „megfojtásával” zárul. A bekerítés e Nagy-Britanniából importált technikája esetében a cél nem az utcák felszabadítása, hanem az, hogy a rendőrök és csendőrök gyűrűjében megbüntessék mindazokat, akik azokat el merték foglalni. A rendőrök és csendőrök számára rendelkezésre álló technológiai eszköztár lehetővé teszi számukra, hogy tetszőlegesen megsebesítsenek vagy megnyomorítsanak embereket. Erre jó példa volt a május 1-jei tüntetés, még akkor is, ha ezen a napon a rendőri tervek kivitelezését (több tízezer ember bekerítését) a tüntetők elszántsága megakadályozta. De mindazok szerint, akik a május 1-jei párizsi tüntetésen részt vettek, június 14-én a rendőrségi gyűrű szorítása még erősebb volt.

[...]

Ezzel összefüggésben mindenképpen jelzésértékű az a tény, hogy Manuel Valls, aki a Szocialista Pártban a „biztonságpolitikai” kérdések szakértőjévé vált, mielőtt – logikusan – belügyminiszterré nevezték

volna ki, most miniszterelnökként az egész kormányt irányítja. Vagyis nem arról van szó, hogy a rendőrség kivonta volna magát a kormány ellenőrzése alól, hanem inkább a kormány vált rendőrállamivá. Franciaországban a belügyminiszter lett a kormány kulcsszereplője, de minél harciasabb hozzáállást tanúsít, annál nagyobb esélye van arra, hogy miniszterelnök vagy akár köztársasági elnök legyen belőle. Az efféle emberek legfontosabb erénye a végrehajtói képesség, ami viselkedésüket a rohamrendőrökhöz (*raiders*) teszi hasonlatossá. Ez a tudatosan vállalt cinizmus már Nicolas Sarkozyre is jellemző volt, akinek karrierútját most Valls követi.¹⁰

Valls egy olyan kormány vezetője, amely valójában csak papíron létezik, a szimbolikus dimenziótól, a parlamenti álvitáktól ugyanis mostantól kezdve megkímélheti magát. Az Alkotmány 49.3-as cikkében foglaltak alkalmazása, ami lehetővé teszi egy törvény hatályba léptetését anélkül, hogy az a Nemzetgyűlés elé kerülne, láthatóvá teszi ama monarchikus önkényuralmat, amelynek örökségét a Francia Köztársaság megőrizte ugyan, de jelen esetben az állam már nem több, mint az eurokraták kormányzásának alárendelt eszköze. Ahogyan az Európai Bizottság elnöke a megszorításokról tartott 2015-ös görögországi népszavazás kapcsán elmondta: „Az európai szerződésekkel szemben nem létezik demokratikus alternatíva”. Európai szinten ez a technokraták uralmát jelenti, akik csak a tőke fő képviselőit ismerik el tárgyalópartnereknek. A nemzetállam szintjén pedig a politikai döntéshozatal eltolódása, ami a törvényhozás háttérbe szorulását jelenti a végrehajtó hatalom javára, azt eredményezi, hogy a funkciók a legmagasabb szinten összpontosulnak (ahogyan az El Khomri-törvényt is Manuel Valls kabinetje találta ki és készítette elő). Ebben az értelemben joggal beszélhetünk puccsista kormányról, amelynek 2012 óta Valls a felbujtója.

[...]

Ami azt a kérdést illeti, hogy vajon a rendőrség kivonta-e magát a kormány irányítása alól, a válasz igen egyértelmű: egy olyan testület, amelynek kétharmada a Nemzeti Frontra szavaz, tökéletesen alkalmas a szélsőséges politika végrehajtására, ami egy haláltusáját vívó rezsim számára nélkülözhetetlen. A jelenlegi szocialista kormány és fasisztoid rendőrei között tehát tökéletes az összhang, ahogyan annak idején 1918-ban, Németországban a hatalmon lévő szociáldemokraták és fehérgárdisták között, akik Karl Liebknechtet és Rosa Luxemburgot meggyilkolták. Erre jó példa volt a rendőrök fellépése a hagyományos május 1-jei tüntetéssel szemben: rendőrök és csendőrök parancs nélkül így nem avatkoznak közbe. A törvénnyel és szellemiségével szembeni tiltakozás a munka ünnepét tette kérdésessé...¹¹

Ezenkívül tizenöt éve az egymást követő kormányok szisztematikusan egyre kifinomultabb eszközökkel fegyverezték fel a különböző rendőri testületeket. Ezek az eszközök a rendfenntartás egyre elvete-

múltebb technikáinak alkalmazását tették lehetővé, és oda vezettek, hogy az rendőri erőszak egyik pillanatról a másikra elszabadulhat. A *flash-ball*-ok¹² és más úgynevezett nem halálos fegyverek az elrettenést vagy adott esetben a félelemkeltést szolgálják azáltal, hogy súlyos, de nem halálos sebesülést okoznak – mégis az embernek önkéntelenül is eszébe jut a Malik Oussekine-ügy...¹³ Az, hogy a rendőrség a tüntetőkkel szemben fojtó hatású könnygázt alkalmaz, majd a tömeg közepébe támadógránátokat lő, világossá teszi a szándékot, aminek eredményeképpen rengetegen szenvedtek súlyos sérüléseket vagy váltak nyomorékká. Sokan fél szemükre megvakultak, mások kómába estek, és sokan mind a mai napig testükben hordják a tömegoszlatónak nevezett gránátok repeszeit. A rendőri brutalitás a független újságírókat sem kerülte el, ahogyan a *Street Medics* orvoscsapatait sem, akik csodálatra méltó önfeláldozással látták el a helyszínen a sérülteket; a rendőrök még ezek közül az önkéntes orvosok és ápolók közül is többeket letartóztattak és bántalmaztak.

[...]

Teljesen világos, hogy a tiltakozás túlmutat az El Khomri-törvényen, bár ugyanakkor maga a törvény tette lehetővé, hogy a munka kérdése ismét asztalra kerüljön. Végső soron egy ilyen törvény csak a következménye annak, hogy a munka társadalmilag elveszítette értelmét. Hosszú időn át a kizsákmányolás globális rendszerében a munka mindenek ellenére a szocializáció és a legitimitáció fontos egyéni formája volt. A prekarizáció, a flexibilitás és a mobilitás jelenlegi fokán azonban a munka már nem képes ezt a szerepet betölteni; nem szólva arról, hogy a munka is egyre abszurdabb tárgyra irányul: hamburgereket készíteni a McDonalds-ban, biztonsági őrként dolgozni egy őrző-védő cégnél vagy ruhákat hajtogatni egy H&M-ben...

A fordista éra futószalagjai mellett dolgozó munkásokkal ellentétben, akiknél a lázadásnak lehetősége volt a gyár területén belül kibontakozni, a *prekár* és örökös munkanélküli létre kárhozott fiatalok lázadása valamiképpen a légtüres társadalmi térben lebeg. És jóllehet az a tény, hogy mindannyiuknak szükségük van pénzre, összekapcsolja egymással mindazokat, akik kénytelenek a bérmunkáslét valamelyik formáját – vagy a nélkülözést – vállalni, de mi fogja őket a harcban összekovácsolni? Másképpen fogalmazva: ez a kényszer hogyan fog közössé válni? Nem csak arról van szó, ahogyan toulouse-i elvtársak egy csoportja tréfásan mondja, hogy „addig is, amíg nem valósul meg a kommunizmus, tartsuk a markunkat az apróért” (végső soron ezt tették a *piqueterók* Argentínában, akiket pénzosztással Nestor és Cristina Fernández de Kirchner le tudott szerelni), hanem arról, hogy tartalmat kell adni a munka elutasításának olyan tevékenységi formák kikísérletezésével, amelyek kivonhatók az értékmérés kényszere alól.

A legérdekesebb fejlemény az volt, hogy a *Nuit Debout*-n, amely a munka törvénykönyvének megváltoztatása elleni tiltakozásból bon-

takozott ki, éppen a munka kérdéséről alig folyt vita! Végláthatatlan felszólalások a legkülönbözőbb „társadalmi kérdésekkel” kapcsolatban, de az olyan alapvető kérdésekről, mint a munka, pontosabban a munkával kapcsolatos kritika, gyakorlatilag egyetlen szó sem esett. A fizikai és a szellemi munka szétválasztásának és hierarchiájának kérdése ugyancsak kritikus kérdés. Arra lenne szükség, hogy ne mindig csak az értelmiségiek beszéljenek, mégpedig a társadalomban elfoglalt sajátos és kiváltságos pozíciójukból; és kétkedéssel kellene fogadni minden olyan diskurzust, amely ebből a pozícióból születik meg és bontakozik ki. A Nuit Debout, ahelyett, hogy az értelmiségiek státuszát megkérdőjelezné, a jelenlegi mozgósításban kitüntetett szerepet biztosít nekik – az ismeretlen emberek mindössze kétpercnyi felszólalási lehetőséget kaptak, míg az elismert értelmiségiek korlátlanul beszélhettek. A munka bírálata mindenekelőtt a munkamegosztás uralkodó formájának bírálatát jelentené.

[...]

A politikusok és közgazdászok diskurzusaiban továbbra is a munka marad a legfőbb hivatkozási alap, de ez a szakaszervezetek esetében is így van. Márpedig az egyetlen dolog, ami a proletárt jelenleg meghatározza, az a pénz iránti szükségéhez való viszonyulása: másképpen fogalmazva, olyasvalami, ami mindenekelőtt a *hiány* megélésével jellemezhető. Ez az a szükség, ami mindenkiben közös – míg a tőkésnek a pénz iránti szükség és a munkás státusza közötti ellentmondásra az *alapjövedelem* felvetésével válaszoltak, amely az új jóléti állam által garantált jövedelem volna (lásd például a neosztálinista Bernard Friot zavaros javaslatait). Itt most nem fogunk hiábavaló fejtegetésekbe bocsátkozni arról, hogy ezt a jövedelmet miből lehetne biztosítani, és hogyan kellene elosztani, mivel meggyőződésünk, hogy ezzel ellentétben, éppen egy olyan terület meghatározására kellene törekedni, amely kivonható a közgazdasági diskurzus hatálya alól, s így lehetőség nyílna eltöprengeni azon, hogy az erőforrásokat hogyan lehetne közvetlenül közössé tenni. Egy efféle gondolat nem egy közgazdász fejéből fog kipattanni, bármennyire lesújtott legyen is, hanem a közvetlen cselekvés megsokszorozódása fogja kitermelni magából. Hogy világosan fogalmazzunk, ez illegálisan, a nagyvállalatok és az állam kárára fog megtörténni. Hogy a mostani tüntetésből idézzek fel egy példát, az olyan akciók, mint amikor például az áramszolgáltató (EDF) alkalmazottai több megyében is a csúcsidőn kívüli tarifára kapcsolták át a fogyasztásmérőket, ebbe az irányba mutatnak.

[...]

A munkahelyi harcok szükségképpen követeléseket fogalmaznak meg, mivel a munka és a tőke közötti ütközőzónában bontakoznak ki; a keletkező indulatok azonban túlmutatnak ezen a kereten – még ha csak egy kisleány elhallgattatásával járó örömről van is szó. Amikor

a harcok általánossá válnak és kilépnek a vállalat falai közül, akkor a konfliktus politikaivá alakul át. Ekkor már nem a követelés, hanem az önszerveződés dinamikáját követik – de nem öngazgatásról van itt szó, amely a vállalati és piaci logikába zárna bennünket, hanem az erőforrások közössé tételéről. Argentínától Bolívián át egészen Mexikóig erre szolgáltatott példát a közelmúltban több latin-amerikai ország is. Ezekből a példákbl kell tehát ihletet merítenünk.

Olaszországban, az 1970-es években már láthattuk, hogy milyen előfeltételek szükségesek egy efféle [a közgazdasági diskurzus befolyása alól kivonható] terület kialakításához. A gyár és a nagyváros tereinek elválasztása autonóm harcok tétjévé vált. Majd később, a 2000-es években Argentínában is láthattuk, ahol a munkanélküliek valódi politikai erővé szerveződtek: amikor az elfoglalt gyárak rendőrségi kiürítését kellett megakadályozni, akkor a szervezett munkanélküli tömegek adták a csapatok derékhadát, megfordítva ezzel a munkások és a munkanélküliek közötti szokásos viszonyt, amely szerint a munkanélküliek a harcokban rendszerint csak mellékszerepet játszanak. Amikor az a helyzet áll elő, hogy Buenos Aires egyik negyedében a munkanélküliek jelentik a munkásokat támogató tömeg fő erejét, akkor a társadalmi viszonyok át tudják lépni a gyár falait. Vagy gondoljunk a társadalmi szolidaritás Andalúziában tapasztalt szokatlan megnyilvánulásaira, és nem csak *Marinedában*,¹⁴ hanem Cádiz azon negyedeiben is, ahol azok, akiknek van munkájuk, vetésforgóban támogatják munkanélküli szomszédjaikat. Hosszútávon olyan viszonyrendszerek kialakítása lenne a cél, amelyek (a dolgozók esetében) túlmutatnak a vállalat közege és (a munkanélküliek estében) a fegyelmező jellegű segítő szolgáltatásokon. Ez lenne az előfeltétele a technikai erőforrások más

célra történő felhasználásának, amit a politikai helyzet (a hatalmi vákuum) lehetővé tenne. Ez nem csak gyakorlati tapasztalatot, hanem a reflexió lehetőségét is jelenti. Röviden: a kibontakozó kommunizmus kísérleti terepe.

A tény, hogy a szakszervezeti kereteken kívül is léteznek jelentős harcok, ezt a nyitást segíti elő: senki sem hagyhatja figyelmen kívül hogy az ország nyugati részén, Notre-Dame-de-Landes-ban a terület-foglalás az elmúlt hónapokban milyen fontos hatást gyakorolt a nantes-i és rennes-i eseményekre. Hasonló a helyzet a menekültek, különösen a szíriai menekültek esetében: a calais-i táborok erőszakos felszámolása, ahol látható volt, hogy a rendőröket fasiszta csoportok is segítik, nem sokkal a tüntetések kezdete előtt hozzájárultak a kormányellenes hangulat felkorbácsolódásához. A tavaszi megmozdulások alkalmával a szolidaritás számos jelét láthattuk, többek között akkor, amikor a Stalingrad téren táborozó migránsok számára megnyitottak egy használaton kívüli középiskolát. Figyelemre méltó, hogy a Független Gimnáziumközi Mozgalom egy tiltakozáson kelt életre, amit egy roma diáklány kitoloncolása ellen szerveztek.

[...]

Az államhatalom két póluson, a jogrenden és a közrenden nyugszik, amelyek között mindig feszültségnek kell lennie. Az első, a védelmet nyújtó, pozitív, míg a második, a büntetéseket kiszabó, negatív pólusként jelenik meg. Amikor egy kontrollálatlan megmozdulás hatására a két pólus közötti feszültség megszűnik, akkor a hatalom dinamikája válságba kerül. Ennek előzményei ma már világosan láthatók. Egyrészt láthatjuk, hogy a hatalom jogi pólusa, amely egyébként magát a hatalmat legitimálja, egyre gyengébb (a munkajog például háttérbe szorult), mégpedig a gyorsított eljárások alkalmazása miatt (a parlamenti szavazást például az Alkotmány 49.3-as cikkében foglaltakra való hivatkozással ki lehet kerülni). Itt nem célunk, hogy a munka törvénykönyvét a védelmünkbe vegyük, hiszen az csak a kizsákmányolást szabályozza, és nem is a parlamenti álvitákat akarjuk védeni, mivel azok csak politikai színjátékra nyújtanak lehetőséget; csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy a kormányzás kezd túlterjeszkedni ezeken a legitimációs és szabályozási kereteken, amelyeket a polgári és politikai jogok szférája kijelöl – s ez a büntető-törvénykönyvre is igaz, aminek szilárdságát a terrorellenes rendelkezések kikezdték! Másrészt azt is láthatjuk, hogy a közrend fenntartásáért felelős pólus, amely elnyomást is gyakorolhat, a korábban sosem látott erőszakos rendőri fellépések megsokasodásával, illetve a kivételes állapot könnyörtelen hatályba léptetésével az egész országban mozgásba lendül. A kormányzat kapkod, mintha csak a veszét érezné.

A következő fontos politikai feladat a demotivált választók megszervezése lesz a közelgő 2017-es elnökválasztásra, majd a parlamenti választásokra. Szóba se jöhet, hogy az elnökválasztási kampány

két negyedévét tétlenül nézzük végig. Ehelyett példát kell vennünk az *Otra Campañáról*,¹⁵ amit a zapatista elvtársak Mexikóban 2006-ban hívtak életre: fontos, hogy az országban a szerveződő emberek megvitathassák egymással saját tapasztalataikat, lehetőséget biztosítva az eszköztelen emberek számára, hogy elégedetlenségüknek hangot adjanak.

Az elégedetlenség ugyanis mindig utat tör magának a választásokon, így az, aki meg akarta hallani, meghallhatta François Ruffin bejelentését, miszerint „A Nuit Debout-nak vége van.” „Most csak az számít, hogy az elnökválasztást 2017-ben megnyerjük.”. Más szavakkal: a cél az apparatcsik Jean-Luc Mélenchon¹⁶ kampányának támogatása. Aminek legalább meglesz az az előnye, hogy a Ruffin-féle embereket szuverenista és produktivista retorikájukkal együtt az ellenség táborába helyezi. Ami pedig a Szocialista Pártot illeti, kénytelen volt az augusztus végi nantes-i „nyári egyetemét” lemondani, mert attól tartott, hogy a proletariátus bosszújának áldozatává válik egy olyan városban, amely egész tavasszal nagyon nyugtalan volt...

Ezzel szemben a jobboldal a kormány szemére veti, hogy nem volt képes a forrongásnak véget vetni és a rendet helyreállítani – jóllehet a baloldalra e tekintetben a jobboldal már nem is igen tudna rálicitálni, hiszen az elnyomás alkalmazása tekintetében Hollande még Sarkozyénél is rosszabbnak bizonyult. Ami a szélsőjobboldalt illeti, jóllehet igazán összeteheti a két kezét, hogy a terroresemények óta Hollande ennyire harcos kedvében van, de nem készül a hatalom megszerzésére: valójában a politikai színjátékban már így is bőségesen betöltötte a rá kirótt szerepet. A Szocialista Párt aligha fog tudni azzal a harminc éve alkalmazott stratégiájával szavazatot nyerni, hogy a Nemzeti Fronttal riogat: egy olyan országban ugyanis, ahol a miniszterelnök egy Pierre Laval-klón¹⁷, világos, hogy ennek a hamis szembeállításnak már nincs mozgósító ereje. Még egyszer, hogy ismét hangsúlyozzuk, amit már tíz évvel ezelőtt leírtunk: Franciaországnak nem azért sikerült elkerülnie a fasizmust, mert a szabadság országa volna, hanem azért, mert a tekintélyelvű ország.¹⁸ A fegyelmező és államapparátus újratermelése itt a lényeg, a kormány színezete mellékes. Míg nagyon úgy tűnik, hogy a szükségállapot fennmarad, és szemmel láthatólag a szabadságjogokat korlátozó rendkívüli intézkedések fogják a normát jelenteni, világos az is, hogy a 2017-es elnökválasztási kampánynak az lesz a tétje, hogy ki tudja mindehhez a választók/nézők explicit beleegyezését megszerezni. A „biztonság” húsz éve olyan téma, amellyel kapcsolatban a jelöltek összecsapnak egymással, és mindegyik jelölt rendre úgy tünteti fel magát, hogy ő az, aki a franciák számára azt a leginkább szavatolni tudja. Ilyen körülmények között előfordulhat, hogy az ország úgy válik rendőri-katonai állammá, hogy még csak álpuccsra sem lesz szükség, mint Erdoğannak Törökországban... A választási kampány maga lesz a puccs, amellyel a győztesnek már nem lenne más dolga, mint hogy

az alkotmánynak megfelelően ratifikálja. Fontos, hogy ezt már jó előre megakadályozzuk.

„Folytassuk a kezdetet...”¹⁹

Jegyzetek

- ¹ Kenan Görgün: *Rebellion Park*. La Roque-d’Anthéron, éditions Vents d’ailleurs, 2014
- ² Az elnevezés a rue Grenelle-i helyszínre, a Munkaügyi Minisztérium székhelyére utal, ahol a felek közötti tárgyalások zajlottak. (A szerk.)
- ³ Franciául: „13 en lutte”, mivel a francia megerendszerben Marseille-t – mint *Bouches-du-Rhône* megye fővárosát – a 13-as szám jelöli. (A ford.)
- ⁴ A MILI – *Mouvement Inter-Lycées Indépendant* (Független Gimnáziumközi Mozgalom) egyébként azóta *Mouvement Inter-Luttes Indépendant*-ra (Független Együttküzdők Mozgalomára) módosította a nevét. Holnapjuk itt érhető el: <https://miliparis.wordpress.com/>.
- ⁵ Zyed Bennát et Bouna Traorét Clichy-sous-Bois-ban 2005. október 27-én érte halálos áramütés egy trafóházban, ahová az őket üldöző rendőrök elől menekültek. Halálukban a rendőröket a bíróság nem találta vétkesnek. Rémi Fraisse 2014. október 24-én vesztette életét a sivens-i erdőben, ahol egy víztározó építése miatt végzett fakivágások ellen tiltakozó tömegbe a rendőrség tömegoszlató gránátokat lőtt. A 21 éves Rémi Fraisse halálát feltehetőleg egy ilyen gránát okozta. (A ford.)
- ⁶ A június 14-i tüntetésen három civil rendőr került a szakszervezetek által szervezett vonulás élére, ők jeleztek a szakszervezetek rendfenntartó erőinek, hogy mikor álljanak meg, s hagyják a menet élén vonulókat maguktól eltávolodni, hogy így elszigetelhesék őket a tüntetés többi résztvevőjétől. Egyértelművé vált tehát, hogy a CGT rendfenntartó erői a helyszínen együttműködnek a rendőrökkel.
- ⁷ Kb. „Éjszaka talpon” – utalás a napszakra, amikor az éjszakába nyúló párizsi (és lyoni, marseille-i, brüsszeli stb.) megmozdulásokra sor került. (A szerk.)
- ⁸ A Franciaország több városában is megtalálható *Bourse du Travail*-ok olyan épületek, ahol a városvezetés lehetőséget biztosított szakszervezeti összejövetelek, tanácskozások megrendezésére. (A ford.)
- ⁹ François Ruffin baloldali újságíró, a *Fakir* c. újság alapító-főszerkesztője, a *France Inter* közszolgálati rádióállomás *Là-bas si j’y suis* c. népszerű, társadalomkritikai műsorának riportere. (A szerk.)
- ¹⁰ Közös a két politikusban, hogy meggyőződéses támogatói a cionizmusnak, ami nem ártatlan dolog egy olyan országban, ahol a veszélyt jelentő társadalmi osztályok nagy része muzulmán kultúrájú vagy hitű. Ezzel együtt jár az amerikai birodalmi és katonapolitika (és e politika következményeinek) feltétel nélküli támogatása, valamint a „civilizációk összecsapásával” kapcsolatos meggyőződés, ami az imént említett politikákat igazolja. Ebben az összecsapásban Izrael kitüntetett szövetségesként jelenik meg. Ez az aktív cionizmuspártiság hozzájárult a szalafista terrorizmus terjedéséhez Franciaországban, ami azután igazolást nyújtott a szükségállapot és olyan jogszabályok bevezetéséhez, amelyek a *Patriot Act*-nél is rosszabbak. A szükségállapotnak tehát nem csak kül-, hanem belpolitikai mozgatói is vannak. Az állam e két dimenziója a valóságban egy közös logikában oldódik fel.

- ¹¹ Május elseje egykoron a munkások ünnepe volt, amelyet gyakran kísérték összetűzések a rendőrséggel. Az ünnepet elsőként a Vichy-rezsim engedélyezte, majd 1947-ben a Negyedik Köztársaság, végül a munka ünnepévé vált, ami nem ugyanazt jelenti... 1968 óta ez az ünnepnap lehetőséget nyújt a szakszervezeteknek, hogy közösen nagy tömeget alkotva teljességgel intézményes keretek között felvonuljanak. A rendőrség fellépése a 2016. május 1-jei felvonuláson azt jelzi, hogy „ég a vár”...
- ¹² Többek között a francia rendőrség egyes egységeinél is rendszeresített védekező fegyver, amely gumilövedékkel van töltve, és ezért a hagyományos maroklófegyvernél kisebb, elvileg nem halálos sérülést okoz. (A ford.)
- ¹³ 1986. december 6-án diákok tüntettek Alain Devaquet felsőoktatási reformtervezete ellen. A tüntetést követően éjjel körül az algériai származású Malik Oussekiene egy jazzklubból lép ki, rendőrök egy csoportja üldözőbe veszi, majd halálra veri. (A ford.)
- ¹⁴ 2800 lakost számláló mezőgazdasági-szövetkezeti település a spanyolországi Sevilla tartományban, amely a közvetlen demokrácia alternatív gazdasági-politikai modelljén alapul. Lásd a település honlapját: <http://www.marinaleda.com/> (A szerk.)
- ¹⁵ Magyarul: „Egy másik kampány”. Lásd bővebben: Carlos Antonio Aguirre Rojas: *Engedelmeskedve parancsolni. A mexikói neozapatizmus politikai tanulságai*. Eszmélet Kiskönyvtár sorozat, Budapest, Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan Kiadó, 2012. (A szerk.)
- ¹⁶ Francia politikus, hosszú ideig a francia Szocialista Párt tagja, amelynek balszárnyához tartozott. 2008-ban többekkel együtt megalapítja a *Parti de Gauche*-t (Balpárt), amelynek egy ideig társelnöke. Lásd bővebben Lugosi Győző cikkét: Die Linke à la française. A baloldali pártstruktúra átalakulása Franciaországban. *Eszmélet* 80. sz. (2008. tél) (A szerk.)
- ¹⁷ Pierre Laval (1883–1945) francia politikus, a kollaboráns Pétain-kormány külügyminisztere. A háború után államellenes cselekedet vádjával elítélték, és 1945. októberében kivégezték. (A ford.)
- ¹⁸ Lásd. „C'est de la racaille ? eh bien j'en suis !”, kiadta a L'Échappée könyvkiadó 2006-ban, majd 2009-ben „La rage et la révolte” címen újraszerkesztve az Agone. Mivel a bal- és szélsőbaloldal a fasiszmus szót széltében-hosszában használja, emlékeztetnünk kell arra, hogy a fasiszta rezsimeket határozottan antiliberális, protekcionista és korporatista beállítódás jellemezte, ami egyetlen mai franciaországi párt programjának sem felel meg, még akkor sem, ha a Marine Le Pen által vezetett *Nemzeti Front* vagy a Jean-Luc Mélenchon-féle *Balpárt* az egykori kereskedelmi határok és a frank visszaállítását követelik. A fasiszmus a tekintély kultuszán alapult, de nem minden tekintélyelvű rendszer fasiszta – gondoljunk például a sztálinizmusra vagy az amerikai demokráciára.
- ¹⁹ „Continuons le début...” A Nuit debout jelszava. (A ford.)

(Fordította: Fáber Ágoston)

Eredeti megjelenés: „Le monde ou rien”. Remarques sur l'agitation sociale en France au printemps 2016, lundimatin#70, 2016. augusztus 29. <https://lundi.am/remarques-sur-l-agitation-sociale-en-france>

Az előfizetési címen, 950 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1, 4, 5, 6, 7, 21-22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49 számaink elérhetők honlapunkon, a www.eszmelet.hu oldalon.

50: Új baloldal EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Antiglobalizáció, ellenállás; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíj-rendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorassizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolivari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korrupció. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgizia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete I. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; **96:** A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; **97:** Munkástörténet-írás. EU-válság; **98:** Sartre. Brazília. „Szellemi termelési mód”; **99:** Felszabadítási teológia, újpünkösdiizmus. Ferenc Pápa; **100:** Az Eszmélet 25 éve. Átmenet Mozgalm. Kritikai közgazdaságtan; **101:** Új Internacionálé. földkérdés, agrobiznisz, néptáncmozgalom; **102:** Ukrajna, prekariátus, lengyel rendszerváltás; **103:** Ruanda. Neomarxisták. Posztkoloniális elmélet. Félperiféria; **104:** Egyiptom, Törökország, Irán. Maffiaállam. Budapest-blokk; **105:** Szélsőjobboldal, neofasizmus, Latin-Amerika, perifériák; **106:** Jalta. Marxizmus Japánban, Nigériában. Kosztolányi; **107:** Chávez és a kommunállam. Spiró-Diabolina; **108:** Migráció és történelem. „Arab tavasz”, Görögország; **109:** Új Selyemút. Krausz és Ungváry; **110:** Lukács Archivum. Dzsihadista merénylek; **111:** Sport és globalizáció. Mau-mau felkelés.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámlasszámon fizesse be, a kért példányok sorszámaának megjelölésével.

Glory to the revolutionary Fidel Castro – Samir Amin	5
Trump and trumpism – Tamás Krausz	6

History

Attila Zolcsák: The 'republican side' in the Spanish Civil War. Revolution or anti-fascism?

The article explores the most important line of division of those fighting on the republican side in the civil war, that is, the dilemma of "revolution or war", or 'social revolution' versus 'anti-fascism'. The author shows how political currents vying for the overcoming of capitalism came to being, grew and eventually disappeared during Spain's civil war .....

9

Gabriela Tarbai: The military coup and mass murder in Indonesia, 1965-66. Facts, questions and attempts to understand

The 60th anniversary of the tragic events of the Indonesian military takeover has inspired the author to review its contemporary local and international political factors and circumstances. The publication is based on documents disclosing the role of the authorities and their foreign allies in the massacre of one million people accused to be Communists. Some relevant documents and photos may help to understand the events of 1966-67 that are not fully brought to light and continue provoking strong emotions and fear.....

28

Documents

The role of the United States in the mass murder of Indonesia 1965–66.	44
---	----

Socialism

Tamás Krausz: Deutscher, Lenin and Eastern European perspectives. Thoughts on the history of socialist theory. The Hungarian version of the *Deutscher Memorial Prize Lecture* of Tamás Kruasz held at the *Historical Materialism* conference (SOAS, University of London, 2016. november 11.).

The idea of socialism in the oeuvre of Isaac Deutscher is an organic part in the development in the evolution of Eastern European Marxism, from Lenin through

Lukács to Mészáros. Describing the state socialist system as state capitalism is alien to this tradition. The lecture also takes positions on some current dilemmas concerning the concept of socialism..... 57

Attila Melegh: **Transitional classes and hegemony**

The study investigate some assertions made by (or á propos) the “new class” theory of Iván Szelényi. It shows that the formation of classes (specifically the ‘new class’ of intellectuals described by Szelényi) and class consciousness can only be understood by taking into consideration the global position of Eastern European state socialist régimes. The author shows how ‘Europeanism’ provided the class consciousness of the ‘new class’ from the eighties, and how the new class of nomenklatura intellectuals then used its hegemonic position to prevent the formation of any class-based discourses, making it impossible for subaltern classes to have their organic intellectuals and represent their interests later in politically 78

Karl Heinz Roth – Marcel van der Linden: **Contours of a global history of labour and the working class**

The articles provides starting points for the renewal of the Marxian theory of value and exploitation. The global working class is not homogenous, but a complex multitude of social layers and groups. Even today the global proletariat does not correspond to Marx’s idealisation of wage labour with its ‘double freedom’. To maintain the validity of the theory one needs to incorporate the very heterogeneity of the working class and its modes of exploitation into the political economy of work 92

Articles by the working group ‘Helyzet Műhely’

Ágnes Gagyí – Márton Szarvas: **Crisis, art and political activism - today. *The repoliticisation of the contemporary cultural field and its social context***

In the context of the current world economic crisis and the movements that have emerged in its wake Eastern European and Hungarian art also started to turn more directly towards political questions. The article examines this process looking at the integration of local social structures into global processes, the institutional counterparts of this process and the political terminologies created by a repoliticising cultural field. The authors argue that while politically mobilised/active intellectuals formulate their diagnoses and normative claims in universalistic language, they are in fact heavily influenced by their globally embedded particular social situation, that has to be also understood..... 111

Beverly J. Silver – Sahan Savas Karatasli: **Historical Dynamics of Capitalism and Labor Movements**

The article summarises the outcome of various research projects on labour movements from a world-systems analysis perspective. The authors reiterate their belief that these movements have to be looked at in a global context, not only the framework of national states. Where capital expands and builds up new productive capacities, classical forms of the labour movement emerge as already described in 19th century England by Marx and Engels. However in regions of deindustrialization movements tend to be more defensive, trying to defend existing rights. The success of these movements depend on their spatial and temporal position of the world-system (core or (semi)periphery) and of the innovation cycle, respectively. The essay typifies movements with the help of these criteria 134

Iván Szelényi – Lawrence Peter King: **'New class' theories on the relationship of intellectuals and power** (extracts)

Iván Szelényi co-authored a book with Lawrence Peter Kinggel in 2004 that continued his original argument (in *The Intellectuals on the Road to Class Power*) in the direction of the historical sociology of the intelligentsia. The book analyses in general terms the phenomenon of intellectuals constructing discourses of universalism and emancipation in the name of other social groups while promoting their own particular interests, as 'new class' theories had previously discussed. The extracts published here summarise the main claims of the book..... 148

Giovanni Arrighi – Terence K. Hopkins – Immanuel Wallerstein: **Rethinking the Concepts of Class and Status-Group in a World-System Perspective**

The authors – the 'household names' of world-systems analysis – look at the theoretical and methodological fundamentals of the analysis of the formation of classes and status-groups, reconstructing the approach of classical political economy, Marx and Weber. The phenomenon of classes and status-groups, so the argument of the three authors, can only be understood in their world-historical embeddedness..... 165

Associations

Alèssi Dell'Umbria: **The whole world or nothing. Notes on the protests movements in France in the Spring of 2016**

The Marseille-based essayist and film director Alèssi Dell'Umbria explains the emergence of the protest movements in France unleashed by the so-called El Khomri labour laws that effectively ended the post-war capital-labour compromise in the country (in capital's favour of course). These movements (eg. the Nuit Debout phenomenon) grew beyond their original focus of the labour laws and also the control of the unions and started to take the form of general anti-systemic protests..... 185

Cover: Natalia Goncharova „Reapers”, 1911, Ekaterinburg Museum of Fine Arts

112. szám (2016. tél)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Bartha Eszter, Matthias István Köhler, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (olvasószerkesztő), Matheika Zoltán, Mayer Ádám, Melegh Attila, Nagy Éva, Szalai László (terjesztés), Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – Kossuth Klub 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Indigoline, Budapest

Nyomás: Mondat Nyomda Kft., felelős vezető: Nagy László

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekkszám: K&H 10200830-32319448-00000000